

LINGUISTICA

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLMOUCI

BOHEMICA 3
OLOMUCENSIA

OLOMOUC 2010

Recenzentky:

PhDr. Stanislava Kloferová, CSc.

doc. PhDr. Irena Vaňková, CSc.

OBSAH

Editorial (Karel Komárek)	7
---------------------------	---

STUDIA

ONDŘEJ BLÁHA: Slovesné neologismy v češtině	11
DARINA HRADILOVÁ: Expresivní neologismy z hlediska slovotvorby	17
ROBERT DITTMANN: K toponymii protokanonických knih Starého zákona v českém překladu Jeruzalémské bible	27
MAŁGORZATA RYBKA: Pojmenování Boha v poezii a dramatech Karla Wojtyły na pozadí polské tradice	33
MIROSLAV VEPŘEK: K staroslověnské „terminologii“ hříchů	44
MIRJAM FRIED: Ke zrodu české modální částice jestli z pohledu gramatikalizační teorie	52
VÍT GVOŽDIÁK: K jednomu aspektu vztahu de Saussurovy a Jakobsonovy teorie znaku	66
JIŘÍ KOROSTENSKI: Kognitivní aspekty spojitelnosti v ruštině a češtině	73
KAROLINA HAIDEROVÁ: Jazyk mladé generace rumunských Čechů v Banátu (na jazykovém materiálu z obce Gerník)	81
JOSEF JODAS: Regionální difference v užívání ukazovacích zájmen	88
MARKÉTA VAHALÍKOVÁ: Proměny běžně mluveného jazyka na Hranicku	94
SOŇA SCHNEIDEROVÁ: Krátké zamyšlení nad ledabylostí v současném úzu	100
JINDŘIŠKA SVOBODOVÁ: Syntaktické konstrukce v překladech povídky A. P. Čechova <i>O lásce</i>	103

MEMORABILIA
(VZPOMÍNKOVÝ VEČER NA FRANTIŠKA KOPEČNÉHO)

ONDŘEJ BLÁHA: František Kopečný mezi námi	117
EDVARD LOTKO: Osobní vzpomínka na doc. PhDr. Františka Kopečného, DrSc.	121
OLDŘICH ULÍČNÝ: Co pro mě znamená dílo Františka Kopečného	123
MIROSLAV VEPŘEK: Etymologické články Františka Kopečného v časopisu <i>Slavia</i>	129
OBRAZOVÁ PŘÍLOHA	137

VARIA

BOŽENA BEDNAŘÍKOVÁ: Nad aktivitami olomoucké pobočky Jazykovědného sdružení ČR	143
MONIKA KAVÁLKOVÁ: Druhé setkání paleoslovenistů v Olomouci	147
FRANTIŠEK SCHÄFER: Americký bohemista o reformách českého pravopisu	149
OLDŘICH ULÍČNÝ: Pražský závislostní korpus – nová příležitost pro popis české syntaxe?	151
BLANKA KOSTŘICOVÁ: Třikrát Markéta Pilátová	162
Resumé	169

CONTENTS

Editorial (Karel Komárek)	7
---------------------------	---

STUDIA

ONDŘEJ BLÁHA: Verbal Neologisms in Czech	11
DARINA HRADILOVÁ: Expressive Neologisms with Regard to Word-Formational Processes	17
ROBERT DITTMANN: On the Old Testament Place Names in the Protocanonical Books of the Czech Version of the Jerusalem Bible	27
MAŁGORZATA RYBKA: The Linguistic Ways of Naming God in the Poetry and Dramas of Karol Wojtyła in the Aspect of Polish Tradition	33
MIROSLAV VEPŘEK: Towards the Old Church Slavonic “Terminology” Used to Designate Sins	44
MIRJAM FRIED: The Origination of a Czech Modal Particle <i>Jestli</i> with a view to Grammaticalization Theory	52
VÍT GVOŽDIK: Towards One Aspect of the Relationship between de Saussure’s and Jakobson’s Theory of Sign	66
JIRÍ KOROSTENSKI: Cognitive Aspects of Connectivity of Quality Adjectives in Russian and Czech	73
KAROLINA HAIDEROVÁ: Language Spoken by the Young Romanian Czechs in Banat (with the Use of Material Gained in Gernik)	81
JOSEF JODAS: Regional Differences in the Use of Demonstrative Pronouns	88
MARKÉTA VAHALÍKOVÁ: Metamorphosis of the Contemporary Spoken Language in the Region of Hranicko	94
SOŇA SCHNEIDEROVÁ: A Brief Reflection of Carelessness in Current Language Use	100
JINDŘIŠKA SVOBODOVÁ: Syntactic Constructions in the Translations of a Chekhov short story <i>On Love</i>	103

MEMORABILIA
(A MEETING TO COMMEMORATE LIFE AND WORK OF
FRANTIŠEK KOPEČNÝ)

ONDŘEJ BLÁHA: František Kopečný among us	117
EDVARD LOTKO: A Personal Memory on Doc. František Kopečný	121
OLDŘICH ULIČNÝ: A Personal Reflection of the Meaning of František Kopečný's Work	123
MIROSLAV VEPŘEK: Etymologic Studies of František Kopečný in <i>Slavia</i>	129
PHOTO SECTION	137

VARIA

BOŽENA BEDNAŘÍKOVÁ: Towards the Activities of the Olomouc Branch of the Language Society of the Czech Republic	143
MONIKA KAVÁLKOVÁ: Second Meeting of Paleoslavists in Olomouc	147
FRANTIŠEK SCHÄFER: An American Linguist on Czech Orthography Reforms	149
OLDŘICH ULIČNÝ: Is the Prague Dependency Treebank a New Opportunity for Description of Czech Syntax?	151
BLANKA KOSTŘICOVÁ: Three Times Markéta Pilátová	162
Resumé	169

EDITORIAL

KAREL KOMÁREK

Letošní třetí číslo časopisu *Bohemica Olomucensia* přináší především původní studie členů jazykovědné sekce katedry bohemistiky. Jsou v nich zastoupeny disciplíny lexikologie (současné češtiny i staroslověnštiny), onomastika, teorie znaku, dialektologie, stylistika, syntax. S nimi zařazujeme příspěvky kolegů z jiných akademických pracovišť, které ve stručných verzích zazněly v programu přednášek olomoucké pobočky Jazykovědného sdružení ČR.

24. března 2010 uspořádala naše katedra též v rámci aktivit Jazykovědného sdružení „Vzpomínkový večer na Františka Kopečného“ k uctění odkazu předního českého lingvisty, od jehož narození uplynulo sto let. František Kopečný působil na Univerzitě Palackého od jejího obnovení v roce 1946 a byl jednou z největších osobností zdejší bohemistiky a slavistiky. Na vzpomínkovém večeru byly předneseny čtyři příspěvky, které tu otiskujeme. Pěčí prof. Edvarda Lotka zazněl také archivní záznam rozhlasového pořadu o českých nářečích, ve kterém Kopečný hovořil. Akce se zúčastnili a osobními vzpomínkami přispěli též tři Kopečného synové.

Blok recenzí a zpráv přináší informace o dalších aktivitách olomoucké pobočky Jazykovědného sdružení a o Druhém setkání českých paleoslovenistů, které se konalo 16. září 2009 mj. při příležitosti významného životního jubilea členky katedry bohemistiky doc. PhDr. Heleny Bauerové. Externí spolupracovník naší katedry v oboru korpusové lingvistiky František Schäfer z univerzity

v Kolíně nad Rýnem referuje o knize amerického bohemisty N. Bermela, prof. Oldřich Uličný podrobně hodnotí manuál Pražského závislostního korpusu, Blanka Kostřicová analyzuje tři prózy Markéty Pilátové.

STUDIA

0

Dva doposud vydané svazky slovníku *Nová slova v češtině* (dále *NSČ 1 a 2*)¹ obsahují celkem 830 sloves. Ačkoli nedosahuje neologie slovesná napohled ani zdaleka objemu neologie jmenné (poměr sloves a jmen je v uvedených slovnících asi 1 ku 10), je její význam pro vývojovou dynamiku jazyka velký – sloveso tvoří organizační centrum výpovědi, a jeho parametry (především vidové a valenční) tedy ovlivňují výstavbu textů (a tím i systém) komplexněji než parametry jmen.

V tomto příspěvku chceme ve stručnosti zachytit slovotvornou, morfologickou a syntaktickou stránku slovesných neologismů v češtině a porovnat zjištěné hodnoty se stavem v publicistických textech,² tj. ve výsledku naznačit směr, kterým se vývoj českého slovesa v současnosti ubírá.³ Jsme si přitom vědomi všech nevýhod neologismů jako materiálu, především různé frekvence jednotlivých neologismů v textech, a tedy i různosti jejich skutečné hodnoty pro vystižení dynamiky systému – zatímco např. neologismy typu *monitorovat* nebo *lobbovat*, které uvádí *NSČ 1*, dosáhly v posledních letech značného rozšíření,⁴ neologismy typu *ohanbovat* nebo *valčit*, zaznamenané v témž svazku, mají charakter zřetelně okazionální.⁵ Kromě toho některé slovesné neologismy existují jen v některých slovních tvarech, např. v tvaru *n-ovém*, který je součástí opisného pasiva (např. neologismus *podfinancovat* – *Sám výzkum a vývoj bude v příštím roce ve sféře věcných výdajů podfinancován*),⁶ a jejich hodnota v systému tedy opět nemůže být stejná jako hodnota sloves s (prokazatelně) úplným paradigmatem.

Výsledky naší analýzy je tedy třeba posuzovat s ohledem na výše uvedená omezení.

1 Martincová, O. a kol.: *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů*. Academia, Praha 1998; Martincová, O. a kol.: *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2*. Academia, Praha 2004.

2 Materiálem pro analýzu byl náhodný výběr článků z deníku *MF Dnes* o celkovém rozsahu 10 000 slovních tvarů, v němž se vyskytovalo celkem 1 206 tvarů slovesných.

3 Tím spíš, že citovaný slovník přináší jednak neologismy, které se objevily v l. 1985–1995 (*NSČ 1*), jednak neologismy z l. 1996–2002 (*NSČ 2*), a umožňuje tedy i srovnat stav neologie v obou obdobích.

4 Vysokou frekvenci těchto sloves dokumentuje např. i materiál *Českého národního korpusu* – v subkorpusu SYN2006PUB mělo sloveso *monitorovat* 2 292 výskytů, *lobbovat* pak 1 073 výskytů. *Český národní korpus – SYN2006PUB*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2006 [citováno 26. 4. 2010]. Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>. Odtud pochází veškerý dokladový materiál použitý v tomto příspěvku.

5 V subkorpusu SYN2006PUB se nevyskytují ani jednou.

6 V korpusu SYN2006PUB má sloveso *podfinancovat* 22 výskytů – ve všech případech jde o *n-ové* tvary. Je doloženo též substantivum verbale *podfinancování*.

1

Většina slovesných neologismů zachycených v *NSČ* vznikla morfologickou adaptací cizojazyčného (anglického, resp. „evropského kulturního“) slovesného základu (např. *bootovat*, *implementovat*, *resetovat*),⁷ anebo byla odvozena od jiného slova s přejatým základem (od slovesa – *nakonfigurovat*, *prosurfovat*; od jména – *čipovat*, *mobilovat*). V *NSČ 1* je podíl slovesných neologismů se základem jiného než domácího původu 67,47 %, v *NSČ 2* pak 73,63 % – lze tedy v *NSČ* pozorovat mírný nárůst sloves s cizím základem, ale sama četnost takových sloves v publicistickém textu je celkem nízká (6,24 %, např. *angažovat*, *investovat*, *komentovat*).

1.1

Mezi slovotvornými postupy dominuje prefixace, jejíž podíl se spíše zvyšuje (*NSČ 1* – 39,73 % prefixací odvozených sloves; *NSČ 2* – 41,54 %). Nejproduktivnější prefixy jsou sémanticky velmi vágní *z-* (*zkonvertovat*, *zprivatizovat*, *ztransparentnit* – 8,8 % všech slovesných neologismů v *NSČ 1*; 5,49 % v *NSČ 2*; 4,33 % v publicistickém textu), *vy-* (*vyeliminovat*, *vyklonovat*, *vytelefonovat* – 5,86 % v *NSČ 1*; 5,49 % v *NSČ 2*; 5,8 % v textu) a *na-* (*nadefinovat*, *naformátovat*, *nakliknout* – 5,06 % v *NSČ 1*; 3,74 % v *NSČ 2*; 2,75 % v textu), následuje *za-* (*zafinancovat*, *zaheslovat*, *zavirovat* – 4,8 % shodně v obou svazcích; 5,33 % v textu)⁸ a *od-* (*oddémonizovat*, *odinstalovat*, *odkrytovat* – 4,8 % v *NSČ 1*; 2,86 % v *NSČ 2*; 2,08 % v textu). Produktivnost ostatních prefixů je nízká.⁹

Vysoká míra prefixace u slovesných neologismů – motivovaná především potřebou perfektivizovat vidově nevyhraněné fundující sloveso – souvisí podle našeho soudu s tendencí slovanského slovesa uplatňovat, resp. zachovávat a rozvíjet ve své struktuře aglutinační princip, spočívající mj. ve vyjádření každého významu monofunkčním morfémem, v tomto případě tedy ve vyjádření perfektivnosti monofunkčním prefixem s vágní lexikální sémantikou. Proti tomu struktura substantiv zůstává výrazně flexivní, tj. převládají zde morfémy výrazně polyfunkční a v jednom slovním tvaru je jich průměrně méně než u slovesa. Fakt, že české a slovanské sloveso má „aglutinačnější“ charakter než české a slovanské substantivum, ilustruje snad i naše nedávno publikovaná sonda do morfonologie češtiny.¹⁰ Pokročilejší stadium aglutinace struktury slovesa reprezentuje např. polština, která perfektivnost vyznačuje prefixem ještě důsledněji než čeština (srov. např. *akceptować* vs. *zaakceptować*),¹¹ a pak i ruština, běloruština a ukrajinština.

7 Bereme zde samozřejmě v potaz prostupnost slovnědruhových tříd ve „zdrojovém“ jazyce, tj. angličtině – např. výraz *implement* zde funguje jako substantivum (s významem „nástroj“) i sloveso („uskutečnit“).

8 Po odečtení tvarů frekventovaného slovesa *začít* by slovesa s prefixem *za-* měla mezi všemi slovesy v textu zastoupení 4,33 %.

9 Podrobněji k prefixaci, zejm. ve vztahu k vidu viz Rusínová, Z.: Slovesné neologismy a problém vidu. In: Balowski, M. – Svoboda, J. (eds.): *Język i literatura czeska u schyłku XX wieku*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zawodowej w Wałbrzychu, Wałbrzych 2001, s. 219–226.

10 Bláha, O.: Otázky české morfonologie. *Bohemica Olomucensia*, 1, 2009, č. 4 – Jubilea, s. 66–69.

11 Srov. doklady *Jeżeli chodzi o ulgi w przewozach transportem publicznym, akceptujemy generalnie propozycje zmian, które w tej tak trudnej sytuacji budżetu te dopłaty nie mogą być dłużej kontynuowane – Chcę powiedzieć natomiast, że na pewno nie zaakceptujemy już przy uchwalaniu następnego budżetu tezy, że to nie był program na najbliższy rok, tylko program „na dzisiaj”*. *Korpus Języka Polskiego IPI PAN*. Instytut Podstaw Informatyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa – Sopot 2008 [citováno 26. 4. 2010]. Dostupný z WWW: <http://korpus.pl/>.

I.2

Sufixací (resp. připojením kmenového konektému, nejčastěji *-ova-*) je vytvořeno 37,73 % slovesných neologismů v *NSČ 1* a 32,53 % v *NSČ 2* (o důsledcích ve flexi viz níže sub 2.2) – často jsou to slovesa s přejatým sufiksem *-iz-*, který signalizuje „proces ve smyslu základového slova“ (sufix *-iz-* je značně rozšířený samozřejmě i mimo oblast reflexivních sloves: *bulvarizovat*, *marginalizovat*, *temelínizovat*) a jehož využití při tvoření sloves, jak se zdá, výrazně stoupá (v *NSČ 1* je tento sufix součástí struktury 4,53 % slovesných neologismů, v *NSČ 2* už 13,4 %), k tomu viz dále sub 2.1.¹²

I.3

Spíše klesavou tendenci vykazují mezi slovesnými neologismy sémantické tvoření (např. *zeštíhlet* – *Odvolaň Jaroslava Kříže z funkce hlavního hygienika souvisí se snahami ministerstva zdravotnictví zeštíhlet hygienickou službu*) – zastoupení neosémantismů v *NSČ 1* bylo 19,73 %, v *NSČ 2* pak jen 10,9 %. Zastoupení frazeologismů je v obou svazcích *NSČ* vyrovnané (4 %), např. *přibouchnout dveře* (*Maďarské vedení si dobře uvědomuje, že nestabilita a neklid ve středoevropském prostoru mohou rázně přibouchnout dveře aspirací Budapešti na integraci do západoevropských struktur*).

Menší zastoupení neosémantismů v *NSČ 2* může podle našeho soudu souviset se slábnoucí xenofobií v mladších generacích uživatelů češtiny, tj. i s větší vůlí (a potřebou) uvádět do textů přejatá slova – vzhledem k tomu, že materiálem pro *NSČ* byly zejm. publicistické texty, je třeba v otázce neosémantismů mezi neologismy počítat i s aktualizací jako charakteristickým rysem publicistického stylu.

2

Úžeji morfologické vlastnosti českých slovesných neologismů se projevují jednak v kategorii vidu, jednak ve flektivním typu – oba parametry spolu úzce souvisejí, a navíc je samozřejmá i provázanost těchto parametrů se slovtvornou stránkou neologismů.

2.1

Poměr slovesných neologismů k vidu má, jak jsme uvedli na začátku, nezanedbatelnou výpočetní hodnotu, pokud jde o dynamiku gramatického systému češtiny – nápadné je především relativně vysoké zastoupení obouvidových sloves typu *koučovat*, *licencovat* nebo *revitalizovat* (17,07 % v *NSČ 1* a 16,48 % v *NSČ 2* – všechna obouvidová slovesa náleží k typu „kupuje“), která konkrétních hodnot (perfektivnost / imperfektivnost) nabývají až v rámci výpovědi (srov. *Máme takový odvážný projekt, že kostel revitalizujeme, ale ne takovým způsobem, jak se to někdy dělává a je zřejmé, že podniky, které se budou revitalizovat, budou mít zajištěné vývozní programy anebo odbyť*).

Právě sufix *-iz-*, kterým je v *NSČ 1* odvozeno 7,73 % slovesných neologismů a v *NSČ 2* už 13,41 %, obouvidovost sloves, která jej obsahují, výrazně podporuje – neprefigovaná slovesa

12 Vedle toho je 4,27 % neologismů v *NSČ 1* a 6,81 % v *NSČ 2* vytvořeno reflexivizací, např. *deklarovat se*, *ekologizovat se*, *znormalizovat se*. Mezi těmito slovesnými neologismy se objevilo i zajímavé „dublování“ sémantického momentu reflexivity (*spolurozdělit si*, *sebedefinovat se*).

se sufixem *-iz-* jsou více než z poloviny obouvidová (ještě větší míru obouvidovosti lze pak pozorovat u sloves s prefixem *re-*).¹³

Zastoupení imperfektiv v *NSČ 1* (33,07 %) je vyšší než v *NSČ 2* (30,33 %), perfektiv je naopak více v *NSČ 2* (53,19 %) než v *NSČ 1* (49,87 %) – vše jistě nikoli bez souvislosti se zmíněnou zvýšenou frekvencí prefixace a s výraznějším uplatněním flektivního typu „tiskne“ v mladší vrstvě neologismů (viz dále sub 2.2).

2.2

Materiál *NSČ* potvrzuje, že zdaleka nejproduktivnější flektivní typ slovesa v češtině je stále typ „kupuje“, k němuž náleží 74,66 % neologismů v *NSČ 1* a 71,87 % neologismů v *NSČ 2*. Typ „kupuje“ (který ale v textech co do frekvence následuje až za nepravidelnými slovesy a typem „proší“ – zjištěno je zastoupení 11,28 %)¹⁴ vyhovuje jednak svou pravidelností v paradigmatu, jednak tím, že jeho kmenový konektém nezpůsobuje alternace, které by zastíraly podobu fundujícího slova (*blog – blogovat*, srov. **bložit*), jež je u naprosté většiny sloves, flektovaných podle typu „kupuje“, cizího původu. Silná tendence po odstraňování příležitosti pro alternace, patrná v celém *NSČ* (i u jmenných slovních druhů), je ve shodě s uvedeným „upouštěním“ od flektivního principu v češtině, resp. s „aglutinizací“ slovesné struktury.

Alternace jsou nápadným jevem u méně početných slovesných neologismů, spadajících k typu „proší“ (*NSČ 1* – 12 %, *NSČ 2* – 13,41 %), např. *gastarbajtrít*, *nakonektit se*, *snowboardit*, u nichž je alternace finály (cizího) základu prostředkem vyjádření expresivity. Velká většina sloves flektovaných podle typu „proší“ má však základy původu domácího (*dovyrobit*, *navýšit*, *zapařit si*), typicky též základy adjektivní (*znedůvěřhodnit*) a často jde také o neologismy vzniklé sémantickým tvořením (*oslovit* – *Také už proto, že mě jeho Zapomenuté světlo hluboce oslovilo*). Flektivní typ „proší“ je v češtině – po různorodé skupině nepravidelných sloves – typem vůbec nejčastějším (v textech má frekvenci 19,37 %), a má tedy jistě „inspirativní“ vliv i na slovesnou neologii.

Základy domácího původu převažují též u neologismů flektovaných podle typu „dělá“ (*NSČ 1* – 4 %, *NSČ 2* – 5,71 %), např. *načítat*, *propírat*, *vypodnikat* – výhodou typu „dělá“, který je po typu „proší“ druhým nejčastějším flektivním typem (v textech má zastoupení 13,5 %), je jeho schopnost vyjadřovat opakovanost jednorázových dějů (*klikat*).

Naproti tomu momentánnost je dominantním rysem významu neologismů spadajících k typu „tiskne“, např. *cracknout*, *kliknout*, *mailnout*. Jejich stoupající frekvence (*NSČ 1* – 2,13 %, *NSČ 2* – 5,71 %) nepochybně odráží zvýšenou potřebu těchto momentánních sloves (zejm. různých prefixálních odvozenin od již existujících základů) v oblasti informatiky a nových komunikačních technologií – typ „tiskne“ tak slovesnou neologii „inspiruje“ i přesto, že jeho frekvence v textech je relativně nízká (3,83 %).¹⁵

13 K obouvidovosti sloves v nejnovější češtině viz Jindra, V.: Vývojová dynamika obouvidových sloves cizího původu na základě korpusových dat. *Slovo a slovesnost*, 69, 2008, s. 192–210.

14 Osolobě, K. – Pala, K. – Rychlý, P.: Frekvence vzorů českých sloves: na materiálu Českého národního korpusu. *Slovo a slovesnost*, 59, 1998, s. 265–277. Odtud (ze s. 272) pocházejí i další citované údaje o frekvenci flektivních typů v textu.

15 Všechny čtyři flektivní typy, které dominují mezi slovesnými neologismy, dominují však – byť v rozdílném pořadí – i frekvenční tabulce in Osolobě, K. – Pala, K. – Rychlý, P.: Frekvence vzorů českých sloves: na materiálu Českého národního korpusu. *Slovo a slovesnost*, 59, 1998, s. 265–277.

3

Obraz o vývojové dynamice českého slovesa dotvářejí údaje o valenci – zdaleka nejvíce slovesných neologismů vyžaduje doplnění objektem ve tvaru akuzativu (73,6 % sloves v NSČ 1; 57,58 % v NSČ 2). Tím se přirozeně potvrzuje teze o vyhraňování akuzativu jako pádu objektu v češtině, na kterou nejnověji v souvislosti s deflektivizací slovanských jazyků upozorňuje O. Uličný¹⁶ – pokles zastoupení sloves s akuzativní valencí v materiálu NSČ 2 ve srovnání s NSČ 1 lze snad vysvětlit tím, že v novějším svazku jsou podstatně frekventovanější slovesa, která mají dvojí možnou valenci – buď akuzativní, nebo nulovou (srov. *To způsobilo nemalé problémy s tím, kdo důležité zprávy narychlo odmoderuje a Odmoderoval jsem, dostal konopí a pana Masného na policii nepráskl*) –, a výjimkou není ani valence trojí (*lidrovat* – nulová, dativní, akuzativní).¹⁷ Podstatnější zastoupení mají však v NSČ kromě sloves s akuzativní valencí právě jen zmíněná slovesa bezpředmětová (NSČ 1 – 20,8 %; NSČ 2 – 37,58 %; publicistický text – 35,64 %), zatímco zastoupení neologismů s valencí genitivní, dativní nebo instrumentálovou v žádném z dílů NSČ nepřesahuje 2 %.¹⁸

4

Jakkoli je třeba neztrácet ze zřetele fakt, že charakteristické rysy neologismů (včetně jejich statistického vystižení) nejsou s vývojovými tendencemi v češtině v jednoduchých vztazích (srov. např. frekvenci sloves se základem cizího původu v NSČ a v publicistických textech), lze tedy mít za jisté především to, že sloveso v současné češtině tíhne k tvarové pravidelnosti (jejímž ztělesněním je flektivní typ „kupuje“), k explicitnímu vyjádření perfektivnosti prefixem (sémanticky co nejbávnějším) a k valenci buď akuzativní, nebo nulové.

LITERATURA

- Bláha, O.: Otázky české morfonologie. *Bohemica Olomucensia*, 1, 2009, č. 4 – Jubilea, s. 66–69.
- Jindra, V.: Vývojová dynamika obouvidových sloves cizího původu na základě korpusových dat. *Slovo a slovesnost*, 69, 2008, s. 192–210.
- Martincová, O. a kol.: *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů*. Academia, Praha 1998.
- Martincová, O. a kol.: *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2*. Academia, Praha 2004.
- Osolobě, K. – Pala, K. – Rychlý, P.: Frekvence vzorů českých sloves: na materiálu Českého národního korpusu. *Slovo a slovesnost*, 59, 1998, s. 265–277.
- Rusínová, Z.: Slovesné neologismy a problém vidu. In: Balowski, M. – Svoboda, J. (eds.): *Język i literatura czeska u schyłku XX wieku*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zawodowej w Wałbrzychu, Wałbrzych 2001, s. 219–226.
- Uličný, O.: K deflektivizačním tendencím ve slovanských jazycích. In: Pospíšil, I. – Zelenka, M. (eds.): *Česká slavistika 2003: české přednášky pro XIII. mezinárodní sjezd slavistů v Lublani*. Academia, Praha 2003, s. 155–163.

16 Uličný, O.: K deflektivizačním tendencím ve slovanských jazycích. In: Pospíšil, I. – Zelenka, M. (eds.): *Česká slavistika 2003: české přednášky pro XIII. mezinárodní sjezd slavistů v Lublani*. Academia, Praha 2003, s. 155–163.

17 Případy typu *odmoderovat něco* (akuzativní valence) a *odmoderovat* (nulová valence) zde počítáme zásadně jako dvě statistické jednotky.

18 V publicistickém textu přesáhla tuto hodnotu jen slovesa s valencí lokálovou (5,94 %), např. *Když reforma prošla, sám poslanec novinářům popisoval, že byl vydírán, a zmínil se i o Nedbálkové*.

INTERNETOVÉ ZDROJE:

Český národní korpus – SYN2006PUB. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2006 [citováno 26. 4. 2010]. Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.

Korpus Języka Polskiego IPI PAN. Instytut Podstaw Informatyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa – Sopot 2008 [citováno 26. 4. 2010]. Dostupný z WWW: <<http://korpus.pl/>>.

Katedra bohemistiky

Filozofická fakulta

Univerzita Palackého v Olomouci

<ondrej.blaha@upol.cz>

EXPRESIVNÍ NEOLOGISMY Z HLEDISKA SLOVOTVORBY

DARINA HRADILOVÁ

1

Nejnovější slovní zásoba češtiny je sumarizována ve slovnících neologismů, jejichž řada počíná publikací *Co v slovnících nenajdete. Novinky v současné slovní zásobě*,¹ podobného charakteru jsou pak *Nová slova v češtině. Slovník neologismů*.² Kolektiv autorů této práce avizoval snahu o periodické vydávání slovníků neologismů, naposledy *Nová slova v češtině. Slovník neologismů 2*.³ Problematika neologismů v současné češtině je předmětem trvalého badatelského zájmu; vedle monografií⁴ o tom svědčí i četné drobnější práce věnované dílčím jevům.

I. 1

Cílem našeho příspěvku bylo popsat expresivní neologismy, jimž dosud nebyla věnována systematická pozornost, z hlediska jejich slovtvorné utvářenosti, analyzovat vzájemný vztah slovtvorné charakteristiky a typu expresivity a následně se pokusit popsat mechanismy vzniku expresivního příznaku u neologismů. Vyšli jsme z tradičního Zimova pojetí expresivity slova,⁵ předpokládali jsme tedy, že expresivita inherentní je dána už samou formálně-tvaroslovnou podobou slova a jako taková je doložitelná u izolovaných slov. Při analýze expresivních neologismů jsme sledovali, zda je v rámci neologie užíván tradiční inventář expresivních slovtvorných prostředků či zda v něm dochází k inovacím. Podobně jsme pak pozorovali charakter lexémů expresivních adherentně; expresivitu kontextovou jsme s ohledem na charakter materiálové báze ponechali stranou. Vzhledem k tomu, že nebylo možno nastíněnou problematiku zachytit v celé její šíři ve formátu tohoto textu, omezili jsme se pouze na ty jevy, které jsou podle našeho soudu významné a které mohou být odrazem tendencí majících systémový charakter.

I. 2

Materiálová báze, na jejímž základě tento příspěvek zpracováváme, byla vytvořena excerpcí NSČ 2, jako pomocné prameny jsme využívali starší NSČ 1, Český národní korpus⁶ a elektronické databáze Lexikografického oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR. Z NSČ 2 byly

1 Poštolková, B. – Sochová, Z.: *Co v slovnících nenajdete. Novinky v současné slovní zásobě*. Portál, Praha 1994.

2 Martincová, O. a kol.: *Nová slova v češtině. Slovník neologismů*. Academia, Praha 1998; dále jen NSČ 1.

3 Martincová, O. a kol.: *Nová slova v češtině. Slovník neologismů 2*. Academia, Praha 2004; dále jen NSČ 2.

4 Martincová, O.: *Neologismy v dnešní češtině*. Academia, Praha 2005, nebo Mitter, P.: *Kompozice v kontextu současné češtiny*. Univerzita J. E. Purkyně, Ústí nad Labem 2006.

5 Zima, J.: *Expresivita slova v současné češtině: studie lexikologická a stylistická*. Nakladatelství ČSAV, Praha 1961, s. 42.

6 Dále jen ČNK.

excerpovány všechny lexémy, které autoři slovníku označili jako expresivní,⁷ při excerpci jsme tedy respektovali uvedenou klasifikaci, případy sporného zařazení at' už do skupiny výrazů expresivních či neutrálních komentujeme níže. Vytvořený soubor excerpt čítal celkem 623 položek, a to včetně sousloví.

2

Expresivní neologismy primárně třídíme podle slovních druhů, v tomto příspěvku se pak zabýváme pouze substantivy. V rámci daného slovního druhu pak jednotlivé lexémy řadíme podle slovotvorných způsobů, jejichž využitím vznikly.

2.1 SUBSTANTIVA TVOŘENÁ DERIVACÍ

2.1.1 Pojmenování osob

Kategorie činitelská byla v daném souboru excerpt zastoupena lexémy utvořenými podle obvyklých schémat. Vznikaly tedy jako deverbativa pomocí běžných slovotvorných formantů, srov. *bédovač*, *brouzdal*, *brouzdač*, *deregulovčák*, *demontátor*, *harašitel*, *harašič*, *chroupač*, *louskal*, *mailovač*, *objížděč*, *odhazovač*, *odstátnovač*, *odstraňovač*, *podpisovač*, *proplouvač*, *přejmenovávач*, *přípouštěč*, *razítkovač*, *shazovač*, *slavič*, *škodlič*, *širič*, *trousič*, *umravňovač*, *ukázňovatel*, *zastrašovatel*, *zpochybňovač*.⁸

Vedle formantu *-tel*,⁹ který je hodnocen jako vysoce produktivní a současně neutrální, se zde uplatňuje i sufix *-č*, který je v současné češtině používán mimo jiné pro pojmenování osob podle činnosti hodnocených nepříznivě.¹⁰ Tímto faktorem je dle našeho názoru jednoznačně ovlivněno pocíťování jmen typu *harašič*, *odstátnovač*, *proplouvač* (další srov. výše) jako expresivních. V dané souvislosti si pak klademe otázku, čím je dána expresivita výrazů *harašitel* a *zastrašovatel*. V prvním případě je za expresivní považováno už samo slovo fundující, tedy *harašit*¹¹ ve významu *sexuálně obtěžovat*. Sloveso *zastrašovat* je však samo o sobě neutrální,¹² jakkoli jsou ve struktuře jeho lexikálního významu přítomny negativně definované sémý. Z kontextu uvedeného v NSČ 2¹³ lze na jeho negativní expresivitu usuzovat jen stěží.

Charakterizační názvy tvořené formantem *-l*, v našem souboru excerpt např. *brouzdal* nebo *zíral*, jsou zpravidla odvozovány od sloves označujících činnost nežádoucí nebo negativně hodnocenou (někdy až v sekundárním významu), přičemž se tento negativní příznak přenáší i na derivované substantivum.¹⁴ Daný popis plně koresponduje s charakterem uvedených substantivních neologismů.

7 Srov. struktura slovníkového hesla v NSČ 2.

8 Zde i dále uvádíme ne absolutní, ale pokud možno reprezentativní výčet lexémů dané charakteristiky, jak byly excerpovány z NSČ 2.

9 Jsme si vědomi morfematické struktury slovotvorných formantů, protože se však zabýváme problematikou lexikální, nevyznačujeme zde graficky koncovky.

10 *Mluvnice češtiny I. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov*. Academia, Praha 1986, s. 237–238.

11 Původně, tedy ve významu vydávat tajemné zvuky (srov. *Slovník spisovné češtiny*. Academia, Praha 1998, s. 91; dále jen SSČ), se jedná o sloveso, u něhož není uveden expresivní příznak. Význam *sexuálně obtěžovat* pak získalo na základě formální, resp. zvukové podoby s anglickým výrazem *harassment*.

12 SSČ, 1998, s. 552.

13 „Někteří novináři označili ekoteroristy za zastrašovatele.“ NSČ 2, s. 547.

14 Srov. Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*. SPN, Praha 1971, s. 27–29.

Výrazy konatelské, odvozené od substantiv, byly v daném souboru též hojně zastoupeny: *balíčkář, bonmotiér, džusikář, esemeskáč, íkvák, impulsník, kampeličník, komplexák, kravaták, lístečkář, marketák, mobilák, nafták, nokiák, nokiář, počítačnick, sakáč, sameťák, stínař, tuťák*,¹⁵ *výhodář, závodář, zlatař*.

Jako produktivní a současně neutrální slootovorné formanty¹⁶ jsou pro tento typ pojmenování uváděny sufixy *-ář* (*lístečkář*), *-ař* (*stínař*) a *-ník* (*počítačnick*). Lexémy tvořené tímto způsobem v našem souboru nebyly příliš frekventované, je však nutno pečlivě uvážit jejich zařazení k expresivnímu výrazivu, neboť z hlediska slootovorné utvářenosti se jedná o lexikální jednotky bezpříznakové.

Vzhledem k četnosti zastoupení jsme věnovali pozornost lexikálním jednotkám s formantem *-ák*. Takto tvořené názvy označují osoby, zvířata a rostliny, přičemž pojmenování osob mohou mít charakter expresivní, nebo mohou být příznaková příslušností k substandardním útvarům národního jazyka.¹⁷ Zvláště jsme si povšimli konkurence tvarů *nokiář – nokiák*. Z hlediska slootovorné utvářenosti by bylo možno totiž tvary na *-ář/-ař* považovat za neutrální, zatímco sufix *-ák* se uplatňuje u pojmenování slangových a expresivních; NSČ 2 přitom klasifikuje jako expresivní oba výrazy.

Názvy vyjadřující společenskou příslušnost tvořené formantem *-ita* byly v daném souboru excerpt zastoupeny jedinou lexikální jednotkou *usita*, k níž je doložen i dubletní tvar *usák*. Lexémy *usita* a *usák* jsou utvořeny od zkratky US (= Unie svobody), přičemž právě vztah k fundujícímu výrazu je zde pravděpodobnou příčinou hodnocení obou lexikálních jednotek jako expresivních, resp. negativně expresivních.

Pojmenování osob derivovaná z přídavných jmen, tj. kategorie jmen nositelů vlastností, byla nejméně početnou skupinou v daném sémantickém okruhu a byla zastoupena následujícími výrazy: *populár, špatňák, věrnák, vyčerpánek, zápornák, zapšklouš*. Uvedené lexikální jednotky jsou převážně tvořeny formanty expresivní povahy, tedy *-ák* a *-ouš*; lexikální jednotka *vyčerpánek* je derivována produktivním neutrálním sufixem *-ec*.

Specifický způsob motivace jsme zaznamenali u dvou derivovaných pojmenování osob. Slootovorným základem výrazu *litlík* je z angličtiny přejaté *little* (= malý). Od jeho zvukové podoby [*litl*] je slootovorným formantem *-ík*, jímž jsou odvozována též deminutiva od substantiv, derivován tvar *litlík*, v jehož významové struktuře je tak posíleno vyjádření malosti nebo drobnosti a jehož význam je tak ekvivalentní českému pojmenování *malošek*.¹⁸ U výrazu *tělesnáček* bylo výchozím pojmenováním sousloví *tělesně postižený*. Derivační formant, jímž jsou obvykle odvozována deminutiva, tu má eufemizující funkci, ovšem s přihlédnutím ke struktuře výchozího pojmenování se jedná o využití derivačního prostředku při tvorbě univerbizovaného pojmenování.

Je nutno zmínit, že ke značné části expresivních neologismů pojmenovávajících osoby byly v NSČ 2 doloženy i přechýlené tvary. U nich však pravidelně nebyl uváděn kvalifikátor, tedy nebyly explicitně posuzovány jako expresivní či neexpresivní. Z pohledu slootovorného lze však konstatovat, že expresivní příznakovost daná kořenem slova či slootovorným formantem, jímž je derivován tvar mužský, je přítomna i ve struktuře tvaru femininního, který vzniká mo-

15 Může označovat nejen člověka, ale i věc.

16 *Mluvnice češtiny I. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfejika. Tvoření slov*. Academia, Praha 1986, s. 261–264.

17 Tamtéž, s. 265.

18 Substandardní označení malého dítěte, příp. malého zvířete (srov. doklady např. na www.fouche.estranky.cz nebo www.atlevitko.estranky.cz).

difikací. Do skupiny výrazů derivovaných tak řadíme nejenom přechýlené tvary k lexémům tvořeným derivací, jakou jsou např. *předdůchodce* – *předdůchodkyně*, ale i tzv. deriváty kompozit, tedy přechýlené tvary, které jsou fundovány výchozím pojmenováním kompozitním, např. *kel-toman* – *keltomanka*.

2.1.2

Pojmenování míst byla v daném souboru excerpt reprezentována lexémy *hamburgrárna*, *hotdogárna*, *kérkárna*, *mobilárna*, *umírárna*, *zombiárna*. Jakkoli tato skupina nebyla příliš početná, její zařazení k výrazům expresivním by vyžadovalo komentář. Všechny výrazy jsou tvořeny formantem *-árna* (případně *-írna* a *-ovna*), který je při tvoření jmen míst vzniklých lidskou činností považován za neutrální (srov. *kavárna*, *továrna*, *mlékárna*, *strojovna*, *kreslárna*). Vzhledem k tomu, že expresivita jmenovaných lexémů nebyla vyložitelná charakterem užitého derivačního formantu, spatřovali jsme její příčinu v podobě kořeného lexému, resp. fundujícího lexému. Při podrobnější analýze daných lexikálních jednotek však nebylo možno jejich expresivitu spolehlivě vyložit ani tímto způsobem. O expresivní příznakovosti slovotvorného základu je možno uvažovat u lexémů *kérkárna* a *mobilárna*. Lexém *kérka* je slangismus, ekvivalentní neutrálnímu výrazu *tetování*; lexém *mobil* je pojmenování vzniklé univerbizací z více-slovného spojení *mobilní telefon* a lze je považovat jako příznakové. Jeho příznakovost ovšem chápeme jako stylovou, není ji tedy možno směřovat s expresivitou inherentní. NSČ 2 hodnotí výraz *mobilárna* jako expresivní, lexém *kérkárna*, dle našeho soudu zcela neopodstatněně a nesprávně, jako neutrální. Oproti tomu slovotvorné základy lexikálních jednotek *hamburgrárna*, *hotdogárna* a *umírárna* lze pokládat za expresivně bezpříznakové, avšak jejich deriváty posuzuje NSČ 2 jako expresivní. S uvedeným hodnocením lze souhlasit v případě lexému *umírárna*, a to vzhledem k rozporu sémantiky tohoto slovesa a obecného významu daného typu, který označuje místo, kde je konána určitá činnost.

2.1.3

Od adjektiv na *-ský* (s variantou *-cký*) a *-šský* slovotvorným formantem *-ina* jsou tvořeny názvy jazyků, přičemž tato skupina obvykle nedisponuje vlastními slovotvornými prostředky.¹⁹ V daném souboru excerpt byla tato sémantická kategorie zastoupena následujícím lexikem: *diplomatština*, *vědecktina*, *zdvorilovština*, *zemština*. Prvoplánově transparentní slovotvorný postup, včetně obvyklých tvarů výchozích adjektiv, jsme konstatovali u výrazů *vědecktina* (z *vědecký*) a *zemština* (ze *zemský*); pojmenování *diplomatština* odkazuje k fundujícímu adjektivu *diplomatský*, které není příliš hojné (je doloženo pouze v *PSJČ*),²⁰ na rozdíl od frekventovanějšího, avšak sémanticky odlišného lexému *diplomatický*. Výraz *diplomatský* má významový rys přináležitosti, vyjadřuje vztah k druhu, a je tedy v podstatě ekvivalentní běžným adjektivům typu *ruský*, *německý* apod., která se obligátně uplatňují jako výchozí pojmenování pro derivaci názvů jazyků. Jestliže u všech výše jmenovaných názvů bylo možno prokázat existenci slovotvorné řady *Rus* – *ruský* – *ruština*, analogicky k tomu pak *vědec* – *vědecký* – *vědecktina* nebo *diplomat* – *diplomatský* – *diplomatština*, nebyl podobný postup doložitelný u lexikální jednotky *zdvorilovština*. Zde by bylo snad možno konstruovat řadu *zdvorilý* – *zdvorilovský* – *zdvorilovština*, jedná se však o konstrukt kalkulující s neexistujícím adjektivem *zdvorilovský*, jehož prostřednictvím by mohl být derivován název „jazyka/řeči zdvorilých“. Z hlediska expresivního zabarvení, resp.

19 Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*. SPN, Praha 1971, s. 59.

20 *Průruční slovník jazyka českého I. A–J*. Státní nakladatelství, Praha 1935–1937.

hodnocení uvedených lexémů jako expresivních jsme konstatovali, že toto jejich zařazení je, s výjimkou lexému *zdvorilovština*, skladbou slootovných prvků (slootovného základu a slootovného formantu) jen stěží opodstatnitelné.

2.2 SUBSTANTIVA TVOŘENÁ KOMPOZICÍ

Je-li derivace tradičně považována za převažující slootovný způsob flektivních jazyků, v daném souboru excerpt byla její dominance výrazně snížena. Tento jev koresponduje s celkovou tendencí jazykového vývoje, kterou už popsali Lotko²¹ a Mitter,²² totiž že mezi neologismy tvoří kompozita zhruba třiceti- až čtyřicetiprocentní podíl.

Při posuzování expresivního potenciálu kompozit je nutno uvážit, že není utvářen prostým součtem expresivních charakteristik jednotlivých komponentů, ale že expresivita kompozita může být dána i významovou či stylovou kompatibilitou/inkompatibilitou členů ve výsledném celku. Domníváme se tedy, že hodnocení expresivity kompozit je nutně méně exaktní než u derivátů, protože pocítování expresivní příznakovosti kompozičního celku může být značně individuální.

2.2.1

Podobně jako u lexikálních jednotek tvořených derivací tvořila z hlediska sémantického mezi kompozity početnou skupinu pojmenování osob, mezi nimi pak frekvencí vynikala jména s významem „příznivec či vyznavač něčeho“.²³ V jejich struktuře se vyskytovaly elementy *-fanda*, *-fil*, *-fanatik*, *-man*, *-maniak*, *-mil*, *-mílec*. Z uvedené škály lze vydělit významově paralelní prvky cizí (*-fil*) a domácí (*-mil*, *-mílec*), jejichž expresivní kvalifikace není vždy jednoznačná. Kompozita se členem *-mílec* by bylo možno hodnotit jako stylově příznaková, zastaralá nebo knižní, u lexikálních jednotek tvořených formanty *-fil* a *-mil* je třeba posoudit i charakteristiku zadního, resp. předního členu a následně celého kompozita. Můžeme-li tedy izolovaně prvek *-fil* chápat jako neutrální a podobně v izolovaných pozicích posuzujeme např. i vlastní jména politiků, zpěváků, literárních a filmových postav, výsledné kompozitum je hodnoceno jako expresivní (např. *potterofil*). Analogickou situaci předpokládáme pro komponent *-log*, domníváme se, že po stránce sémantické i formální je velmi blízký prvku *-fil*, v daném souboru excerpt však kompozita s *-log* byla v NSČ 2 jako expresivní hodnocena zřídka, např. lexémy *humorolog* a *počítačolog*, avšak neutrální *havlolog*. Komponenty *-fanda*, *-fanatik*, *-man* a *-maniak* lze s ohledem na jejich vlastní sémantiku, spojitelnost a zejména s ohledem na výsledný konstrukt pokládat za potenciálně expresivní, jak to ostatně potvrzují excerpovaná kompozita a jejich slovníkové kvalifikace, např. *diskofanda*, *potteroman*, *aerofanatik*.

U pojmenování uvedeného typu byla doložena existence souznačných výrazů, tedy paralelní tvoření za použití totožných kompozičních elementů. Hojný byl výskyt synonymických párů/řad typu *čajofil* – *čajomil* – *čajomílec*, *egoman* – *egomaniak*, *mobilofil* – *mobiloman* – *mobilomaniak*, *filmomol* – *filmomil* – *filmomílec* – *filmožrout*. Můžeme se domnívat, že jejich existence koresponduje s jejich postavením na periférii jazykového systému, s nímž úzce souvisí jejich nestabilita. Formální proměnlivost neologismů může být též výrazem uživatelské snahy o precizaci či originalitu výrazu.

21 Lotko, E.: Co odhaluje analýza neologismů v současné češtině. In: Wróbel, H. (ed.): *Studia z filologii słowiańskiej ofiarowane profesorowi T. Z. Orłowski*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2000, s. 137–141.

22 Mitter, P.: *Kompozice v kontextu současné češtiny*. Univerzita J. E. Purkyně, Ústí nad Labem 2006, s. 147–150.

23 Srov. Martincová, O. a kol.: *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2*. Academia, Praha 2004.

Při tvorbě pojmenování osob se dále výrazně uplatňovaly přední komponenty, které mají samy o sobě schopnost expresivně modifikovat neutrální výraz tvořící zadní komponent kompozita. Ve sledovaném souboru excerpt byly doloženy zejména komponenty nesoucí rys negativní expresivity, které znevažují či ironizují komponent základový: *hurápedagog*, *malopolitik*, *rádobyekolog* nebo *rádoby podnikatel*.

Specifikem zkoumaných expresivně příznakových kompozit je vytváření rozsáhlých slovo-
tvorných čeledí.²⁴ Jakkoli jsou fundujícími výrazy těchto slovo-
tvorných čeledí kompozita, lexémy v nich zařazené mají povahu derivátů. Výrazy jako např. *keltomanský*, *keltomanství*
a *keltomanka* byly vytvořeny jako deriváty fundujícího výrazu *keltoman*, nikoli jako izolované
vznikající kompozita.

2.2.2

S výše analyzovanou sémantickou kategorií velmi úzce souvisejí pojmenování abnormální
náklonnosti k určitým předmětům nebo činnostem. V našem materiálovém korpusu se jednalo
o kompozita se zadním členem *-manie*, např. *internetomanie*, *keltomanie*, *kinomanie*, *počítačo-
manie*, *potteromanie* apod. Uvedený prvek je původem odborný psychiatrický termín, jímž je
označována chorobná posedlost něčím. V tomto kontextu by expresivita uvedených (i dalších)
lexémů daného typu mohla být vykládána spojením stylově nekompatibilních elementů, což
však v podstatě popírají již existující výrazy typu *kleptomanie*, *grafomanie*, které vznikly stejným
mechanismem a nejsou pociťovány jako expresivní.

Ve sledovaném vzorku lexika byla doložena paralelní skupina výrazů vyjadřujících abnor-
mální, chorobný strach z něčeho či odpor k něčemu, které byly tvořeny pomocí komponentu
-fobie, např. *homofobie*, *internetofobie*, *kyberfobie*. Vzhledem k výše uvedeným nejasnostem
v hodnocení podobných lexémů z hlediska expresivity si zasluhuje pozornost fakt, že kom-
pozita s elementem *-fobie* jsou v NSČ 2 pravidelně kvalifikována jako neutrální. Podle na-
šeho názoru se přitom jedná o totožný slovo-
tvorný mechanismus, tedy o využívání původně
psychiatrického termínu, který se uplatňuje v názvech diagnóz typu *klaustrofobie*, pro tvorbu
sémanticky ekvivalentních výrazů.

2.2.3

Významnou skupinu kompozit ve sledovaném vzorku vytvořila na základě sémantického
určení pojmenování ideových směrů a názorových proudů typu *huráevropanismus*, *huráeuroop-
timismus*. Z hlediska slovo-
tvorné a sémantické charakteristiky jsme konstatovali, že se jedná
o výrazy sestávající z pojmenování tzv. ismů/izmů, tedy *evropanismus*, *optimismus*, která jsou
v procesu kompozice spojována s elementy způsobujícími jejich následnou expresivní přízna-
kovost, jako je tomu v případě kompozit s deklasujícím prvkem *hurá-*. Sémanticky přináležely
k téže skupině výrazy *ponáspotopismus* a *ultrapopulismus*, které se však mechanismem vzniku
řadí k derivátům. Z hlediska slovo-
tvorného byl první z lexémů odvozen od úsloví *po nás potopa*
formantem *-ismus*,²⁵ druhý pak od slova *populismus* prefixoidem *ultra-*.²⁶

24 Konkurovat může např. slovo-
tvorná čeleď derivátů přejatého *internet*, tj. *internetárna*, *internetář*, *internetistický*,
internetit, *internetizace*, *internetizovaný*, *internetmo*, *internetní*, *internetování*, *internetový*. Stranou ponecháváme
kompozita, jejichž součástí je výraz *internet*, jako např. *internetooobchod*, *internetofil*, *internetoman*, *internetomanie*,
internetoman.

25 Pro přesnost je třeba uvést, že primárním výchozím pojmenováním byla víceslovná konstrukce *po nás potopa*.

26 Uváděný lexém je v kontextu ostatních výrazů s prefixoidem *ultra-* specifický expresivní kvalifikací, již mu NSČ 2
přisuzuje. Jako jeden z mála (podobně již jen *ultrahypersuprakoalice* a *ultrapartaj*) z celkem uváděných 42 kompozit

2.2.4

V souvislosti s analýzou excerpovaného vzorku lexika jsme konstatovali, že kompozita byla sémanticky značně atomizována a nebylo možno v jejich rámci vytvořit tak ucelené soubory jednotlivých významových kategorií, jako tomu bylo u derivátů. Jednotlivé sémanticky vymezené celky byly výrazně méně početné, a tudíž i co do výsledků analýzy méně reprezentativní.

2.3

Zkracování se jako slootovný způsob ve sledovaném vzorku uplatňovalo pouze výjimečně, přičemž jsme do této skupiny řadili jak prosté krácení, tak vznik univerbizovaných výrazů z původně víceslovných pojmenování. Pro oba dílčí postupy totiž předpokládáme společný základ a chápeme je jako projev tendence k jazykové ekonomii.

2.3.1

Komplexní slootovný postup se uplatňuje u výrazů pojmenovávajících osoby *děkujemák* (*iniciátor/iniciátoři petice Děkuje, odejděte!*) a *zlaták* (*příslušník zlaté mládeže*).

Slootovný formant *-ák* se uplatňuje při derivaci deverbativ typu *zpěvák*, *divák*, a tedy *děkujemák* (zde jde ovšem o neobvyklé tvoření od jednoho z prezენტních tvarů), nebo výše uvedených denominativ, a proto *zlaták*. Typ expresivity lze určit pouze u výrazu *zlaták*, u něhož je citelné negativní zabarvení. Na tomto místě je třeba také uvést, že z hlediska slootovného je třeba uvážít konkurenci univerbizace a sémantického přejímání. Sémantické tvoření je pravidelně graficky vyznačováno v textu slovníkového hesla, v případě uvedené lexikální jednotky tomu tak nebylo (zřejmě proto, že jde o individuální výskyt), ačkoli lexikální jednotka *zlaták* existuje a např. korpus *SYN2005* u ní dokládá 28 výskytů, ovšem s významem *platidlo, zlatá nebo zlatistá mince*.

2.3.2

Univerbizovaná pojmenování *doták* a *digiták* vznikla stejným mechanismem, tj. z výchozích konstrukcí *dotovaný/digitální fotoaparát*. Konstatovali jsme, že se jedná v zásadě o pravidelný způsob denominativního tvoření formantem *-ák*. V *Novočeském tvoření slov*²⁷ jsou doloženy ekvivalentní pojmenování typu *sporták* (*sportovní automobil*) nebo *žebříniák* (*žebřinový vůz*). Expresivitu obou jmenovaných výrazů tak nebylo možno vyložit jejich formantovou skladbou; domníváme se tedy, že se jedná spíše o pojmenování stylově příznaková (což koresponduje s jejich univerbizacním charakterem) než o lexémy inherentně či adherentně expresivní. Pro tento závěr svědčí i fakt, že u jednotek lexikálně expresivních by mělo být možné určení typu expresivity ve smyslu příznaku negativního a pozitivního, což v daném případě ani s přihlédnutím ke kontextu uvedenému v *NSČ 2* nelze.

je hodnocen jako expresivní. V případě formantu *ultra-* (dle *NSČ 2* prefix, v jiných pramenech, např. *SSJČ*, prefixoid) se jedná o prvek s významem „mimořádný, krajní, extrémní; velmi, mimořádně, nadmíru, krajně“ (*NSČ 2*, s. 495). S přihlédnutím ke kontextu, který *NSČ 2* uvádí na s. 495, tedy *ultrabvězda*, *ultrapopulizmus*, *ultrasportovec* apod., jsme dospěli k názoru, že se v dané souvislosti jedná o vyjádření mimořádné míry či extrémnosti směru označovaného následujícím elementem kompozita a že se nejedná o změnu jeho charakteristiky ve smyslu expresivnosti/neexpresivnosti.

27 Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*. SPN, Praha 1971, s. 45–46.

2.4

Sémantické tvoření, resp. rozšiřování významu již existujících lexikálních jednotek se ve sledovaném souboru uplatňovalo pouze okrajově, např. *barbínka*, *bluchavka*, *holátko*, *kotelník*, *kravaták*, *tatranka*, *trafika*, *zabíjačka*, a všechny neologismy tohoto typu vykazovaly adherentní expresivitu.

Pozastavili jsme se pouze nad tím, že některé lexémy v NSČ 2 postrádaly jinak pravidelně vyznačovanou charakteristiku neosémantismu. Tak např. lexém *igelitřák* (s významem *ten, kdo odnáší reklamní předměty z výstav apod. v igelitových taškách*) NSČ 2 posuzuje jako novotvoření,²⁸ nikoli jako sémantické přejímání, ačkoli lexikální jednotka *igelitřák* má např. v korpusu SYN2005 doloženo 8 výskytů, a to s významy *plastový sáček* a *igelitová plenta*.

3

Cílem našeho příspěvku bylo posoudit expresivitu nových slov v češtině v kontextu jejich slovotvorných charakteristik. Naším záměrem bylo popsat, kterými slovotvornými mechanismy vznikají v nejnovější slovní zásobě lexémy s expresivním příznakem a zda je možno zde doložit existenci inovativních slovotvorných prostředků.

3.1

K poměrně jednoznačným výsledkům jsme dospěli při analýze substantiv tvořených derivací. Inherentní expresivita je ve sledovaném vzorku lexika vázána na dva typy slovotvorného konstruktů, u nichž je vždy možno v jejich slovotvorné struktuře identifikovat nositele expresivního příznaku. Jedná se o neutrální slovotvorný základ, jedno zda domácí, či přejatý, a slovotvorný formant, který je nositelem expresivního příznaku, a dále o expresivně zabarvený slovotvorný základ, který se pojí s neutrálním slovotvorným formantem. Ve sledovaném vzorku lexika se však vyskytla řada případů, u nichž se naše hodnocení podle tohoto schématu neshodovalo s charakteristikou uvedenou v NSČ 2, z něhož jsme čerpali materiál. Nedomníváme se, že by se v těchto případech (srov. výše *zastřašovatel*, *kérkárna*, *diplomatština*) jednalo o systémové anomálie, spíše se přikláníme k tomu, že se jedná o přehlédnutí nebo nekonzistenci názorů autorského týmu NSČ 2.

Ve sledovaném materiálu jsme nezaznamenali výskyt inovativních či jinak periferních slovotvorných prostředků, vesměs byly i pro tvorbu expresivních pojmenování využívány standardní formanty té které onomaziologické kategorie a jejich subkategorií, jak jsou uváděny již ve Šmilauerově *Novočeském tvoření slov* a v dalších pracích.

3.2

Na utvářenost kompozit bylo možno aplikovat v zásadě týž mechanismus, ovšem s tím, že nositelem expresivity byl buď první, nebo druhý z obou komponentů vytvářejících kompozitum (srov. výše *čajomilec*, *burápedagog*). Kromě toho bylo nutno uvážit vzájemnou kompatibilitu, sémantickou i formální, jejíž absence může být též zdrojem příznakovosti, ovšem ne vždy expresivní (srov. výše *internetomanie*).

28 NSČ 2, s. 169.

3.3

Rysy inherentní expresivity byly přítomny u lexémů tvořených komplexními slovotvornými postupy. V našem souboru excerpt se jednalo především o lexémy univerbizované, pro jejichž vytvoření byly využity derivační prostředky. Spektrum derivačních formantů se shodovalo se škálou aplikovanou u vlastní derivace (srov. výše *děkujemák*).

3.4

Lexémy kontextově expresivní se vzhledem k charakteru materiálu, s nímž jsme pracovali, ve sledovaném souboru nevyskytovaly; expresivita adherentní byla prokázána u lexémů vzniklých neosémantizací (srov. výše *holátko*, *barbínka*).

Závěry, k nimž jsme v tomto textu dospěli, jsou pouze dílčího charakteru; ke komplexnímu popisu dané problematiky je třeba deskripce celého souboru excerpt, tedy všech slovních druhů. Kromě toho je možno nastíněnou problematiku uchopit i jinými způsoby, např. sledovat původ expresivních neologismů se zřetelem k lexémům domácím a přejatým nebo sledovat charakter expresivity v závislosti na kontextu.

LITERATURA

- Dokulil, M.: *Obsah – výraz – význam. I Výbor z lingvistického díla M. Dokulila*. Karolinum, Praha 1997.
- Lotko, E.: Co odhaluje analýza neologismů v současné češtině. In: *Studia z filologii słowiańskiej ofiarowane profesor T. Z. Orłos*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2000, s. 137–141.
- Martincová, O.: *Neologismy v dnešní češtině*. Academia, Praha 2005.
- Martincová, O. a kol.: *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů*. Academia, Praha 1998.
- Martincová, O. a kol.: *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2*. Academia, Praha 2004.
- Mitter, P.: *Kompozice v kontextu současné češtiny*. Univerzita J. E. Purkyně, Ústí nad Labem 2006.
- Poštolková, B., Sochová, Z.: *Co v slovnících nenajdete. Novinky v současné slovní zásobě*. Portál, Praha 1994.
- Příruční slovník jazyka českého I. A–J*. Státní nakladatelství, Praha 1935–1937.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost s Dodatkem MŠMT ČR*. Academia, Praha 1998.
- Mluvnice češtiny I. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov*. Academia, Praha 1986.
- Šmilauer, V.: *Novočeské tvoření slov*. SPN, Praha 1971.
- Zima, J.: *Expresivita slova v současné češtině: studie lexikologická a stylistická*. Nakladatelství ČSAV, Praha 1961.

INTERNETOVÉ ZDROJE

- Český národní korpus – SYN2005*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2005 [citováno 1. 11. – 31. 11. 2009]. Dostupný z <<http://www.korpus.cz>>.
- Databáze heslářů Lexikografického oddělení Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky*. Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha 2005–2010 [citováno 1. 11. – 31. 11. 2009]. Dostupná z <<http://www.lexiko.ujc.cas.cz>>.
- <www.fouche.estranky.cz> [citováno 1. 11. – 31. 11. 2009].
- <www.atlevitko.estranky.cz> [citováno 1. 11. – 31. 11. 2009].

*Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
<hradil@tiscali.cz>*

K TOPONYMII PROTOKANONICKÝCH KNIH STARÉHO ZÁKONA V ČESKÉM PŘEKLADU JERUZALÉNSKÉ BIBLIE¹

ROBERT DITTMANN

Cílem těchto poznámek je poukázat na některá sporná řešení v českém překladu Jeruzalémské bible (dále JERUZ) v oblasti místních jmen v protokanonických knihách Starého zákona a navrhnout cestu k řešení. Český překlad je pořizován z francouzštiny, ovšem překlad je kontrolován i vzhledem k textu v původních jazycích bible, v našem případě vzhledem k hebrejskému a aramejskému textu Starého zákona. Text JERUZ čerpáme jednak z tzv. betaverze, přístupné v rámci programu *Theophilos*, pokud je tam text obsažen, jednak z tištěného vydání tam, kde elektronická verze v programu *Theophilos* protokanonické starozákonné knihy neobsahuje. Nebudeme se zde ovšem vyjadřovat k problematické otázce samohláskové délky v propriích.² V příspěvku se budeme odvolávat na Hellerův³ slovník, kde je každému propriu přiřazeno očíslované heslo. Na čísla hesel budeme někdy odkazovat. Hranice mezi toponymy, antroponymy a eponymy není ovšem vždy zcela zřetelná, takže i v tomto příspěvku budeme přesahovat do dalších oblastí. Znění toponyma převádíme většinou na Nsg., pokud není důležitá deklinovaná podoba. Kritiky se JERUZ zatím dostalo jen od K. Komárka,⁴ a to v antroponymii.

Zkratky použitých překladů:

BHS = *Biblia Hebraica Stuttgartensia*. Cit. dle *BibleWorks*; **ČEP** = Český ekumenický překlad (cit. dle *Theophilos*); **FBJ** = *French Bible de Jérusalem*, 1973. Cit. dle *BibleWorks*; **HG** = Kotalík, F. – Merell, J. – Heger, L. (vyd.): *Písmo svaté Starého zákona*. Česká katolická Charita v Ústředním církevním nakladatelství, Praha 1955–1958 [Hegerův překlad]; **JERUZ** = *Jeruzalémská bible* (cit. dle *Theophilos* a některých svazků knižního vydání, viz výše; jde o vydané svazky zahrnující knihy Iz–Za, Krystal OP, Praha 2001–2005); **KL** = Vulgata Clementina, cit. dle *Vulsearch*; **LXX** = Rahlfs, A. (vyd.): *Septuaginta*, 9. vyd., Göttingen 1971, cit. dle *BibleWorks*; **VUL** = Vulgata, cit. dle *BibleWorks*. Zkratky biblických knih přebírám z ČEP.

1. EFRAIM – EFRAJIM

Je třeba sjednotit dvojí grafickou podobu vlastních jmen typu *Efraim* – *Efrajim* na jednu, minimálně u propria s jednou referencí při homonymii. Doložena je totiž různost u proprií *Efraim* – *Efrajim*, *Choronaim* (Iz 15,5) – *Choronajim* (v knize Jr: Jr 48,3.5.34), *Misraim* (1Pa

1 Příspěvek vznikl za podpory projektu MŠMT ČR Výzkumné centrum vývoje staré a střední češtiny (od praslovanských kořenů po současný stav) – projekt LC546.

2 Materiál čerpám ze své práce Dittmann, R.: *Místní jména v českých překladech Starého zákona*. Refugium, Olomouc 2009, dále pak ze svých excerpt toponym pro rigorózní práci.

3 Heller, J.: *Výkladový slovník biblických jmen*. Advent-Orion – Vyšehrad, Praha 2003.

4 Komárek, K.: Znění osobních jmen v českém překladu Jeruzalémské bible. *Acta onomastica*, 37, 1996, s. 115–120.

1,8) – *Misrajim* (Gn 10,6) nebo adjektiv *kejský* (1S 23,12 *kejsť*) – *kejský* (Neh 3,17.18). Francouzská předloha FBJ má například u posledního případu na obou místech shodné znění *Miçrayim*. Vhodnější by bylo rozhodnout se pro jeden typ zakončení i tam, kde se jedná o různá propria (*Abel-Misraim*, *Eglaim*, *Chafaraim* – proti tomu *Adorajim*, *Aram Naharajim*, *Bet-Diblatajim*, *Gederotajim*, *Gitajim*, *Machanajim*, *Sibrajim*, *Sefarvajim*, *Aditajim*, *En-Eglajim*, *Enajim*, *Almon-Diblatajim*, *Asterót-Karnajim*, *Parvajim*, *Semarajim*, *Kibsajim*, *Kirjatajim*, *Šaarajim*). Doporučujeme zde podoby s *-j-*, neboť přesněji odrážejí hebrejské znění. Naopak tam, kde hebrejštiny nemá *jod*, je české *-j-* nadbytečné, byť ho má i francouzská předloha (FBJ): 1Pa 4,23 JERUZ *Netajim* – BHS נֶטַעַיִם – FBJ *Netayim*. Hegerův překlad zde má správnější znění: HG *Netaim*. U Hellerova hesla 1517 dochází v JERUZ ke konkurenci (Gn 22,2 *Moria* – 2Pa 3,1 *Morija*), zatímco FBJ čte na obou místech *Moriyya* a BHS čte také na obou místech stejně – zanedbáme-li psaní *plene-defective* – מוֹרְיָה.

2. EDREJ – EDREI

Je zde doložena dvojí podoba 1. pádu – *Edrej* (Joz 13,31) a *Edrei* (Joz 19,37). Je nutno se rozhodnout pro jeden typ skloňování. JERUZ obsahuje totiž tvary *v Edreji* (Nu 21,33. Joz 12,4.13,12) a *v Edrei* (Dt 1,4.3,10). Podle hebrejštiny (BHS אֶדְרֵי) by byl správnější přepis *Edrei*, případně s délkou *Edrei*. FBJ má konkordantní podobu na všech osmi místech, kde se toponymum vyskytuje: *Édréi* (Hellerovo heslo 83).

3. TYP SOREA V GLSG.

I u skloňování typu *idea* je záhodno sjednotit skloňování v Gsg. a upravit skloňování podle vzorového slova. V Lsg. se to týká např. toponyma *Bet-Ašbea* v 1Pa 4,21 (*v Bet-Ašbei*) a toponyma *Gibea* v 1S 13,3 (*v Gibejí dle idejí*). V Gsg. je třeba harmonizovat skloňování v Hellerově hesle 601 (*Gibea*, Gsg. *Gibeje // Gibey*, srov. 1S 10,5 *do Boží Gibey*, 1S 11,4 *do Saulovy Gibey*, 2S 23,29 *z Benjaminovy Gibey*, 1Pa 11,31 *z Gibey Benjaminových synů*, ale Joz 19,12.13.20,4 *do Gibeje*, Joz 20,21 *z Gibeje* atd.), srov. též heslo 604 1S 15,34 *do Saulovy Gibey* a proti tomu 2Kr 15,29 *zmocnil se... Galileje*. Toponymum *Sorea* v Hellerově hesle 2257 má v JERUZ jen Gsg. *-y* (doložen čtyřikrát). Chybné je skloňování toponyma *Nea* (Joz 19,13 *k Nee*, ale vzor *idea* má jen Dsg. *ideji*, srov. ČEP *k Něji*). Na základě korpusových údajů doporučujeme v Gsg. skloňovaný tvar *ideje*: v korpusu SYN v rámci *Českého národního korpusu* bylo ke dni 30. 11. 2009 nalezeno od slova *idea* celkem 1209 výskytů Gsg. psaného *ideje* (dotaz: [(lc="ideje") & (tag="NNFS2.*")]), ale pouze 70 výskytů Gsg. psaného *idey* (dotaz: [(lc="idey") & (tag="NNFS2.*")]).

4. ZDVOJENÉ SOUHLÁSKY

Také geminaci je nutno sjednotit, FBJ má ve všech následujících dokladech zdvojené souhlásky podle hebrejského textu, ČEP geminaci odstraňuje. V JERUZ je situace rozkolísaná, někdy dokonce i v rámci jednoho toponyma, např. Nu 21,11 *Ijje-Abarim* – Nu 33,40 *Ije-Abarim*; Joz 15,29 *Ijjim* – Nu 33,45 *Ijim*; Joz 15,55 *Jutta* – Joz 21,16 *Juta*; Gn 2,14 (aj.) *Aššúr* – Iz 7,17 (aj.) *Ašur*, Joz 12,17 *Tapuach* – Joz 15,34 *Tappuach*; Joz 13,25 *Rabba* – 1Pa 20,1 *Raba*; Nu 34,11 *Kinneret* – Joz 13,27 *Kineret*; Nu 24,24 *Kittim* – Iz 23,1 *Kitim*; 2S 5,9 *Millo* – 1Pa 11,8 *Milo*; Joz 15,48 *Jatir* – 1S 30,27 *Jattir*; Jr 48,24 *Kerijot* – Am 2,2 *Kerijot*; Joz 15,32 *Rimmon* – 1Pa 4,32 *Rimon*; Joz 19,45 *Gat-Rimmon* – 1Pa 6,54 *Gat-Rimon*; Joz 15,8 *rokle Hinnom* – Neh

11,30 *údolí Hinom*; Joz 15,34 *En-Gannim* – Joz 21,29 *En-Ganim*. Nadměrná geminace oproti hebrejskému textu je v JERUZ v Joz 19,34 *Chukkok* (ve shodě s FBJ). Je možné rozhodnout se pro zachování geminace nebo pro její odstraňování, kloníme se mírně pro první možnost, neboť tato volba graficky přibližuje onymický kolorit originálu a geminace se v biblické hebrejštině odráží i v (sefardské) výslovnosti.

5. VLIV FRANCOUZSKÉ PŘEDLOHY

Na některých místech je, soudíme, třeba odstranit vliv francouzské předlohy, pokud její řešení není ve shodě s českou pravopisnou kodifikací nebo pokud nerespektuje důsledně hebrejský text. Ojedinele pronikl vliv i do hláskové podoby toponyma (1S 30,28 *do Estchemoy* ~ FBJ *à ceux d'Esthemoa* – jinde je v JERUZ tvar *Eštemoa*, srov. BHS אֶשְׁתֵּמוֹעַ). V Hellerově hesle 525 čteme např. v Nu 25,3 v JERUZ *s Baalem z Peoru* (FBJ *avec le Baal de Péor*) a v Ž 106,28 *Baal-Peora* (FBJ *de Baal-Péor*), ale v BHS je identický podklad (BHS בַּעַל פְּעוֹר). FBJ nepřepisuje *šəwa* v Hellerově hesle 1542 o 5 výskytech (JERUZ *Medba* – FBJ *Médba* – BHS מֵדְבָא – ČEP *Médeba*), tj. nedělí zde toponymum na dvě jednotky.⁵

5.1 NADMĚRNÁ VELKÁ PÍSMENA

Vliv francouzské předlohy se projevuje v psaní velkých písmen ve spojení druhového jména a propria. Je to však v rozporu s českou ortografickou kodifikací. Například v Nu 23,14 čte JERUZ *Pole Hlídek* (FBJ *au Champ des Guetteurs*), podle pravopisné kodifikace by mělo být *pole Hlídek* (stejně jako *údolí Gejzírů*, *ostrov Svatého Tomáše*). Naopak jde-li o obydlené místo jako asi v Gn 14,7 (*k Prameni Soudu*) nebo Joz 15,62 (*Město Soli*), je psaní obou velkých písmen správné. Někdy dochází v JERUZ ke kolísání: *Dolní Země* (1Kr 10,27.2Pa 9,27) – *Dolní země* (2Pa 1,15.26.10.28.18), *Velké Moře* (jen Nu 34,6.7) – *Velké moře* (od Joz: Joz 1,4.9.1.15.12.47.23.4); Ez 39,11 *Údolí Hamon-Gog* – Ez 39,15 *údolí Hamon-Gog*, srov. též 1Kr 7,2 *postavil dům Libanonského lesa* – 1Kr 10,17 *v Domě Libanonského lesa* (FBJ píše na obou místech *la Maison*, ČEP *dům*); 2S 2,16 *Pole boků* – Nu 23,14 *Pole Hlídek*. Propriálnost není naopak – opět ve shodě s FBJ – vyznačena u symbolického jména v Iz 19,18 JERUZ „*sluneční město*“ – FBJ „*ville du soleil*“ (HG *Město slunce*). Velká písmena *B-* a *-š-* jsou chybně v adjektivu v 1S 6,19 *Mezi Bet-Šemešskými muži*. K nadměrným velkým písmenům lze uvést ještě Rt 1,2 *Moabská Pole* (ČEP *Moábská pole*) a Gn 35,8 *Dub Nárků* (srov. ČEP *Posvátný dub pláče*, HG *Dub nářku*). Jindy je naopak zřejmě nadměrné malé písmeno – podle FBJ (Dt 34,3.2Pa 28,15 *město palem* – Sd 1,16.3,13 *město Palem*).

5.2 PRAVOPIS SLOŽENÝCH MÍSTNÍCH A POMÍSTNÍCH JMEN

Kontrola vůči BHS zřejmě nebyla důsledná v následujících dokladech, kde pravopis se spojovníkem v JERUZ odpovídá FBJ, ale nikoli hebrejskému textu v BHS. V Ezd 2,59. Neh 7,61 píše JERUZ dvakrát se spojovníkem toponymum *Tel-Charša* (FBJ na obou místech *Tel-Harsha*), zatímco hebrejský text je na obou místech bez spojovníku (BHS תֵּל חַרְשָׁא). Stejně tak má JERUZ ve srovnání s BHS nadměrný spojovník i u toponyma *Tel-Melach* (Ezd 2,59. Neh 7,61), opět ve shodě s FBJ. Podle FBJ, ale v rozporu s BHS se píše odlišně podoba v Gn 14,7 (*Chasason-Tamar*) a 2Pa 20,2 (*Chasason-Tamar*) – BHS má na obou místech grafiku

5 Za konzultaci děkuji doc. P. Chalupovi, Th.D., z Cyrilometodějské teologické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci.

bez *maqṣefu* (תַּמְרָן תַּצְצוֹן). V Hellerově hesle 1946 má BHS podklad עֵין גִּדִּי (s *maqṣefem* עֵין גִּדִּי jen v 1S 24,1), JERUZ má podle FBJ třikrát převod *Engaddi* a třikrát *En-Gadi*. Takových případů by bylo možno uvést více. Je možné přiklonit se po vzoru ČEP k jednotné úpravě při psaní složených místních jmen, totiž k psaní spojovníku, ale pak je třeba se zamyslet nad případy v Dt 23,5 *Aram Naharajim*, Ezd 2,28 z *Bet Elu*, 2Pa 20,2 v *Chasason Tamaru*, Nu 34,4 k *Chasar Addaru* (BHS s *maqṣefem*: תַּצְצוֹן אֲדָר), Gn 31,47 *Jegar Sahaduta*, Joz 12,20 král *Šimron Meromu*, Neh 11,29 v *En Rimonu*, Nu 21,28 *Ar Moab* (ale Iz 15,1 *Ar-Moab*), Joz 10,41 (aj. – Hellerovo heslo 2276 o 10 výskytech) *od Kadeš Barne* (v Nu 32,8 aj. je *Kádeš-Barne* – BHS na obou těchto místech bez spojovníku: קַדְשׁ בַּרְנֵעַ), Ez 3,15 *do Tel Abibu*, 2Kr 19,12 *Iz 37,12 v Tell Basaru*. Z hlediska české ortografické kodifikace je třeba sjednotit psaní apelativ ve spojeních typu Neh 11,35 *údolí Řemeslníků*, Neh 3,11 *věž Pecí*, Nu 34,4 *svah Štírů* – ale v 2S 2,16 chybně *Pole boků*. Některé podoby jsou pak psány zbytečně se dvěma velkými písmeny, srov. výše v 5.1.

5.3 NESKLONNOST

Zřejmě po vzoru francouzské předlohy byla v českém textu ponechána některá toponyma v nesklonném tvaru, ačkoli jsou zakončením dobře disponována pro sklonnost: Gn 50,10 *do Goren-Atád* (ale Gn 50,11: v *Goren-Atádu*), Dt 23,5 v *Aram Naharaim*, Nu 21,1 *cestou z Atarim*, Iz 15,5 *na cestě k Choronaim* (ale Jr 48,5 z *Choronajimu*), Sd 4,2 v *Charošet-ha-Gojim*, Sd 4,13 *od Charošet-Gojim* (srov. Sd 4,16), Nu 24,24 *od Kittim*, 2Kr 12,20 v *Bet-Millo*, Nu 21,11 v *Ijje-Abarim* (ale Nu 33,44 v *Ije-Abarimu*), Nu 33,45 z *Ijim*, Joz 15,7 k *En-Rogel*, Gn 38,14 *do Énajim*, Gn 10,19 k...*Sebojim* (ale Gn 14,2 *králi Sebojimu*), Sd 4,11 v *Saananim*, Jb 9,13 *nohledové Rahab*, Ex 17,1 v *Refidim* (srov. též nesklonnost v Ex 17,8.19,2; ale v Nu 33,14.15 je skloňováno), Joz 2,1 *ze Šittim*, Mi 6,5 *od Šitim* (ale Nu 25,1 v *Šittimu*), Joz 16,6 k *Taanat-Silo*, Joz 7,5 k *Šebarim*. Laickému čtenáři zřejmě nedojde, že v některých případech se snad nesklonuje proto, že toponymum obsahuje v hebrejštině koncovku množného čísla (resp. nesinguláru). Doporučujeme tato toponyma skloňovat.

5.4 HEBREJSKÝ ČLEN V TOPONYMECH

V některých složených místních jménech je hebrejský člen zachováván, v jiných nikoli. Tuto variabilitu je nutno harmonizovat zejména tehdy, když se odlišuje hebrejský text v BHS a FBJ jej sleduje: Sd 4,2 *Charošet-ha-Gojim* – Sd 4,13 *Charošet-Gojim* (FBJ na obou místech *Haroshèt-ha-Goyim* ve shodě s hebrejským textem v BHS). Jiného druhu jsou jednoslovná toponyma, která před sebou mají člen. Laický čtenář bude sotva schopen z transkripce u následujících dokladů vyvodit, že člen před vlastním jménem signalizuje proprializační proces, tedy původní apelativum s průhlednou apelativní sémantikou se stává / stalo vlastním jménem, např. *Ha-Mispe*, *Ha-Gedera*, *Ha-Kajin*, *Ha-Rabba*. Někdy člen plní diferenciální funkci propria (*Ha-Rabba* v Joz 15,60 označuje odlišné místo než *Rabba* / *Raba*; *Ha-Kajin* je odlišné od osobního jména *Kain*, v hebrejském textu je na obou místech znění קַיִן). Pokud JERUZ a FBJ převádějí transkripce hebr. גִּדִּי (Joz 15,36.1Pa 4,23), ovšem jednou se členem (*Ha-Gedera*, *Gedera*), ztěžuje to naopak identifikaci míst. U znění *Ha-Sena'uv* v Neh 3,3 je situace složitější. Celkově je transkripce členu u typu *Ha-Mispe* poněkud problematická. Překladatelé by však měli být důslední ve zvoleném postupu, což by znamenalo zamyslet se nad zněními v Joz 18,22 (JERUZ *Bet-Araba* – FBJ *Bet-ha-Araba* – BHS בֵּית הָעֲרָבָה), Nu 33,49 (JERUZ *Bet-Jesimot*,

Abel-Šittim – FBJ *Bet-ha-Yeshimot*, *Abel-ha-Shittim* – BHS אֲבֵל הַשִּׁטִּים a בֵּית הַיְשִׁימוֹת, 1S 4,1 (JERUZ *u Eben-Ezeru* – FBJ *près d'Ében-ha-Ézer* – BHS má znění אֶבֶן הָעֶזֶר), Gn 50,10 (JERUZ *do Goren-Atád* – FBJ *jusqu'à Gorèn-ha-Atad* – BHS má znění גֹּרֵן הָאֶטָד), Nu 11,34 (JERUZ *Kibrot-Taava* – FBJ *Qibrot-ha-Taava* – BHS קִבְרוֹת הַתְּאֵוָה). JERUZ tedy člen uprostřed složeného toponyma odstraňuje, ale ne vždy. Někdy tak činí už FBJ (Nu 33,32 JERUZ *Chor-Gidgad* – FBJ *Hor-Gidgad* – BHS však הֹר הַגִּדְגָד). V Nu 33,8 aj. se v JERUZ transkribuje *Pi-Hachiroi*; v Joz 18,28 má JERUZ znění *Sela- Elef* (s chybnou mezerou navíc; ta je i v Joz 13,27 *Bet- Haram* a v Joz 10,11 *Bet- Choronu*), zatímco FBJ *Čéla-ha-Éleph* a BHS צֵלָה הָאֵלֶף. V poznámce k Nu 25,1 čteme podobu *Abel ha-Šittimu*, v níž chybí spojovník.

6. PŘEKLADOVÉ VARIANTY

Harmonizovat je nutno i varianty překladové. Např. *Rybná brána* (Neh 3,3) a *Rybí brána* (2Pa 33,14.Neh 12,39) – FBJ má na všech těchto místech *la porte des Poissons*; rovněž Jr 7,32 *údolí Krveprolévání* – Jr 19,6 *údolí Krveprolití* (FBJ na obou místech *vallée du Carnage*), *Beer-Šeba* (32krát) – *Beršebe* (2krát, až od Am; FBJ je konkordantní), dále *pláň Refaitů* (Joz 15,8 aj.) – *údolí Refaitů* (2S 23,12 aj.) – *údolí Refaim* (Iz 17,5) – např. ČEP zde má všude *dolína Refájců*; rovněž v Hellerově hesle 419 o 72 výskytech (Gn 12,8 aj. *Betel* – Sd 20,26 *Bet-el* – Ezd 2,28 *Bet El*; FBJ na všech místech *Béthel*); snad také *Jih – Negeb* (Hellerovo heslo 1714). Zřejmě podle FBJ je v Hellerově hesle 602 o 37 výskytech od původu asi vulgátní podoba *Ga-baon* za hebr. גַּבְעוֹן (ČEP i HG mají už *Gi-*). Překlad *Nízký Bet-Choron* (Joz 16,3) v opozici k *Hornímu Bet-Choronu* (Joz 16,5) by zřejmě bylo lépe nahradit názvem *Dolní Bet-Choron* (srov. ČEP a HG: *Horní – Dolní*); i francouzské *Bet-Horón-le-Bas* by to umožňovalo. V Dt 32,51 JERUZ skloňuje obě části toponyma (*Meribě-Kadeš*), ale jinde ne (např. Joz 12,20 *král Šimron Meromu* /bez spojovníku!/).

7. MOŽNÝ VLIV SEPTUAGINTNÍCH A VULGÁTNÍCH PODOB

Poněkud problematické se jeví zachovávání původní řecké podoby *Tyros* (Ž 87,4.Za 9,2 – BHS צֵר; VUL *Tyros*; LXX Τύρος) na místě vžitě podoby *Týr*. V Ez 29,10.30,6 má JERUZ plurál (*k Syenám, po Syeny*) – snad dle Vulgáty (KL *Syenes*)?; jiné překlady mají sg.: BHS סִינֵה, LXX (Συήνη); sr. FBJ (*à Syène*). V Ezd 6,2 má JERUZ plurál *v Ekbatanech*, zatímco BHS má jiné toponymum (אַחַבְתָּא), LXX má jiný překlad, ale Vulgáta čte v KL *in Ecbatanis*.

8. DROBNÉ CHYBY

V několika případech se vyskytují ve zkoumaných verzích tiskové chyby. Jde např. o pozn. k Nu 13,24 (*Eškolznamená*), k Jr 52,3 (*To se Jeruzalémě a v Judovi*), v pozn. k Jr 43,13 je *chrm* místo *chrám*. V Joz 21,18 má JERUZ znění *Anaton* (FBJ *Anatot*, BHS עֲנַתוֹת), v Joz 12,20 *Šimron Merom* (FBJ *Shimrôn Merôn*, BHS שִׁמְרוֹן מְרֹמֶן), v Jr 31,38 *od Chanameelovy věže* (FBJ *depuis la tour de Hananéel*, BHS má proprium חֲנַנְיָאֵל), v Iz 15,6 *Mimrinské vody* (FBJ *N-*, BHS נְמִרִים), v Iz 37,12 *Rosef* (FBJ *Réceph*, BHS רִעְפָּה); v Nu 33,35 je grafika *EsjonGeber*. Ve shodě s FBJ je v JERUZ distribuce podob v Nu 32,35 (*Jogboha*) a Sd 8,11 (*Jogbeha*), ČEP má ovšem distribuci opačnou (BHS יִגְבֵּהָ).

LITERATURA

BibleWorks 7.0.012g. 2006.⁶ Fonty: BWHEBB, BWHEBL, BWTRANSH [Hebrew]; BWGRKL, BWGRKN, and BWGRKI [Greek] Postscript® Type 1 and TrueTypeT fonts Copyright © 1994–2006 BibleWorks, LLC. All rights reserved. These Biblical Greek and Hebrew fonts are used with permission and are from BibleWorks, software for Biblical exegesis and research. I ask others to comply with displaying and preserving the copyright, if they also distribute any derived publications.

Český národní korpus – SYN. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha [citováno 30. 6. 2009]. Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.

Dittmann, R.: *Místní jména v českých překladech Starého zákona*. Refugium, Olomouc 2009.

Heller, J.: *Výkladový slovník biblických jmen*. Advent–Orion – Vyšehrad, Praha 2003.

Komárek, K.: Znění osobních jmen v českém překladu Jeruzalémské bible. *Acta onomastica*, 37, 1996, s. 115–120.

Theophilos 3.1.6. 1997–2004 [citováno 30. 6. 2009]. Dostupné z WWW: <www.theophilos.sk>.

Vulsearch 4.1.6. 2000–2007 [citováno 30. 6. 2009]. Dostupné z WWW: <www.vulsearch.sf.net>.

Katedra bohemistiky

Filozofická fakulta

Univerzita Palackého v Olomouci

<dittmann@email.cz>

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Filozofická fakulta

Univerzita Karlova v Praze

<dittmann@email.cz>

6 Děkuji doc. P. Chalupovi, Th.D., z Cyrilometodějské teologické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci za umožnění přístupu.

POJMENOVÁNÍ BOHA V POEZII A DRAMATECH KARLA WOJTYŁY NA POZADÍ POLSKÉ TRADICE¹

MAŁGORZATA RYBKA

Znalci literatury, kteří analyzují tvorbu Karla Wojtyły – Jana Pavla II., zdůrazňují, že smysl jeho poezie vychází z básnického prostoru, ale týká se transcendentní skutečnosti.² Nejsou v ní osobní básně, kompaktní, krátké verše věnované prchavým pomíjajícím chvílím, které soustřeďují pozornost čtenáře hlavně na hodnoty estetické – je to totiž poezie univerzální,³ která se pokouší vystihnout tajemství náboženského života. Opakovaně též poznamenávají, že jméno Boha se v ní objevuje zřídka, že nenazývání Boha jménem tvoří výrazný signál mystického charakteru této poezie. Například v básni *Kamenolom* nepadne ani jednou slovo *Bůh*; je to *Bůh skrytý*, *Deus absconditus*. Rovněž v *Římském triptychu*, ve kterém se otázka „Kdo je Jiný?“ stává přímo základním problémem,⁴ je vícekrát uvedený *Jiný* označen různými jmény. Jeho nejrozšířenější jméno *Bůh* se objevuje zřídka a jinde než na začátku. Protože autorovi toto běžné desémantizované jméno nestačí, sám se v celé poémě odvažuje pokusu definovat Boha.⁵

K. Wojtyła nejdnou klade otázku, „jak Nepojmenovanému říkat jménem“, čímž dokládá závažnost problému. Jméno je v židovskokřesťanské tradici synonymem samé osoby, je spojeno s jejím působením, osudem. Ve jménu je obsaženo individuální povolání každého člověka.⁶ Pokud však křesťanský Bůh nemá takové jméno jako lidé, opakují se stále znovu otázky po jménu Nepojmenovaného i pokusy odpovědět na ně, které ukazují, jak obtížné je definovat nedefinovatelné.⁷

1 Článek byl ve stručnější verzi přednesen v olomoucké pobožce Jazykovědného sdružení ČR 15. listopadu 2006.

2 Chrzastowska, B.: Poezja myśli i wiary. O twórczości poetyckiej Karola Wojtyły. In: Walczak, B. (ed.): *Jan Paweł II – człowiek i dzieło. Materiały z konferencji naukowej „Uniwersytet Janowi Pawłowi II. Poznań, UAM, 26 kwietnia 2001”*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2001, s. 115–116.

3 Pasierb, J. S.: Poezja uniwersaliów. *Znak*, 36, 1981, č. 4–5, s. 590–599. Často se zdůrazňuje, že hranice mezi kněžskou a básnickou činností se v této tvorbě překrývají, a čtenář může nabýt přesvědčení o integrálnosti toho, co je básnické, s tím co je náboženské. Viz mj. Miodek, J.: Osobliwości stylu Jana Pawła II. In: Solski, Z. W. (ed.): *Twórczość Karola Wojtyły. Materiały z sesji zorganizowanej z okazji 46. Kongresu Eucharystycznego we Wrocławiu*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1998, s. 22–26; Zdunkiewicz, D.: Językowe środki perswazyjne w homiliach (na przykładzie tekstów Jana Pawła II). In: Bartmiński, J. – Grzegorzczak, R. (eds.): *Język a kultura*. Swazek 4. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1991, s. 149–158; Michałowska, D.: Karol Wojtyła – czy można przestać być poetą? *Więź*, 42, 1999, č. 3, s. 89–95; Pocię, B.: Uwagi na temat „Tryptyku rzymskiego”. In: Wierzbicki, ks. A. M. (ed.): *Wokół „Tryptyku rzymskiego” Jana Pawła II*. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2003, s. 142.

4 Viz Bonowicz, W.: W domu Tajemnicy. O „Tryptyku rzymskim” Jana Pawła II. *Tygodnik Powszechny*, 59, 2003, č. 11, s. 9.

5 Makarski, W.: Onimiczny kształt „Tryptyku rzymskiego” Jana Pawła II. *Język Polski*, 85, 2005, č. 3, s. 164.

6 Wal, A.: Przybliżyć tajemnicę zbawienia. „Odkupienie szuka Twego kształtu, by wejść w niepokój wszystkich ludzi”. In: Andres, Z. – Pastorska, J. (eds.): *Znaleźć źródło. Twórczość literacka Karola Wojtyły – Jana Pawła II*. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2005., s. 185. Viz též Léon-Dufour, X.: *Słownik teologii Biblijnej*. Pallottinum, Poznań 2004, s. 322–323, 326.

7 Makarski, W.: Onimiczny kształt „Tryptyku rzymskiego” Jana Pawła II. *Język Polski*, 85, 2005, č. 3, s. 164.

Pojetí Boha v poezii a dramatech K. Wojtyły se zdá nejbližší tomu filozofickému stanovisku, které předpokládá, že je možné poznat Boha, ale nemožné prozkoumat tajemství Jeho bytí. Takový způsob pojmání Absolutna je tedy nejbližší názorům Tomáše Akvinského, který soudí, že Boha nemůžeme úplně poznat vzhledem k tomu, že Jeho podstata převyšuje všechno, co v souvislosti s Ním můžeme pojmut rozumem.⁸ V *Římském triptychu* Jan Pavel II. nazývá Stvořitele nevýslovným a nevyslovitelným, „nepodobným čemukoli, co pomyslet o Ném mohl člověk“, a tedy nepochopitelným lidskému rozumu. Je to Bytí, které může být charakterizováno pouze samo sebou, protože žádné slovo v lidském jazyce nemůže Boha pojmenovat.¹⁰ On neustále „uniká“ lidské představivosti i logice, což se zároveň stává paradoxním argumentem pro Jeho bytí¹¹ – „Svébytné Bytí. Jediný. Stvořitel všeho“.

Autor *Bratra našeho Boha* touží nejen porozumět podstatě Boha, ale také hledá Jeho jméno, a vhodně uvádí na jeho místo charakterizující deskripce, které plní funkci jak identifikačně–diferenciační, tak i sémantickou – jsou totiž plánovaným a cíleným nositelem obsahu. Na tomto místě je třeba zdůraznit skutečnost, že klasifikace takových označení jako „deskripce“ se v některých případech opírá o arbitrární rozhodnutí – i když je toto pojetí už víc než sto let staré, stále nebylo úplně definováno.¹² Taková situace způsobuje, že kritéria výběru a popisu deskripce nejsou zcela jasné, kromě toho je neostrá hranice mezi deskripcí a *nomen proprium*.¹³ Občas je totiž obtížné mluvit o spojitosti deskripce se skutečným vlastním jménem, snad pouze o jeho nahrazení nebo o možnosti odlišení individuální deskripce od obecného výrazu z hlediska pravopisného kritéria,¹⁴ např. *Syn – syn*. V některých pojetích je pokládáno za deskripce také druhé vyjádření, ale zdá se, že pro onomastika je to pohled nadbytečně široký. Ani kritérium frekvenční, které bere v úvahu opakovanost označení, se nezdá vždy zásadní, jestliže např. vyjádření typu *Předvěký, Pán nad Pány, Beránek, Spasitel* se objeví v analyzovaných textech jedenkrát, případně v poezii jednou a v dramatech dvakrát či třikrát. Zatím je zřejmě třeba chápat tato označení jako *nomina propria*, a ne jako deskripce – nejsou přece výsledkem autorské kreace K. Wojtyły, nýbrž hojně vystupují v různých náboženských textech. Dělení na deskripce intertextové a intratextové, které navrhuje M. Graf, se tu ukazuje taktéž málo efektivní, protože většina deskripce má intertextuální charakter.¹⁵ Velmi mnoho se jich vztahuje k Bohu jako k Bytí transcendentnímu, čili k mimoliterární skutečnosti, a část pojmenovává

8 Gryglewicz, F. – Łukaszyk, R. – Sułowski, Z. (eds.): *Encyklopedia katolicka*. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1985, díl 2, s. 930.

9 Jan Pavel II.: *Římský triptych. Duchovní závět' Jana Pavla II.* Z polštiny přeložili Johana a Krzysztof Bronkovi. Karmelitánské nakladatelství, Kostelní Vydří 2003, s. 77. Viz též polské vydání Wojtyły, K.: *Poezie, dramaty, szkice. Tryptyk rzymski*. Znak, Kraków 2004.

10 Smaszcz, W.: *Słowo poetyckie Karola Wojtyły*. Pax, Warszawa 1998, s. 51.

11 Srov. Karwala, M.: *Metafizyka oczywistości (O poezji ks. Jana Twardowskiego)*. Impuls, Kraków 1996, s. 14.

12 Diskusi filozofů a filologů na téma tohoto termínu zahájil B. Russell ve své teorii deskripce. V polské filozofické literatuře se problému deskripce věnovali mj. T. Czeżowski, I. Dąbbska a E. Grodzinski, jehož názory jsou mezi onomastiky nejrozšířenější.

13 Viz např. Cieślukowa, A.: Sposoby przenoszenia apelatywów do kategorii nazw osobowych. In: Zierhoffer, K. (ed.): *VOgólnopolska Konferencja Onomastyczna. Księga referatów*. UAM, Poznań 1988, s. 85–89; Kosyl, Cz.: *Forma i funkcja nazw własnych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1983, s. 23 a 30–31; Szewczyk, E.M.: *Nazewnictwo literackie w twórczości Adama Mickiewicza*. Wydawnictwo Uczelniane WSP, Bydgoszcz 1993, s. 13–14; Szewczyk, E. M.: Jednostkowe deskrypcje określone w onomastyce literackiej. In: Krążyńska, Z. – Zagórski, Z. (eds.): *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*. Swazek 1. Wydawnictwo PTPN, Poznań 1996, s. 83–87.

14 Graf, M.: Granice deskrypcji. In: Białoskórska, M. (ed.): *Studia Językoznawcze*. Swazek 4. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2005, s. 105–115.

15 Tamtéž.

Boha, který je postavou zkoumaného díla, a náleží tedy do skutečnosti textové. Co je důležité – jde o deskripce téhož druhu, např. *Otec* i *Syn*.

Jak nazývá Boha ve své poezii a dramatech Karol Wojtyła? Lexém *Bůh*, určovaný jako běžné *teonymum*, vystupuje neobvykle zřídka mezi 1019 vlastními jmény a deskripcemi nazývajícíchmi Absolutno. Výraz *Bůh* se v poezii autora *Římského triptychu* objevuje pouze 43krát, v dramatech 69krát, z toho 57krát v dramatech historických. V některých kontextech označuje Boha Otce, v jiných Boží Trojici, v dalších Krista, a rozhodnutí, ke které z osob se vztahuje, často nebývá snadné. Jak se zdá, tato sémantická nepřesnost je charakteristickým rysem náboženských textů.¹⁶

Pouze třikrát se objevuje nejstarší semitské označení Boha – *El*, tlumočené v novověkých překladech jako „Bůh“, ve Starém zákoně vystupující nejčastěji v množném čísle, *Elohim*. Naopak jiné starozákonné jméno Boha, které zdůrazňuje ideu Boha Smlouvy a jeho spásnou přítomnost a vyskytuje se ve dvou podobách – *Jahve* a *Jehova*,¹⁷ najdeme pouze ve Wojtyłových historických dramatech. Místo jména *Jahve* užívá básník v poezii deskripce odvolávající se na jeho význam: *Ten, který Jest, Jest, Svěbytné Bytí*.

V hebrejském textu bible často vystupuje vedle výrazu *El* nějaké určení, např. *El Šaddaj* („Bůh všemohoucí“), *El Elion* („Bůh na výsostech“). Také v polštině je substantivum *Bůh* určováno mnoha přívlastky, např. u Jana Kochanowského je jich víc než čtyřicet.¹⁸ Naopak v poezii a dramatech K. Wojtyły jsou nečetné, např. *blízký*, (*Bůh*) *zástupů*, *ustavičný*, také *slunečný*, *Renesanční*, *Gotický* – tyto poslední se vztahují k Ježíši.

Když se lyrický subjekt obrací k Bohu, básník obvykle nepoužívá žádné jméno, nýbrž zájmeno *Ty* v onymické funkci a formy *Tebe*, *Tě*, také zájmeno *On*. Díky využívání deiktické techniky se autor, podobně jako mnoho dalších básníků, jaksi „osvobozuje“ od potřeby vytváření nových, originálních označení Boha Otce a Syna člověka, avšak přece jenom s nimi udržuje bezprostřední kontakt.¹⁹ Navíc k zájmenu *On* přidává další charakteristiky: *On Předvěký*, *On Harmonie*, *On Vyrovnání*, *On Krása*, *On Pravda* – ty se vztahují k Stvořiteli, a také *On Miláček*, *On Jasný*, které odkazují na Ježíše.

Pojmenování Boha, které vystupuje nejčastěji jak v poezii, tak v dramatech a vyjadřuje jeho moc nad člověkem i nad světem, je *Pán*. Deskripce *Pán* ve vztahu k Bohu se v polštině poprvé objevila v Žaltáři floriánském (konec 14. století), ve vztahu ke Kristu v nejstarších zápisech *Věřím v Boha*.²⁰ V poezii K. Wojtyły se vyskytuje ve dvou kontextech. Za prvé v takových, ve kterých je Pán tím, kdo vládne světem a na kom závisí definitivní osudy tohoto světa, výhradně s konotací cti. A odstup dělící Boha a pozemské vládce zdůrazňují tradiční názvy: *Pán nad*

16 Kucala, M.: Nazywanie Chrystusa w historii polszczyzny. In: Kreja, B. (ed.): *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1999, s. 205–212. Viz též Rybka, M. – Sławek, J.: „Baranek idzie z niebnych pastwisk“ – językowy obraz Syna Człowieczego w poezji i dramatach Karola Wojtyły. In: Bortkiewicz, ks. P. – Mikołajczak, S. – Rybka, M. (eds.): *Język religijny dawniej i dziś III*. Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne“, Poznań 2007, s. 89–102.

17 Kolem 13. století po Kristu se začalo používat spojení samohlásek z *Adonaj* se souhláskami z JHWH a vytvořila se nová forma *Jehova*, která se objevuje v některých překladech bible.

18 Viz Kucala, M.: Nazywanie Boga Ojca w historii polszczyzny. In: Ołdakowska-Kuflowa, M. – Mazurczak, U. M. (eds.): *Obraz Boga Ojca w kulturze*. Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 2000, s. 60–61.

19 Marek Karwala tvrdí, že užívání zájmen nedegraduje atmosféru blízkosti. Naopak: tím, že ji prohlubuje, uvolňuje zároveň tvůrce z úkolu proniknout slovem do podstaty Boha. Viz Karwala, M.: *Metafyzyka oczywistości (O poezji ks. Jana Twardowskiego)*. Impuls, Kraków 1996, s. 25.

20 Kucala, M.: Nazywanie Chrystusa w historii polszczyzny. In: Kreja, B. (ed.): *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1999, s. 208.

Pány, Pán Pánů nebo *Pán Andělů-Knížat*. Za druhé v takových kontextech, ve kterých vedle konotací cti a úcty výrazně vystupuje konotace emocionálního tepla.

Posledním pojmenováním Boha co do četnosti výskytů ve Wojtyłových textech je *Otec*. Toto označení se považuje za vlastní jméno Boha, objevuje se sporadicky ve Starém zákoně, avšak často v Novém zákoně. Vystupuje také v každodenních modlitbách, které byly přeloženy do polštiny z latiny prostřednictvím češtiny pravděpodobně ihned po přijetí křesťanství nebo nedlouho po něm. *Otec* jako pojmenování první božské osoby funguje v polštině od nejdávnějších časů dodnes. V analyzovaných textech Jana Pavla II. se vztahuje také ke Kristu a ke světu. Bůh je Otcem v nejpřímějším a nejdokonalejším smyslu.

Když se básník pokouší odpovědět na otázku „Kdo je Jiný?“, uvádí různé, často velmi rozvinuté určující deskripce, které ukazují na neznámost Božího jména: *Ten Beze-Jmenný, Nepojmenovaný, Nevýslovný*, nebo na Boží přítomnost v životě lidí: *Ten, který vstoupil do dějin člověka, Ten, kdo ve vás přebývá, Ty, který všechno pronikáš*. Synonymní deskripce nazývající Boha zachovávají nezměněný rozsah denotace (*genus proximum*), je však modifikována *differentia specifica* denotátu. Z hlediska sémantického je můžeme rozdělit na dvě základní skupiny. První tvoří určené deskripce, které se odvolávají na kulturní a poetickou tradici i na každodenní zkušenosti lidí, např. *Král, Vládc, Kníže, Soudce, Stvořitel*,²¹ *Umělec, Sochař, Pečlivý Správce, Hospodář, dárce veškerého dobra, Ty, který pracuješ na roli, který bydlíš na hoře, Všemohoucí Stařec*.²² Básník tvoří tímto způsobem konkrétní obrazy Boha, který, i když je neviditelný a netělesný, je vnímán jako osoba. Tato různorodost zobrazení Boha dovoluje člověku nejenom ho poznat, ale i přiblížit se k podstatě Nejvyššího, neboť právě v této rozmanitosti obrazů se odhaluje opravdová velikost *Toho, který ve skutečnosti zůstává skrytý*. Proto se vedle Boha-Soudce a Boha-Krále objevuje obraz milosrdného Boha-Otce, který je v básnické i dramatické tvorbě K. Wojtyły zvláště silně exponován. Podstatné je, že Bůh se tu jeví nejen jako Otec člověka, ale je nazýván také jeho *Přítelem*.

Na protilehlém pólu k výše uvedeným jazykovým a básnickým prostředkům stojí hledání meditačně-mystická. Tady se básník snaží verbalizovat své chápání Boha způsobem spíše pojmovým než obrazným, a to tak, že jmenuje a připomíná Jeho nejpodstatnější atributy.

21 *Stvořitel* je všeobecně užívané synonymum Boha, ale ve Wojtyłově poezii se tato deskripce vyskytuje jenom několikrát, i když samotný obraz Boha-Stvořitele je exponován častěji. Je třeba dodat, že ve svých meditačně-mystických hledáních básník spojuje obraz Boha-Stvořitele, *Umělce*, s abstraktními pojmy, nazývá ho *Slovem* a *Světlem*, a výše uvedené deskripce vystupují vedle sebe, např.:

*Rzeźbiarz. Wszechmocny! Słowa powstanie
najprzedziwniejsze w promieniach Mocy –
I Słowo Ojca jest ukochaniem,
cudem najwyższym wszechmocnych oczu,
i ciągłym Siebie odpoznavaniem,
Światłem Miłości – złotym przezroczeniem.
Słowo się stało Ciałem – Ziszczeniem,
rajskich obietnic ziemskim nasieniem. (...)
Taki jest mój tej księgi zamczyste –
o Słowie powieść – dzieło Rzeźbiarza,
pierwoidalnej duszy Artysty,
co Słowem wznosi, Słowem rozżarza.
(Renesanční žaltář).*

22 Tyto obrazy jsou značně ustálené v starší polské literatuře, setkáme se s nimi už u Jana Kochanowského, ale především v poezii osvícenství, např. u Elžbiety Drużbacké nebo Ignáce Krasického.

Boha přibližují atributy obsažené v deskripci jeho charakteristik, např. *Bytí, Lásky, Svoboda, Krása, Prostota, Harmonie, Pravda, Slovo, Hlas, Mlčení, Ticho*. Deskripce patřící do této skupiny jsou v převážné většině víceslovné, protože tato abstrakta jsou zesílena přívlastky, např. *skutečné, věčné, svébytné, tvůrčí, podivuhodné, předvěké, věčná, průzračné, všemocná, vševládná*. Výše uvedené pojmové názvy dovolují postřehnout podstatné rysy Boha, které ho odlišují od pozemského světa, ukazují Jeho celkovou a absolutní dokonalost ve srovnání s lidskou skutečností a občas i nemožnost obsáhnout Jeho povahu.

Značná část těchto deskripcí má velmi bohatou sémantiku a tvoří klíčová slova této poezie; tak např. deskripce *První Vidoucí, On vševidoucí, On – První Vidoucí* se týkají otázky, která je v úvahách Jana Pavla II. zásadní. Tato označení totiž vedou od *Slova*²³ přes *Světlo*²⁴ do „vidění“. Autor *Teologického komentáře k „Římskému triptychu“*, kardinál Joseph Ratzinger (nynější papež Benedikt XVI.), zdůraznil úlohu „vize“ v meditacích Jana Pavla II.: „Slovo má tvář. Slovo – pramen – je vizí. Stvoření, vesmír povstává z vize. Z ní vystupuje také člověk. Tento klíčový termín vede meditujícího papeže k Michelangelovi, k freskám Sixtinské kaple, které se mu staly velice blízké.“²⁵

Problém nemožnosti nazvat Boha jménem se však neomezuje jen na první božskou osobu, nýbrž i na druhou a v menší míře na třetí. Tu jako zvláštní postavu v poezii i dramatech uvádí dost zřídka a obvykle jí dává pojmenování *Duch*, někdy *Duch Boží, Vichr, Jas, Holubice, Harmonie*. Rezignace na exponování třetí božské osoby je pro tvorbu K. Wojtyły čímsi charakteristickým: na rozdíl od něho jak tradiční, tak i současná metafyzická poezie odkazují na tuto postavu mnohokrát.²⁶

V *Podobách Šimona Kyrénského (Profile Cyrenejczyka)* se několikrát mluví o Bohu, ale ani jednou v tomto díle nepadne jméno jeho Syna. Určitě je to básníkem úmyslně použitý trik, který umocňuje atmosféru neobvyklosti a tajemství, a přesto obnovuje náboženské poselství a činí je nadčasovým, univerzálním. Autor v tomto textu nepoužívá tradiční jména Syna Božího, vyhýbá se také přímým, popisným odkazům na evangelia, pašijové motivy umisťuje do současných reálií a dává jim nový význam. Nenazývání Krista jeho jménem v dialogích, které s ním vedou hrdinové této básně, podtrhuje partnerský vztah Boha k člověku a prohlubuje intimnost jejich svazku, kterému dává interpersonální charakter. Kristus je nazýván *druhým Člověkem*, což se nezdá být náhodné, neboť znalci Wojtyłovy poezie upozorňují na to, že je v ní stále přítomná fascinace vtěleným Bohem, který je prostředníkem mezi nebem a zemí a především obnovuje v člověku Boží obraz, což navrácí lidské přirozenosti důstojnost a zava-

23 Langkammer OFM, O. H.: *Słownik biblijny*. Księgarnia św. Jacka, Katowice 1989, s. 142–143. Viz též Kamińska, M.: Piękno papieskiego słowa. Wybrane problemy stylu Jana Pawła II. In: Habrajska, G. (eds.): *Język w komunikacji*. Swazek 2. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej, Łódź 2001, s. 6, 8–9. O významu „slova Božího“ i samotného „slova“ v díle K. Wojtyły dále Teusz, L.: O dramaturgii Karola Wojtyły. In: *Poznańskie Studia Polonistyczne*. Seria Językoznawcza, tom 1. Wydawnictwo WiS, Poznań 1994, s. 147–163.

24 *Světlo* a také *Slunce* nepochybně označují samotného Stvořitele. Básník se často odvolává na starozákonní význam těchto pojmů, ustálený v poezii polského romantismu, protože symbolizují na jedné straně život, Boží zjevení, milost, a na druhé straně spravedlnost a Soudce, který všechno vidí a slyší. Světlo označuje také spásu, věčnost, duchovno a kontemplaci. Světelné metafory (např. slunce, blesk, plamen ohně) jsou velmi časté v romantismu a mají vyjadřovat velikost a nádhru Boha. Srov. Puzynina, J.: Językowy obraz Boga w poezji romantycznej. In: Kreja, B. (ed.): *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1999, s. 111.

25 Úvodní proslov kardinála J. Ratzingera při prezentaci italského překladu Římského triptychu, 6. března 2003. In: Jan Pavel II.: *Římský triptych. Duchovní závěť Jana Pavla II.* Z polštiny přeložili Johana a Krzysztof Bronkovi. Karmelitánské nakladatelství, Kostelní Vydří 2003, s. 5.

26 Srov. Karwala, M.: *Metafyzyka oczywistości (O poezji ks. Jana Twardowskiego)*. Impuls, Kraków 1996, s. 24.

zuje k následování.²⁷ Je to ale fascinace bližší té, kterou cítili básníci romantismu, než té, kterou vyjadřovali modernisté (L. Staff, K. Kosiński), když zavrhl biblickou koncepci Boha-člověka i eklesiálně-eschatologický smysl oběti na Kalvárii.²⁸ Syn Boží je tedy zároveň Synem člověka, což Wojtyła zdůrazňuje tím, že často nazývá Krista prostě *Člověkem*.

Autor *Renesančního žaltáře* jméno druhé božské osoby vlastně neužívá. Jméno *Ježíš* (hebrejsky *Jehošua*), vykládané jako „Jahve je spása“ nebo „Jahve je pomoc“, se ve Wojtyłově poezii ani v jeho dramatech neobjevuje. Čtrnáctkrát tu vystupuje vlastní jméno *Kristus* (z řeckého *christos* = „pomazaný“), které původně bylo titulem očekávaného krále, pomazaného z Davidova rodu, později bylo užíváno pro označení mesiánského úřadu Syna Božího. Stalo se jakoby Ježíšovým druhým jménem, poněvadž (nejen) v polštině je jeho etymologický význam téměř neprůhledný. Zachovalo se však v hebrejském ekvivalentu řecko-latinského výrazu *Kristus* – v názvu *Mesiáš* (hebrejsky *mašijah*).²⁹ Jméno *Kristus* se v analyzovaných textech objevuje pouze jedenáctkrát, *Ježíš Kristus* jedenkrát. Pro srovnání dodejme, že v poezii Adama Mickiewicze má *Ježíš* 29 výskytů, *Kristus* 107 (nejčastější pojmenování), *Ježíš Kristus* 5; v poezii Cypriana Kamila Norwida má *Ježíš* 3 výskyty, *Kristus* 19, *Ježíš Kristus* 4;³⁰ v náboženských textech několika básníků 20. století dominují pojmenování *Kristus* a *Pán*,³¹ pouze v poezii kněze Jana Twardowského převažuje jméno *Ježíš* a sousloví *Pán Ježíš*, dosti často s originálními charakteristikami: *raněný, neschopný, bosý, bezbranný, lidský* a především *Ježíš nevěřících*.³²

Namísto jména *Ježíš* básník uvádí velmi četné vymezené deskripce. Nejčastěji jsou to zájmena v onymické funkci: *Ty, On*. Co do četnosti užití další deskripce nazývající druhou božskou osobu je *Syn* s variantami *Syn Boží*, *Syn člověka*, *Tvůj Syn*, *Syn Nejvyššího*, *Můj Syn*, *Syn mé lásky*. Tak vysoká frekvence tohoto pojmenování má nejméně dvě příčiny. Za prvé sousloví *Syn Boží*, v polštině poprvé doložené už v *Kázáních Svatokřížských*, často vystupuje v náboženských textech ve všech obdobích historie polštiny a také v současném jazyce psaném i mluveném. Za druhé je obraz Krista – Syna Božího jedním ze zvláště silně exponovaných obrazů Ježíše ve Wojtyłově poezii.³³ Vedle už uvedených vystupují vymezené deskripce, v poezii často dost rozšířené: *Pán, Můj Pán, Mistr, Mesiáš, Člověk, Nový Člověk, Člověk, který nepomíjí, Adam, Nový Adam, Bílý Host touhy, Slovanská svátost, Ty, splnění žádostí, Spasiteli v našich oltářích, Ty jediný, který chodíš se srdcem, Ty, široký, přístupný, Ten, který odešel, Ten, který ho (= člověka) stále předstihuje, Ten, který ve vás přebývá, Ten, v kom nachází bytí celou svou budoucnost, Jeden z nás mnohých, On Křížový, Ty – Skrytý, Jednorozenný, Laskavý, Svobodný, Jdoucí*. Je typické, že jen některé z nich se objevují v dramatech, kde dominují taková pojmenování jako *Svátost, Slovo*,

27 Gryglewicz, F. – Łukaszyk, R. – Sułowski, Z. (eds.): *Encyklopedia katolicka*. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1985, díl 2, s. 1428.

28 Tamtéž, s. 1433–1434. Srov. Jasińska-Wojtkowska, M.: Sacrum v poezii Leopolda Staffa. In: Sawicki, S. – Nowaczyński, P. (eds.): *Religijne tradycje literatury polskiej I, Polska liryka religijna*. Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL, Lublin 1983, s. 389–400.

29 O střídavém užívání výrazů *Mesiáš* a *Kristus* v českých překladech bible vzhledem k originálu viz Komárek, K.: *Osobní jména v českých biblich*. Votobia, Olomouc 2000, s. 59–61.

30 Puzyrmina, J.: Językowy obraz Boga w poezji romantycznej. In: Kreja, B. (ed.): *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1999, s. 114–115.

31 Kucala, M.: Nazywanie Chrystusa w historii polszczyzny. In: Kreja, B. (ed.): *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1999, s. 211.

32 Viz Rybka, M. – Ślawek, J.: „Baranek idzie z niebnych pastwisk” – językowy obraz Syna Człowieczego w poezii i dramatach Karola Wojtyły. In: Bortkiewicz, ks. P. – Mikołajczak, S. – Rybka, M. (eds.): *Język religijny dawniej i dziś III*. Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”, Poznań 2007, s. 89–102.

33 Smaszcz, W.: *Słowo poetyckie Karola Wojtyły*. Pax, Warszawa 1998, s. 64–65.

Král, Král Vítězství, Spravedlivý, Mesiáš, a jen sporadicky se objevuje také *Vykupitel, Spasitel, Beránek, Zenich, Jas, Vyvolený, Ukřižovaný*.

Z hlediska sémantického můžeme deskripce pojmenovávající Ježíše Krista rozdělit na dvě základní skupiny. První, dosti nevelkou, tvoří vymezené deskripce, které se odvolávají na bohatou kulturně-poetickou tradici. Básník takovýmto způsobem tvoří konkrétní obrazy Krista, který je vnímán jako osoba nebo jako předmět. Je to tedy člověk, syn, rybář, tesař, učitel, odsouzenec. Deskripce vystihují Kristovo lidství, pocit blízkosti s dalšími lidmi, Jeho úlohu ve spásném aktu, tedy v utrpení, které zakusil, když umíral na kříži.

Díky dalším, často originálním deskripcím je Ježíš vnímán jako předmět, přesněji řečeno jako eucharistický předmět: *hostie, chléb, obilné klasy, obelisk*. Člověk se totiž setkává s Bohem především v Eucharistii. Jan Pavel II. klade mezi slovy *Eucharistie* a *Ježíš* pomlčku a tím radí číst slovo *Eucharistie* jako jedno ze jmen Syna Božího. Skrze Krista má tedy člověk možnost plného, osobního, bezprostředního kontaktu s Bohem v první i druhé božské osobě zároveň. Básník se totiž snaží tímto způsobem přiblížit tajemství Nejsvětější Trojice. Když Wojtyła píše o vzájemném pronikání nejen Boha a Jeho Syna, ale i Boha a člověka, připomíná biblickou zvěst lásky Boha k lidem, jejímž naplněním je Kristus. On totiž jako pravý Bůh je zároveň i opravdovým člověkem. Dává tedy lidem odpověď na otázku o podstatě božství i podstatě lidství.

Na okraj těchto úvah je třeba dodat, že i když obraz Krista-Eucharistie je v současné poezii dosti ustálený, v polské literatuře se s ním setkáváme pozdě, teprve v romantismu, což je podmíněno celkovou podobou náboženské spirituality.³⁴ V 19. a v první polovině 20. století měl zájem o Eucharistii charakter představení – literatura oplývala různými obrazy mše, procesí či podávání Eucharistie nemocným, soustředila se na výjevy adorace nebo svatého přijímání. Vázalo se to s obrazy hladu, nasycení, fyzického prostupování i s pocity bázně, pokory, vlastní nehodnosti a strachu z profanace. Takový způsob vyjadřování o Eucharistii můžeme nalézt např. v tvorbě Leopolda Staffa, Jerzyho Lieberta nebo Wojciecha Bąka.³⁵ Wojtyła naopak vytvořil ve své poezii nový obraz eucharistického Krista, který je osobním Bohem. Tento obraz se objevuje v mnoha textech tvůrce *Renesančního žaltáře*, asi nevyrazněji v *Písni o skrytém Bohu* z roku 1944, která je v podstatě eucharistickým hymnem.

S obrazy ukřižovaného Krista, Eucharistie a také Slova a Světa, o kterých jsme už mluvili, souvisí obraz Obelisku spojujícího nebe se zemí, který se objevuje v *Renesančním žaltáři* a je zároveň další deskripcí pojmenovávající Ježíše.

Obelisk se vzhledem k svému tvaru považuje za symbol slunečního paprsku, což znamená, že jeho stíhlost a zakončení pyramidálním vrcholem mají ukazovat souvislost s vycházejícím sluncem i světlem jako duchem pronikajícím všechno,³⁶ tedy i souvislost s Kristem-Světlem. Na okraj těchto úvah je třeba dodat, že Wojtyła tvorbou tohoto obrazu zřejmě navazuje na literárně nejzajímavější a zároveň pro metafyzické zájmy modernismu nejtypičtější synkretický proud v náboženské literatuře, inspirovaný bádáním o mýtech stejně jako Novým zákonem. Kristus v dílech Tadeusze Micińskiego, Stanisława Wyspiańskiego a později Leopolda Staffa nebo Bolesława Leśmiana byl totiž představován jako velký symbol kultury a zároveň způsob

34 Chrzastowska, B.: *Otwarte niebo. Literackie świadectwa przeżywania Eucharystii*. W Drodze, Poznań 1992, s. 56.

35 Chrzastowska, B.: „Wierzę wierszem“. O poezji kapłańskiej. In: Jasińska-Wojtkowska, M. – Świąch, J. (eds.): *Religijne aspekty literatury polskiej XX wieku*. Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL, Lublin 1997, s. 232–233.

36 Cirlot, J. E.: *Słownik symboli*. Znak, Kraków 2006, s. 275.

zjevení Absolutna. Jako zmrtvýchvstalý Bůh byl často spojován s Apollonem, Dionýsem či Erótem a stavěn do protikladu k Ukřižovanému.³⁷ Takové ztotožnění Krista s Dionýsem najdeme též ve Wojtyłových juvenilích.

Deskripce *Obelisk* navazuje naopak na mytologii egyptskou, kde byl obelisk symbolem boha slunce Re i emblémem věčné moci.³⁸ V *Renesančním žaltáři* je toto pojmenování doplněno dalšími epitety: *kamenný, Mocný, věčně trvající*. Obraz Krista-Obelisku ale není statický, neboť básník prohlubuje světelnou výmluvnost tohoto symbolu tak, že ho srovnává s hořícím keřem nebo se silnými ženci uprostřed obilných lánů, které, jak už jsem připomněla, rovněž představují slunečný atribut.

Obelisk zároveň symbolizuje Krista rozpjatého na kříži, který trpí za hříchy lidí, ale může jim prokázat odpuštění a také splnit jejich „svaté touhy“ po svobodě, lásce a pokoji, po plném sjednocení s Bohem.

Naopak v partiích meditačně-mystických se básník snaží verbalizovat své chápání Krista způsobem pojmovým, podobně jako v případě Boha Otce vyjmenováním a připomínáním Jeho nejpodstatnějších atributů.

Kristus je přibližován pomocí atributů uzavřených v obsahu jedinečných deskripcí: *Slovo, Světlo, Světlost, Láska, Prostota, Pravda, Vyvolení*. Deskripce náležející do této skupiny jsou většinou víceslovné, protože zmíněná abstrakta jsou zvýrazněna doplňujícími charakteristikami, např. *skutečné, samo, věčné, svébytné, nesmrtelná, velká, průhledná, podivuhodná*. Některé z těchto deskripcí se vztahují rovněž k Bohu Stvořiteli, jak jsem už naznačila. Zmíněná pojmová označení dovolují postřehnout podstatné rysy Syna člověka, které ho odlišují od pozemského světa, ukazují Jeho úplnou a absolutní dokonalost a tím, že ho vzdalují od lidí, ho zároveň přibližují Otci.

Jméno je dosti podstatnou složkou literárního díla; jeho prostřednictvím text odhaluje stupeň rozpoznání skutečnosti, stupeň porozumění existenci, poznání Absolutna. Výskyt určitého typu jmen a nepřítomnost jiných jsou, jak se zdá, podmíněny nejen individuálními zvyklostmi a stylem výpovědi, ale především druhem textu.

Srovnáme-li výsledky bádání Mariana Kucaly o způsobech pojmenování Krista v homiliích, které Jan Pavel II. proslavil během své páté návštěvy Polska,³⁹ s rozborů Wojtyłových básnických textů, můžeme pozorovat výrazné rozdíly. V homiliích má pojmenování *Kristus* 151 výskytů, *Ježíš* 20, *Ježíš Kristus* 16, *Syn Boží* 7, spojení typu *Tvůj Syn* 10, *Pán* 5, *Pán Ježíš* 3, *Spasitel* 2, po jednom výskytu pak *Ježíš Spasitel*, *Kristus Vykupitel světa*, *Syn člověka*, *Dobry pastýř*, *Kristus-dobry pastýř*, *Učitel*, *Bůh*, *Dárce pokrmu*, *Kristus-Eucharistie*, *Dítě*, *Děťátko*, *Kristus Naše Pascha*, *Zmrtvýchvstalý*. Jak je vidět, *Kristus* se objevuje dvojnásobně častěji než všechna další pojmenování. Je typické, že v poezii K. Wojtyły převažují deskripce: *Člověk* 2 výskyty, *Slovo* 18, *Syn* (nejčastěji ve spojení s přívlastkem *můj*) 13; v dramatech samotné *Syn* i *Syn* s charakteristikami typu *člověka*, *Nejvyššího*, *Boží* 14 výskytů, *Člověk-Kristus* a *Člověk* pouze 4. Naopak pojmenování *Kristus*, které dominuje v tvorbě A. Mickiewicze, C. Norwida a také v současné poezii, vystupuje v básnických textech Jana Pavla II. pouze jedenáctkrát, často v originálních

37 Gryglewicz, F. – Łukaszyk, R. – Sułowski, Z. (eds.): *Encyklopedia katolicka*. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1985, díl 2, s. 1433.

38 Tresidder, J.: *Słownik symboli*. Wydawnictwo RM, Warszawa 2001, s. 142.

39 Kucala, M.: Nazywanie Chrystusa w historii polszczyzny. In: Kreja, B. (ed.): *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1999, s. 211.

spojeních typu *rozzářený Kriste, Kriste Zmrtvýchvstání, Křížový Kriste*, a v dramatech třikrát; *Ježíš Kristus* pak jediné v modlitební formuli v dramatu *Jeremiáš*.

Nevelký počet vlastních jmen a deskripcí, které v poezii a dramatech Karla Wojtyły bezprostředně pojmenovávají Boha, představuje vědomý krok, který má svůj zdroj v náboženské koncepci skutečnosti, proniknuté Boží přítomností: tato tvorba totiž překračuje „hluboké roztržení kultury na zdánlivě autonomní sféry *sacrum* a *profanum*“.⁴⁰ Část těchto pojmenování představují originální jedinečné deskripce, část jména a deskripce čerpané z bible a z polské kulturně-poetické tradice. Básník však nezůstává u návaznosti, nýbrž prohlubuje jejich interpretaci a usiluje o syntézu dřívějších kulturních vzorů.

LITERATURA

- Bonowicz, W.: W domu Tajemnicy. O „Tryptyku rzymskim“ Jana Pawła II. *Tygodnik Powszechny*, 59, 2003, č. 11, s. 9.
- Cieślakowa, A.: Sposoby przenoszenia apelatywów do kategorii nazw osobowych. In: Zierhoffer, K. (ed.): *V Ogólnopolska Konferencja Onomastyczna. Księga referatów*. UAM, Poznań 1988, s. 85–89.
- Cirlot, J. E.: *Słownik symboli*. Znak, Kraków 2006.
- Graf, M.: Granice deskrypcji. In: Białoskórska, M. (ed.): *Studia Językoznawcze*. Swazek 4. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2005, s. 105–115.
- Gryglewicz, F. – Łukaszyk, R. – Sułowski, Z. (eds.): *Encyklopedia katolicka*. Díl 2. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1985.
- Chrzastowska, B.: *Otwarte niebo. Literackie świadectwa przeżywania Eucharystii*. W Drodze, Poznań 1992.
- Chrzastowska, B.: „Wierzę wierszem“. O poezji kapłańskiej. In: Jasińska-Wojtkowska, M. – Świąch, J. (eds.): *Religijne aspekty literatury polskiej XX wieku*. Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL, Lublin 1997, s. 217–302.
- Chrzastowska, B.: Poezja myśli i wiary. O twórczości poetyckiej Karola Wojtyły. In: Walczak, B. (ed.): *Jan Paweł II – człowiek i dzieło. Materiały z konferencji naukowej „Uniwersytet Janowi Pawłowi II. Poznań, UAM, 26 kwietnia 2001“*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2001, s. 113–133.
- Jan Pavel II.: *Římský triptych. Duchovní závěť Jana Pavla II.* Z polštiny přeložili Johana a Krzysztof Bronkovi. Karmelitánské nakladatelství, Kostelní Vydří 2003.
- Jasińska-Wojtkowska, M.: Sacrum w poezji Leopolda Staffa. In: Sawicki, S. – Nowaczyński, P. (eds.): *Religijne tradycje literatury polskiej I, Polska liryka religijna*. Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL, Lublin 1983, s. 389–400.
- Kamińska, M.: Piękno papieskiego słowa. Wybrane problemy stylu Jana Pawła II. In: Habrajska, G. (eds.): *Język w komunikacji*. Swazek 2. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej, Łódź 2001, s. 5–10.
- Karwala, M.: *Metafizyka oczywistości (O poezji ks. Jana Twardowskiego)*. Impuls, Kraków 1996.
- Komárek, K.: *Osobní jména v českých biblích*. Votobia, Olomouc 2000.

40 Skwarnicki, M.: Słowo wstępne. In: Wojtyła, K.: *Poezje i dramaty, szkice. Tryptyk rzymski*. Znak, Kraków 2004, s. 9.

- Kosyl, Cz.: *Forma i funkcja nazw własnych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1983, s. 23–31.
- Kucała, M.: Nazywanie Chrystusa w historii polszczyzny. In: Kreja, B. (ed.): *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1999, s. 205–212.
- Kucała, M.: Nazywanie Boga Ojca w historii polszczyzny. In: Ołdakowska-Kuflowa, M. – Mazurczak, U. M. (eds.): *Obraz Boga Ojca w kulturze*. Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 2000, s. 55–65.
- Langkammer OFM, O. H.: *Słownik biblijny*. Księgarnia św. Jacka, Katowice 1989.
- Léon-Dufour, X.: *Słownik teologii Biblijnej*. Pallottinum, Poznań 2004.
- Makarski, W.: Onimiczny kształt „Tryptyku rzymskiego” Jana Pawła II. *Język Polski*, 85, 2005, č. 3, s. 161–170.
- Michałowska, D.: Karol Wojtyła – czy można przestać być poetą? *Więź*, 42, 1999, č. 3, s. 89–95.
- Miodek, J.: Osobliwości stylu Jana Pawła II. In: Solski, Z. W. (ed.): *Twórczość Karola Wojtyły. Materiały z sesji zorganizowanej z okazji 46. Kongresu Eucharystycznego we Wrocławiu*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1998, s. 22–26.
- Pasierb, J. S.: Poezja uniwersaliów. *Znak*, 36, 1981, č. 4–5, s. 590–599.
- Pociej, B.: Uwagi na temat „Tryptyku rzymskiego”. In: Wierzbicki, ks. A. M. (ed.): *Wokół „Tryptyku rzymskiego” Jana Pawła II*. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2003, s. 139–144.
- Puzynina, J.: Językowy obraz Boga w poezji romantycznej. In: Kreja, B. (ed.): *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1999, s. 99–116.
- Ratzinger, J.: Úvodní proslov při prezentaci italského překladu Římského triptychu 6. března 2003. In: Jan Pavel II.: *Římský triptych. Duchovní závěť Jana Pavla II.* Z polštiny přeložili Johana a Krzysztof Bronkovi. Karmelitánské nakladatelství, Kostelní Vydří 2003, s. 5.
- Rybka, M. – Sławek, J.: „Baranek idzie z niebnych pastwisk” – językowy obraz Syna Człowieczego w poezji i dramatach Karola Wojtyły. In: Bortkiewicz, ks. P. – Mikołajczak, S. – Rybka, M. (eds.): *Język religijny dawniej i dziś III*. Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”, Poznań 2007, s. 89–102.
- Skwarnicki, M.: Słowo wstępne. In: Wojtyła, K.: *Poezje i dramaty, szkice. Tryptyk rzymski*. Znak, Kraków 2004, s. 5–22.
- Smaszcz, W.: *Słowo poetyckie Karola Wojtyły*. Pax, Warszawa 1998.
- Szewczyk, Ł. M.: *Nazewnictwo literackie w twórczości Adama Mickiewicza*. Wydawnictwo Uczelniane WSP, Bydgoszcz 1993.
- Szewczyk, Ł. M.: Jednostkowe deskrypcje określone w onomastyce literackiej. In: Krążyńska, Z. – Zagórski, Z. (eds.): *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*. Swazek 4. Wydawnictwo PTPN, Poznań 1996, s. 83–88.
- Teusz, L.: O dramaturgii Karola Wojtyły. In: *Poznańskie Studia Polonistyczne*. Seria Językoznawcza, tom 1. Wydawnictwo WiS, Poznań 1994, s. 147–163.
- Tresidder, J.: *Słownik symboli*. Wydawnictwo RM, Warszawa 2001.

-
- Wal, A.: Przybliżyć tajemnicę zbawienia. „Odkupienie szuka Twego kształtu, by wejść w niepokój wszystkich ludzi“. In: Andres, Z. – Pasterska, J. (eds.): *Znaleźć źródło. Twórczość literacka Karola Wojtyły – Jana Pawła II*. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2005, s. 176–188.
- Wojtyła, K.: *Poezje, dramaty, szkice. Tryptyk rzymski*. Znak, Kraków 2004.
- Zdunkiewicz, D.: Językowe środki perswazyjne w homiliach (na przykładzie tekstów Jana Pawła II). In: Bartmiński, J. – Grzegorzczkowska, R. (eds.): *Język a kultura*. Swazek 4. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1991, s. 149–158.

Zakład Gramatyki Współczesnego Języka Polskiego i Onomastyki
Instytut Filologii Polskiej
Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu
<g_rybka@poczta.onet.pl>

K STAROSLOVĚNSKÉ „TERMINOLOGII“ HRÁČHŮ

MIROSLAV VEPŘEK

V souboru písemnictví nejstaršího slovanského spisovného jazyka můžeme nalézt vcelku početný a různorodý soubor památek souvisejících se zpovědní praxí. Jedná se především o texty dvojího druhu – jednak o zachované verze zpovědního řádu a jednak o texty penitenciálů. V tomto pojednání bychom se chtěli věnovat památkám, které je možno z hlediska jejich původu spojit s obdobím velkomoravským (9. stol.) a českým (10.–11. stol.).

Na základně dosavadního bádání dnes můžeme konstatovat, že staroslověnská kultura na Velké Moravě reflektovala poměrně různorodou církevní situaci. Velkomoravské křesťanství, nacházejíc se ve sféře latinské západní církve, bylo ovlivněno různými misioniemi. V období předcyrilometodějským se počítá především s působením misionářů italských (v úvahu přichází zejména oblast akvilejského patriarchátu), řeckých a bavorských.¹ Jak bývá většinou uznáváno, počátky christianizačního procesu na Velké Moravě byly pravděpodobně ovlivněny i misioniemi iroskotskými,² i když v této problematice zůstává stále řada otazníků.³ K této různorodosti (avšak pod pláštěm univerzální církve) přispěla pochopitelně i misie cyrilometodějská, která vyšla především z ovzduší řecko-byzantského. Z těchto kořenů vzešla zřejmě i slovanská liturgie a literatura v Čechách v 10. a 11. století,⁴ ačkoliv zde církevní a politická situace byla celkem odlišná a počítáme především s výraznějším potlačením vlivu byzantského.

Zpovědní řád velkomoravský se zachoval v hlaholském *Euchologiu Sinajském*. Jedná se sice o rukopis, který je z hlediska svého vzniku řazen do redakce bulharsko-makedonské (pravděpodobně do literární školy ochridské), avšak obsahuje pasáže, o nichž se důvodně předpokládá, že byly do rukopisu přepsány ze starších předloh vycházejících z archetypů velkomo-

1 Kulturně různorodou situaci předcyrilometodějského křesťanství na Velké Moravě vystihují i slova ze *Života Metodějova* (vložená do úst poslušm knížete Rostislava): „Přišlo k nám mnoho křesťanských učitelů z Vlach, z Řecka a z Němec, a ti nás rozličně učili.“ Cituji dle českého překladu J. Vašici (Vašica, J.: *Literární památky epochy velkomoravské*. Vyšehrad, Praha 1996², s. 281).

2 Srov. např. Cibulka, J.: *Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu a začátky křesťanství na Moravě*. Nakladatelství ČSAV, Praha 1958; Mareš, F. V.: Stopa předcyrilometodějských moravských misií iroskotských v česko-staroslověnské slovní zásobě? *Vznik a počátky Slovanů*, 5, 1964, s. 7–11; Vopatrný, G.: *Keltská církev prvního tisíciletí a její spiritualita*. L. Marek, Brno 2002, s. 71–75.

3 Je to zejména otázka, zda území Velké Moravy bylo iroskotskými misionáři zasaženo přímo. Konkrétní historické souvislosti mohou být spatřovány např. v působení irského peregriána Fergila, později salcburského opata a biskupa Virgila (zemřel v r. 784).

4 Počítáme s nepřerušenuou kontinuitou slovanské literatury a liturgie v Čechách od Velké Moravy až do konce 11. století, byť tato hypotéza není přijímána všemi badateli; negativní stanovisko zaujímají zejména historikové (v poslední době viz např. Třeštík, D.: Slovanští liturgie a písemnictví v Čechách 10. století. Představy a skutečnost. In: Sommer, P. (ed.): *Svatý Prokop, Čechy a střední Evropa*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2006, s. 219–236), smířliví a v zásadě pozitivní postoj k této hypotéze prezentuje např. Sommer, P.: *Svatý Prokop. Z počátků českého státu a církve*. Vyšehrad, Praha 2007, zejm. s. 95–102. Podrobný rozbor této problematiky ovšem značně přesahuje možnosti našeho pojednání.

ravských; k těmto pasážím patří i zpovědní řád („ЧИНЪ НАДЪ ИСПОВѢДАЮЩИМЪ СЯ“) na listech 66b–80a. V případě tohoto zpovědního řádu se dokonce s největší pravděpodobností jedná o úpravu předcyrilometodějských zpovědních textů a jedna z modliteb tohoto zpovědního řádu je zřejmě překladem ze staré horní němčiny (tzv. *Svatojímramská modlitba* „ТЕБѢ БЖДЪ АЗЪ ИСПОВѢДЕНЪ“).

Zpovědní formule velkomoravského původu, avšak v mladším jazykovém rouše (v redakci panonskoslovinské) a především v záznamu latinkou, který může poněkud komplikovat jednoznačnou rekonstrukci některých textových pasáží, se zachovaly také ve *Frizinských památkách*. Tento pozoruhodný slovanský text je tvořen celkem třemi pasážemi vepsanými do lat. rukopisu; zpovědní formule jsou obsaženy v části označované jako „první *Frizinská památka*“ (z 11. století) a „třetí *Frizinská památka*“ (sepsaná na konci století desátého). Tato třetí *Frizinská památka* je navíc pozoruhodná tím, že obsahuje také překlad výše uvedené starohornoněmecké *Svatojímramské modlitby*, který byl ovšem pořízen nově a nezávisle na verzi dochované v *Euchologii Sinajském*.

Velkomoravský penitenciál, tedy vlastně příručka pro kněze-zpovědníky obsahující katalog hříchů a „návod“, jaké přidělit kajícím pokání, se v nejstarší rukopisné podobě zachoval také jako součást *Euchologia Sinajského*. Je znám pod titulem ЗАПОВѢДИ СВЯТЫХЪ ОТЬЦЪ a je překladem vybraných pasáží ze soudobých latinských penitenciálů.

Středověké penitenciály jsou známy v řadě různých verzí, někdy i podstatně odlišných, obecně můžeme říci, že se tyto texty upravovaly v závislosti na místních i individuálních zvyklostech. Není potom překvapující skutečností, že jen o něco málo mladší slovanská tradice v přemyslovských Čechách si vyžádala novou penitenciální příručku, taktéž přeloženou z latiny, památku označovanou jako НЕКОТОРОЯ ЗАПОВѢДЬ. Tento penitenciál českého původu se zachoval v ruskocírkevněslovanském rukopisu ze 14.–15. století; bližší dataci vzniku jeho archetypu než rozmezí 10. a 11. století nejsme v současné době schopni určit, pravděpodobnější je asi století jedenácté.⁵ Existence tohoto penitenciálu je důležitým argumentem svědčícím o rozšíření slovanské vzdělanosti mimo uzavřený okruh mnišské komunity Sázavského kláštera.

Kromě těchto právě jmenovaných památek, které již ostatně byly podrobně analyzovány, a to někdy i v rámci velmi obsáhlé literatury (platí to zejména o výše uvedených textech původu velkomoravského), uveďme ještě jeden církevněslovanský text, který v mnoha ohledech ještě na své podrobné zhodnocení teprve čeká. Je to tzv. *Modlitba vyznání hříchů* (МОЛИТВА ИСПОВѢДАНИЮ ГРѢХОВЪ), zachovaná v jediném csl. rukopisu z ruského prostředí, v tzv. *Jaroslavském sborníku*. Autor tohoto článku v nedávné době předložil argumenty, které dosvědčují spjatost modlitby s českým územím, zejména co se týče původu jejího hypotetického archetypu. V tomto pohledu je důležitá především existence latinské paralely modlitby a pak také některé lexikální souvislosti s jinými památkami českého původu.⁶

Csl. *Modlitba vyznání hříchů* představuje text pozoruhodný z hlediska nejen filologického, ale i liturgického a teologického. Jedná se o kající modlitbu, vycházející z poníženého postoje člověka před Bohem (*Jaroslavský sborník* – dále zkracujeme J – fol. 147a „всемогиѣ бѣ азъ оукоренъ та молю“).⁷ Můžeme ji zhruba rozdělit na tři části, z nichž první obsahuje

5 Vašica, J.: Církevněslovanský penitenciál českého původu. *Slavia*, 29, 1960, s. 31–48.

6 Vepřek, M.: Modlitba vyznání hříchů z Jaroslavského sborníku. *Slavia*, 78, 2009, s. 481–490.

7 Csl. text zde i níže citujeme podle edice A. I. Sobolevského bez dalších úprav (Sobolevskij, A. I.: Несколько редких молитв из русскаго сборника XIII века. *Izvestija ORJaSL*, 10/4, 1905, s. 66–78; *Modlitba vyznání hříchů*

vzývání Boží velikosti za užití nejrůznějších epitet (J, fol. 147a–147b „...тѣ еси оутѣшителъ плачущимъса. тѣ еси наставникъ народомъ. тѣ еси творецъ творемъ. тѣ еси любителъ всакомоу доброу...“). Dále následuje asi nejzajímavější pasáž celé modlitby, kterou tvoří jednak výčet hříchů ve formě individuálního vyznání (J, fol. 148b „...сзгрѣшихъ въ гордости и въ зависти...“), přičemž kající vlastně vyznává, že se dopustil všech těchto hříchů, a jednak také výčet hříšných „částí těla“ (J, fol. 149b „...сзгрѣшихъ шчима и оушима моима. сзгрѣшихъ ѡзыкомъ и гортанемъ моимъ...“). V závěrečné pasáži potom následuje prosba o odpuštění (J, fol. 151a „...помози мнѣ ги бѣ мон. измзи ѿ лица моего грѣхъ мою...“) s pozoruhodným zakončením, kde je zdůrazňována učitelská role Boha (J, fol. 151b „...помози мнѣ ги бѣ мон. и сверши въ мнѣ оучение твою. и наоучи ма творити волю твою ѡко тѣ еси оучитель мон въ вѣкъ вѣкомъ аминъ.“).

Modlitba vyznání hříchů se tematicky i jazykově řadí k výše charakterizovaným památkám souvisejícím se zpovědní praxí. Zdá se však, že není překladem konkrétního zpovědního řádu, její paralelou je lat. modlitba označovaná v některých rukopisech jako *Confessio sancti Patricii*. Ovšem jedním z kodexů, který tuto latinskou modlitbu zachovává, je tzv. *Basilejský žaltář*, což je jedna z předních kontinentálních iroskotských liturgických památek; modlitba je zde titulována jako *De conscientiae reatu ante altare*, tedy „zpytování svědomí před oltářem“. Právě tato skutečnost by mohla vést k hypotetické úvaze, zda sledovaná lat. modlitba nevychází z formulí veřejné zpovědi, čemuž se zdá dobře odpovídat i základní strukturou textu, srov. např. charakteristiku E. Paulinyho: „V krajinách s mladým křesťanstvom sa používala v 8. a 9. storočí ešte staršia forma verejnej spovede. Na tento cieľ sa zostavovali formuly verejných spovedí, ktoré obsahovali vyznania rozmanitých hriechov a prosbu o ich odpustenie“.⁸

V následujících řádcích bychom se chtěli zaměřit na jednu z dílčích otázek analýzy *Modlitby vyznání hříchů* (dále zkracujeme *MVH*), a to na problematiku lexikální. *MVH*, jejíž text nebyl součástí excerpční báze *Slovníku jazyka staroslověnského* (dále zkracujeme *SJS*),⁹ totiž obsahuje některé specifické lexikální jednotky, na jejichž základě je možno sledovat jazykové vazby *MVH* s dalšími stsl. a csl. památkami, případně se jedná i o ojediněle doložené lexémy. Mnohé z těchto lexémů nacházíme právě v „terminologii“ hříchů, která je v *MVH* obsažena v prostřední pasáži:

„...сзгрѣшихъ въ гордости и въ зависти сзгрѣшихъ въ гажении скоупости. сзгрѣшихъ въ сонзчювьствени. и въ лакомьствѣ. сзгрѣшихъ въ ложенѣи свѣсти. сзгрѣшихъ въ татѣбѣ и въ чюженимствѣ. сзгрѣшихъ въ роугани. и въ похотехъ телесныхъ. сзгрѣшихъ въ пианьствѣ и въ лихон скверзнахъ. сзгрѣшихъ въ пражъ и въ сварѣхъ. сзгрѣшихъ въ пресагахъ и въ гнѣвѣхъ. сзгрѣшихъ въ радостехъ земныхъ и въ мимоходашихъ. сзгрѣшихъ въ похвалени мзисли монхъ. сзгрѣшихъ въ шблещени и прегрѣшени...“ (J, fol. 148b–149a)

je publikována na s. 74–76). V současné době autor tohoto příspěvku připravuje novou edici modlitby v csl. i lat. znění.

8 Pauliny, E.: *Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy*. Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, Bratislava 1964, s. 64.

9 *Slovník jazyka staroslověnského I–IV*. Hlav. red. J. Kurz, IV. díl Z. Hauptová. Academia, Praha 1958–1997.

Prvním lexémem v tomto výčtu hříchů je substantivum *гъдѡсть*,¹⁰ kterému v lat. originálu odpovídá substantivum *superbia*.¹¹ Toto slovo můžeme považovat za běžnější stsl. lexém s relativně četným doložením. Následujícímu substantivu *зависть* odpovídá lat. *invidia*. Také tento lexém můžeme označit za běžný stsl. termín. Vyskytuje se už např. v *Kyjevských listech*, v evangelních kodexech apod.

Substantivum doložené v pasáži „*ѡзгъръѡшихъ в гажени*...“ považoval A. I. Sobolevskij, první editor *MVH*, za písařskou chybu a navrhl rekonstrukci *взъзгожени*.¹² Domníváme se však, že tato doložená forma je pouze ruskosl. podobou substantiva *гаждение*, což bez problémů odpovídá výrazu lat. předlohy, tedy substantivu *detractio*. *гаждение* jakožto paralela lat. *detractio* (ve významu „pohanění, hana“, což je zřejmě specifikum středověké latiny)¹³ je navíc doloženo i z jiné csl. památky českého původu, a to z *Beséd* sv. Řehoře Velikého (dále zkracuji *Bes*). Tento doklad však není zachycen v *SJS*, nacházíme jej v lokaci 6, 21bα 12.¹⁴

Doložení substantiva *сѡжпѡсть* (v lat. předloze *MVH* mu odpovídá *avaritia*) v rámci materiálu *SJS* může vést ke sledování zajímavých textových a jazykových souvislostí *MVH* s dalšími památkami. *SJS* totiž toto substantivum uvádí pouze z *Euchologia Sinajského* (dále zkracujeme *Euch*) a *Bes*, a to se signalizací úplného výčtu výskytu lexému za pomoci zkratky *exh.* (= *exhaustum*). Z *Euch* je v *SJS* zachycen pouze jediný doklad na listu 104a, a to v pasáži „...аще которъи бѣлоризецъ · сѡжпѡсти ради клзнетъ · люте ѣко · да дастъ нишимъ имѣние свое · и шеѡзъ в манастирь д ꙗкоетъ...“.¹⁵ Tato pasáž je v *Euch* součástí již zmíněného původně velkomoravského penitenciálu *заповѣди свѣтъихъ отъць*. Z *Bes* je sledované substantivum doloženo dvanáctkrát. Ačkoliv je slovo *сѡжпѡсть* potom známo převážně z mladších památek, které tvořily excerpci bázi *SJS*,¹⁶ můžeme zde vyslovit hypotézu, že se jedná o původní velkomoravský „termín“, který se stal součástí slovní zásoby české redakce církevní slovanštiny v 10. a 11. století.

V pasáži „...сѡзгъръѡшихъ в сѡзъчювьстени...“ se podle našeho názoru objevuje koruptela nedoloženého výrazu **сѡзничьстение*. K této rekonstrukci nás vede znění lat. paralely *MVH*, kde nacházíme substantivum *luxuria* „smilstvo“, a také souvislost se stsl. *сѡзничьство* téhož významu, které je v *SJS* známo pouze z *Frizinských zlomků* (dále zkracujeme *Fris*). V této památce je doloženo ve *Fris I* v podobě *v zinistue*, a potom také ve *Fris III* ve formě *u znicistve*.¹⁷ Již výše jsme konstatovali, že *Fris I* i *Fris III* obsahují zpovědní formule (navazující už na

10 Při uvádění lexémů (na rozdíl od přímých citací stsl. či csl. textu) dále užíváme formy rekonstruované do klasické staroslověnštiny (podle úzu *SJS*).

11 Lat. paralela *MVH* se zachovala v několika středověkých verzích. Za základní text naší analýzy je vzato znění z tzv. *Knihy biskupa Aethelwolda*, kterou vydal A. B. Kuypers (Kuypers, A.: *The Prayer Book of Aedelwald the Bishop Commonly Called the Book of Cerne*. The University Press, Cambridge 1902, s. 95–99), přihlížíme ovšem také k dalším textovým variantám (podrobný přehled lat. rukopisů obsahujících lat. modlitbu viz Vepřek, M.: *Modlitba vyznání hříchů z Jaroslavského sborníku*. *Slavia*, 78, 2009, s. 481–490).

12 Sobolevskij, A. I.: Несколько редких молитв из русскаго сборника XIII века. *Izvestija ORJaSL*, 10/4, 1905, s. 74.

13 Viz *Latinitatis medii aevi lexicon Bohemorum – Slovník středověké latiny v českých zemích. II, D–H*. Academia, Praha 1993, s. 106.

14 Viz Konzal, V.: *Čtyřicet homilií Řehoře Velikého na evangelia v českocírkevněslovanském překladu. Díl první, Homilie I–XXIV*. Slovanský ústav AV ČR a Euroslavica, Praha 2005, s. 92.

15 Nahtigal, R.: *Euchologium Sinaiticum II. Text s komentářem*. Akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana 1942, s. 327.

16 Viz např. Miklošič, F.: *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum*. Guilelmus Braumueller, Vindobonae 1862–1865, s. 854.

17 *Brižinski spomeniki. Znanstvenokritična izdaja*. Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Ljubljana 1993, s. 48 a 60.

zpovědní řád velkomoravský, zřejmě již předcyrilometodějský); substantivum *сзничьство* je zde zahrnuto v obou případech ve výčtu hříchů, některé dokonce představují lexikální shody s dalšími „termíny“ z *MVH*. Textově si však *Fris I + III* a *MVH* neodpovídají.

Následující substantivum *лакомьство* je pozoruhodné tím, že v žádném z dosud prozkoumaných lat. rukopisných verzí předlohy *MVH* nemá odpovídající lat. lexém, a navíc se jedná se o téměř významově totožné synonymum k výše uvedenému substantivu *сжпость*, které překládá lat. *avaritia*. Výskyt tohoto slova v *MVH* je tedy prozatím obtížné uspokojivě vysvětlit. Nabízela by se snad hypotéza, která vychází ze srovnání s užitím sledované lexikální jednotky v jiných památkách českého původu přeložených z latiny, zejména v *Bes*. V této památce totiž lat. výrazu *avaritia* osmkrát odpovídá dvojice synonymních substantiv (*сжпость* + různé slovo-
votvorné varianty: *лакота/лакомьство/лакомьствие*). Jedná se o stylisticko-překladatelskou zvláštnost (hendiadys – překlad jednoho slova za pomoci dvou synonym), jejíž obliba byla shledána zejména u památek spadajících svým vznikem zřejmě do sázavského centra českosl. písemnictví (u *Bes* a *Druhé stsl. legendy o sv. Václavu*).¹⁸ Užití této stylistické figury v *MVH* by bylo v souladu s jejím předpokládaným českým původem. Můžeme vyslovit hypotézu, že substantivum *avaritia* bylo v *MVH* slovanským překladatelem převedeno za pomoci dvou synonym – **сзгрьшихъ въ сжпости и въ лакомьствѣ*. Opisovačům potom nebyla známa motivace této stylistické zvláštnosti, a proto mohlo dojít ke změně pořadí výčtu hříchů tak, aby se prakticky totožná synonyma nenacházela v bezprostředním sousedství.

Dalším hříchem zahrnutým ve sledované pasáži *MVH* je *лзжьна сзѣсть* („lživé svědectví“) s odpovídající lat. paralelou *falsum testimonium*. Zde můžeme upozornit na substantivum *сзѣсть*, které je ve významu „svědectví“ v rámci památek *SJS* známo pouze z *Euch* a *Bes*; máme zde tedy obdobnou lexikální shodu jako u substantiva *сжпость*, avšak *сзѣсть* ve významu „svědectví“ se v *Euch* nachází v modlitbě nad posedlými („*молиѣа надъ бѣсзпоуѣштими са*“), která má předlohu řeckou.

Substantivum *татѣа* („krádež“; lat. paralela *furtum*) dokládá *SJS* ze sedmi památek. Pozor-
nost si zde jistě zaslouží výskyt tohoto lexému v *Euch* a *Fris*. V *Euch* se nachází dvakrát v pasáži, která je součástí zpovědního řádu, obdobně lze charakterizovat jeho jediný doklad z *Fris I*. Ve všech těchto třech případech je substantivum *татѣа* zahrnuto do výčtu hříchů, v blízkosti některých dalších lexikálních shod s *MVH* např. „...*сзгрьшихъ ... пиѣньствомъ ... въ татѣзи • въ пиѣньство...въ сѣаръ*“ (*Euch*, fol. 68a)¹⁹ a „...*Bose miloztiuvi, primi moiv izpovued moih grechou: ese iezemo ztuoril zla po t den ...ú tatbe ili zavvuziti...ili v zinistue...*“ (*Fris I*).²⁰

Následující substantivum, které v pasáži ...*въ чюженьствѣ*...překládá lat. *rapina* („loupež“), není doloženo v rámci *SJS*. Rekonstruujeme je ve formě **щюужденьство* (v úvahu by připadalo i **тоужденьство*). Toto hapax legomenon se nám nepodařilo dohledat ani v mladších csl. památkách (tato komparace si však nečiní nárok na úplnost, vycházíme zejména ze srovnání se slovníky F. Miklošiče a I. I. Srezněvského).²¹ Je otázka, jestli na základě ojedinělého výskytu

18 Viz Bláhová, E.: Ke klasifikaci českokirkevněslovanských památek. *Slavia*, 62, 1993, s. 427–442, zvl. s. 430–431.

Touto stylistickou figurou v *Bes* ve vztahu k dalším stsl. a csl. textům se zabýval také Reinhart, J.: Une figure stylistique dans la traduction vieux-slave des Homélie sur l’Evangile de Grégoire le Grand en comparaison avec les textes Scripturaires. In: *Colloques internationaux des CNRS. Grégoire le Grand*. Paris 1986, s. 597–606.

19 Nahtigal, R.: *Euchologium Sinaiticum II. Text s komentarjem*. Akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana 1942, s. 189–192.

20 Břižinski spomeniki. Znanstvenokritična izdaja. Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Ljubljana 1993, s. 48.

21 Miklošič, F.: *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum*. Guilelmus Braumueller, Vindobonae 1862–1865; Srezněvskij, I. I.: *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам*.

z památky českého původu můžeme toto substantivum označit za bohemismus. Pak bychom jej mohli usouvztažnit (a to i s ohledem na slovtvornou charakteristiku) s dalšími „právními termíny“ jako *нѣдоустрадаиѣ* (var. *ноудо-*, „násilí“, lat. *violencia*) a *нѣдохѣиѣ* (var. *ноудо-*, „loupež“, lat. *rapina*). Tato kompozita jsou ojedinělými hapax legomeny z *Bes*; o jejich českém původu soudil F. V. Mareš, že by se snad mohlo jednat o uměle vytvořené právní termíny, „které z knižního jazyka do češtiny nepronikly (?)“.²² Složeniny s komponentem *cuzo-* jsou však ze staré češtiny doloženy, srov. např. významově související substantivum *cuzobercě* „kdo běže cizí majetek“, „zloděj“.²³

Substantivum *рѣганиѣ* „rouhání“, v lat. předloze *MVH* čteme *blasphemia*, je sice v *SJS* nepřilíš hojně doloženým substantivem, ale zřejmě ho těžko budeme považovat za lexém příznakový (zejména z hlediska teritoriálních specifik staroslověnštiny a církevní slovanštiny). Z památek českého původu stojí za povšimnutí jeho doložení v *Bes* (celkem čtyřikrát). Další z výčtu hříchů, *похоть тѣлесна* „tělesná žádostivost“ s lat. paralelou *desiderium carnis*, je souslovím tvořeným z běžných stsl. a csl. lexémů. Lexém *пианьство* „opilství“, které překládá lat. *ebrietas*, má mimo jiné několik paralel v *Euch*, z nichž dvě zahrnuté ve zpovědním řádu do výčtu hříchů jsme již citovali výše v souvislosti se substantivem *тѣба*.

Prozatím se nám nepodařilo uspokojivě interpretovat pasáž „...и в лихон скверѣнахъ...“. Na možnou koruptelu zde upozornil i A. I. Sobolevskij;²⁴ v lat. paralele *MVH* nacházíme spojení *otiosae fabulae*, tedy „zbytečné, prázdné řeči“. Vztah csl. *лихъ* a lat. *otiosus* bychom mohli považovat za sémanticky náležitý, avšak je otázka, jak vysvětlit motivaci užití csl. *скверѣна*. V úvahu samozřejmě přichází i možnost, že slovo je výsledkem záměrné či nesprávné inovace opisovačů, vzhledem k existenci jediné rukopisné verze *MVH* však nelze rozhodnout nic bližšího.

Csl. *пѣря* „rozepře“ má v lat. předloze *MVH* paralelu *contentio*. Jedná se o hojně doložený stsl. lexém, stejně jako následující synonymní substantivum *сваръ* (překlad lat. *rixa*).

Poměrně lákavou souvislost vykazovalo pro A. I. Sobolevského spojení pasáže z *MVH* „...сѣгрѣшихъ въ пресагахъ...“ s českým slovem *přesah*.²⁵ Na základě komparace s lat. předlohou *MVH*, kde nacházíme substantivum *iuramentum*, se však jako pravděpodobnější jeví rekonstrukce substantiva *присага*. Toto substantivum je známo v rámci *SJS* pouze z omezeného okruhu památek – z *Euch* (zde dvakrát, v jednom dokladu ze zpovědního řádu), jedenkrát z *Clozova sborníku* (zde v pasáži, která je součástí tzv. Anonymní homilie, připisované pod názvem „Adhortace k soudcům-knížatům“ sv. Metoději) a několikrát z právní památky *Zakon sudnyj ljudem*. Byť stěží můžeme přisoudit tomuto lexému příznak některého slovanského prostředí, ukazuje se, že i v tomto případě zde lexikum *MVH* navazuje na slovní zásobu textů původu velkomoravského.

Substantivum *гнѣвъ* „hněv“ překládá v *MVH* lat. *iracundia*, sousloví *радость земьна и мимощодаиѣ* je paralelou lat. *laetitia terrena et transitoria*. Všechny tyto lexikální jednotky jsou na základě údajů *SJS* hojně doloženy, a to i včetně přeneseného významu participia pře-

Otdělenije russkago jazyka i slovesnosti Imperatorskoj akademiji nauk, Sankt Petěrburg 1893–1912.

22 Mareš, F. V.: Česká redakce církevní slovanštiny v světle Besěd sv. Řehoře Velikého (Dvojeslova). *Slavia*, 32, 1963, s. 415–451, zde na s. 441.

23 Gebauer, J.: *Slovník staročeský I, A–J*. Česká grafická akciová společnost Unie, Praha 1903, s. 48; Bělič, J. – Kamiš, A. – Kučera, K.: *Malý staročeský slovník*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1978, s. 32.

24 Sobolevskij, A. I.: Несколько редких молитв из русскаго сборника XIII века. *Izvestija ORJaSL*, 10/4, 1905, s. 75.

25 Tamtéž.

zenta aktiva slovesa *мимоходити* „pomíjetí“. Za mírně nepřesný překlad můžeme snad považovat csl. spojení „...сзгрьшихъ въ похвалени мзисли мнѣхъ...“. V lat. předloze *MVH* nacházíme sousloví *suavitas mentis*, které bychom doslova přeložili jako „líbeznost, lahodnost mysli“, avšak csl. substantivum *похваление* nacházíme v *SJS* pouze ve významu „chvála, pochválení“, případně další významy přenesené lze s lat. *suavitas* usouvztažnit jen stěží.

Poslední dva lexémy ve výčtu hříchů ve sledované pasáži *MVH* představují také interpretační problém. V pasáži „...сзгрьшихъ въ ѡбещени...“ rekonstruuje substantivum **обещение*, a to na základě znění lat. předlohy, kde nacházíme lexém *dolor*. Toto stsl. substantivum není v *SJS* doloženo, je také otázka, zda rekonstrukce musí nutně počítat s prefixem **о-*. Ještě méně průhledným se jeví užití substantiva *прѣгрѣшениѣ*. Tento lexém, nespíše s obecným významem „provinění, poklesek, hřích“ (tak i v příslušném hesle v *SJS*), odpovídá lat. substantivu *murmuratio*. Nejsme schopni stanovit, zda došlo k neporozumění předloze či k mylnému překladu, nebo zda je tato doložená forma výsledkem koruptely vzniklé až při opisování *MVH*. Lat. *murmuratio* bývá v rámci památek excerpovaných pro *SJS* překládáno lexémy *рзпзтаниѣ*, *рзпзть*, *млзблѣниѣ* a *тззтраниѣ*. Kdybychom zvažovali rekonstrukci některé z těchto lexikálních jednotek v hypotetickém znění archetypu *MVH*, snad by mohla přicházet do úvahy poslední varianta – substantivum *тззтраниѣ*. To je totiž v rámci *SJS* doloženo pouze z *Bes* (nezachycují ho ani slovníky Miklošiče a Srezněvského) a jako potencionální bohemismus nemuselo být srozumitelné ruským opisovačům *MVH*, kteří jej mohli (bez komparace s lat. předlohou) nahradit obecným a neutrálním výrazem *прѣгрѣшениѣ*. Toto řešení ovšem představuje pouze jednu z možných hypotéz.

K podnětným úvahám by jistě vedlo také nahlížení na soubor hříchů jmenovaných v *MVH* jako na celek a jeho interpretace z hlediska teologického. Jsou zde jmenovány např. hříchy, které bývají řazeny do seznamu tzv. sedmi hlavních (smrtelných) hříchů. Jedná se o lat. *superbia*, *avaritia*, *invidia*, *ira* (*iracundum*), *luxuria* a *gula* (k úplnosti tohoto výčtu chybí pouze lat. *acedia* – „lenost“). Pro podrobné zhodnocení *MHV* a její lat. paralely z teologického pohledu však není v tomto příspěvku dostatečný prostor.

Závěrem můžeme konstatovat, že slovanský překlad *Modlitby vyznání hříchů*, který se zachoval v jednom ruskocírkevněslovanském rukopisu, je možno prostřednictvím analýzy „terminologie“ hříchů považovat za text, který navazuje na žánrově a obsahově obdobné památky vycházející z velkomoravské redakce staroslověnského jazyka. Přijmeme-li hypotézu o českém původu této modlitby,²⁶ ukazuje se, že česká církevní slovanština 10. a 11. století v lexikální rovině vychází z jazykové „normy“ staroslověštiny velkomoravské. Tuto skutečnost můžeme vnímat jako jeden z důkazů kontinuity obou epoch nejstaršího slovanského spisovného jazyka.

LITERATURA

- Bělič, J. – Kamiš, A. – Kučera, K.: *Malý staročeský slovník*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1978.
- Bláhová, E.: Ke klasifikaci českocírkevněslovanských památek. *Slavia*, 62, 1993, s. 427–442.
- Bržižinski spomeniki. Znanstvenokritična izdaja*. Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Ljubljana 1993.

26 Vepřek, M.: Modlitba vyznání hříchů z Jaroslavského sborníku. *Slavia*, 78, 2009, s. 481–490.

- Cibulka, J.: *Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu a začátky křesťanství na Moravě*. Nakladatelství ČSAV, Praha 1958.
- Gebauer, J.: *Slovník staročeský I, A–J*. Česká grafická akciová společnost Unie, Praha 1903, s. 48.
- Konzal, V.: *Čtyřicet homilií Řehoře Velikého na evangelia v českocírkevněslovanském překladu. Díl první, Homilie I–XXIV*. Slovanský ústav AV ČR a Euroslavica, Praha 2005.
- Kuypers, A.: *The Prayer Book of Aedelwald the Bishop Commonly Called the Book of Cerne*. The University Press, Cambridge 1902, s. 95–99.
- Latinitatis medii aevi lexicon Bohemorum – Slovník středověké latiny v českých zemích. II, D–H*. Academia, Praha 1993.
- Mareš, F. V.: Česká redakce církevní slovanštiny v světle Besěd sv. Řehoře Velikého (Dvojeslova). *Slavia*, 32, 1963, s. 415–451.
- Mareš, F. V.: Stopa předcyrilometodějských moravských misíí iroskotských v česko-staroslověnské slovní zásobě? *Vznik a počátky Slovanů*, 5, 1964, s. 7–11.
- Miklošič, F.: *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum*. Guilelmus Braumueller, Vindobonae 1862–1865, s. 854.
- Nahtigal, R.: *Euchologium Sinaiticum II. Tekst s komentářem*. Akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana 1942.
- Pauliny, E.: *Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy*. Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, Bratislava 1964.
- Reinhart, J.: Une figure stylistique dans la traduction vieux-slave des Homélie sur l'Évangiles de Grégoire le Grand en comparaison avec les textes Scripturaires. In: *Colloques internationaux des CNRS. Grégoire le Grand*. Paris 1986, s. 597–606.
- Slovník jazyka staroslověnského I–IV*. Hlav. red. J. Kurz, IV. díl Z. Hauptová. Academia, Praha 1958–1997.
- Sobolevskij, A. I.: Несколько редких молитв из русского сборника XIII века. *Izvestija ORJaSL*, 10/4, 1905, s. 66–78.
- Sommer, P.: *Svatý Prokop. Z počátků českého státu a církve*. Vyšehrad, Praha 2007.
- Srezněvskij, I. I.: *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам*. Otdělenije ruskago jazyka i slovesnosti Imperatorskoj akademiji nauk, Sankt Petěrburg 1893–1912.
- Třeštík, D.: Slovanská liturgie a písemnictví v Čechách 10. století. Představy a skutečnost. In: Sommer, P. (ed.): *Svatý Prokop, Čechy a střední Evropa*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2006, s. 219–236.
- Vašica, J.: Církevněslovanský penitenciál českého původu. *Slavia*, 29, 1960, s. 31–48.
- Vašica, J.: *Literární památky epochy velkomoravské*. Vyšehrad, Praha 1996.
- Vepřek, M.: Modlitba vyznání hříchů z Jaroslavského sborníku. *Slavia*, 78, 2009, s. 481–490.
- Vopatrný, G.: *Keltská církev prvního tisíciletí a její spiritualita*. L. Marek, Brno 2002.

Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
<miroslav.veprek@post.cz>

KE ZRODU ČESKÉ MODÁLNÍ ČÁSTICE *JESTLI* Z POHLEDU GRAMATIKALIZAČNÍ TEORIE

MIRJAM FRIED

1 Úvod

Diachronní analýza se ve slavistice vždycky těšila soustavné pozornosti, ať už v oblasti fonologie, morfologie, lexika či syntaxe. Ke studiu dynamické podstaty gramatického systému se ovšem dá přistupovat ze dvou různých perspektiv: můžeme se zaměřit na výsledky diachronních procesů (tedy změnu v obvyklém slova smyslu), anebo klást důraz na zmapování dílčích faktorů, které k nějaké změně mohou vést. V tom případě se centrem pozornosti stává spíš synchronní variabilita, jakožto výchozí bod možné budoucí změny. Tradiční přístupy jsou spojeny především se sledováním a chronologickým doložením výsledných stavů ve srovnání se stavem starším. S pomocí nových teoretických i empirických nástrojů však dnes můžeme mnohem systematictěji studovat nejen konkrétní změny v čase a jejich vnitřní mechanismy, ale také jejich motivaci. Tím vším dohromady pak můžeme přispět také k lepšímu pochopení pozvolného *vzniku* nových struktur v průběhu přirozené komunikace.

Předmětem tohoto příspěvku¹ je dílčí studie synchronní polysémní struktury spojené se slovem *jestli* v konverzační češtině. Cílem je ilustrovat konkrétní teoretický a metodologický postup při analýze motivačních faktorů, které ke vzniku dané funkční polysémie mohly přispět a na jejichž základě lze vnitřní rekonstrukci dospět k přesnějšímu popisu gramatické změny. Středem našeho zájmu bude diachronní vztah mezi syntaktickou spojkou (1), kontextualizátorem bez syntaktické funkce (2) a subjektivně zabarvenou epistemickou částicí v nevětné struktuře (3);² jazykový materiál pochází z mluvených korpusů v rámci *Českého národního korpusu*.³ Pro lepší orientaci bude ve všech příkladech hlavní predikát podtržený a klauze s *jestli* uzavřena v lomených závorkách.

1 Článek byl otištěn též v publikaci Grković-Major, J. – Radovanović, M. (eds.): *Теорија дијахроничке лингвистике и проучавање словенских језика*. Српска академија наука и уметности, Београд 2010, s. 223–238. Ve stručnější verzi byl přednesen v olomoucké pobočce Jazykovědného sdružení ČR 1. dubna 2009.

2 Tyto tři varianty představují jenom malou část celého funkčního a významového rozpětí, ve kterém se slovo *jestli* uplatňuje. Zde se zabýváme pouze určitým úsekem v inventáři mluvních aktů, které souvisejí s vyjadřováním tvrzení, ale syntakticky samostatné věty uvozené tímto výrazem plní také funkci různých typů otázek a rozkazů. Úplnější přehled je alespoň předběžně nastíněn jinde (Fried, M. – Östman, J.-O.: Construction Grammar and spoken language: the case of pragmatic particles. *Journal of Pragmatics*, 37, 2005, s. 1752–1778; Fried, M.: The polyfunctional structure of *jestli* in spoken Czech. In: Štícha, F. – Šimandl, J. (eds.): *Grammar and corpora*. Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha 2006, s. 57–67).

3 *Český národní korpus – Brněnský mluvený korpus*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2002. Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>; *Český národní korpus – ORAL2006*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2006. Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>; *Český národní korpus – ORAL2008*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2008. Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>; *Český národní korpus – Pražský mluvený korpus*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2001. Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.

(1)

jestli (popř. *jesli, esli, jesi, esi*) jako podřadící spojka:

- a. *no a já ti nevím, < **jesli** dvacet pět nebo dvacet sedm korun to stálo. >* [ORAL2008]
 b. *sem zvědavá < **jestli** to našlehám >* [PMK]
 c. *ale de vo to, < **jesli** ti zbyde teda čas si něco prohlídnout >* [ORAL2006]
 d. *nebo možná přide na to, < **jesli** tam je pořád ta samá sachta >* [ORAL2006]
 e. *tak jedou a dostanou za to něký peníze a vůbec neví, < **jesli** je to hodně nebo málo >* [ORAL2006]

(2)

nezávislá oznamovací věta uvozená slovem jestli:

*tak mi dali flašku vína, kafe a ještě, < **jesi** tam byla náák čokoláda nebo bonboniéra, prostě něco takovýho>. no a pak nás zvali v tom září na ty její narozeniny.* [ORAL2008]

(3)

jestli v nevětné struktuře:

*já sem natáčela to co bylo na jedniče .. ne .. to bylo dávany na jedniče .. a já mně prostě .. se natáčela **jesi** Nova nebo prostě .. úplně něco jinýho víš* [BMK]

Teoretické zázemí nám poskytne gramatikalizační teorie, zejm. jak ji pojímá Traugottová,⁴ a konstrukčně gramatický přístup k jazykovému znaku.⁵ Základní teoretické předpoklady a z nich plynoucí metodologické postupy lze velmi stručně shrnout asi takto:

(i) Předpokládáme-li, že gramatická struktura se konstituuje na základě verbální interakce postupnou konvencionalizací určitých konfigurací jazykových prostředků, pak se jako relevantní studijní materiál nabízí především autentický mluvený dialog.

(ii) Důležitá je indexikálnost jazykového znaku, na jejímž základě, tj. pomocí metonymických vztahů, snadno vysvětlíme kognitivní motivaci gramatických změn. Takový předpoklad je ve shodě s konstrukčně-gramatickým přístupem k jazykové analýze, protože konstrukční metoda je už ze své podstaty zaměřena na mapování a objasňování hranic kontinuity a diskontinuity v jazykových znacích; středem zájmu jsou u ní kombinatorické vlastnosti jednotlivých gramatických prostředků.

(iii) Přijmeme-li hypotézu gramatikalizační teorie, že propoziční obsah všeobecně vykazuje tendenci přecházet na nepropoziční (např. modální nebo jinak relevantní ve strukturování textu), pak je nutné brát v úvahu prvky kontextu, a to jak syntagmatického, tak komunikativního, a jejich podíl na dané změně.

V následujících výkladech budeme postupovat na základě hypotézy, že vznik modální částice (3) je motivován existencí subjektivizujícího kontextualizátoru (2) a obě tyto funkce

4 Např. Traugott, E. Closs: From propositional to textual and expressive meanings: some semantic-pragmatic aspects of grammaticalization. In: Lehmann, W. P – Malkiel, Y. (eds.): *Perspectives on historical linguistics*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia 1982, s. 245–271; Traugott, E. Closs: Constructions in grammaticalization. In: Joseph, B. D. – Janda, R. D. (eds.): *The handbook of historical linguistics*. OUP, Oxford 2003, s. 624–647.

5 Např. Fillmore, C. J.: Grammatical Construction theory and the familiar dichotomies. In: Dietrich, R. – Graumann, C. F. (eds.): *Language processing in social context*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia 1989, s. 17–38; Croft, W.: *Radical Construction Grammar. Syntactic theory in typological perspective*. OUP, Oxford 2001; Fried, M. – Östman, J.-O.: Construction Grammar: a thumbnail sketch. In: Fried, M. – Östman, J.-O. (eds.): *Construction Grammar in a cross-language perspective*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia 2004, s. 11–86.

mají svůj původ v syntaktické funkci podřadicí spojky v otázkách zjišťovacích (1) tak, jak se projevuje v konkrétním užívání v autentických mluvených projevech. Tento vývoj chápeme jako jistý typ gramatikalizace (ve smyslu krystalizace určitého konkrétního pragmatického významu) a jako proces, který je nutně podmíněn syntagmatickým a komunikačním *kontextem*. To ovšem znamená, že součástí analýzy nemohou být jen hlediska syntaktická a sémantická, ale také poměrně detailní textový rozbor, včetně kvantitativních údajů.

2 NEPŘÍMÉ OTÁZKY V KONTEXTU

Česká lingvistická literatura se problematikou nepřímých otázek zjišťovacích nějak soustavně nezabývá, ale vcelku panuje shoda o tom, že primární funkcí výrazu *jestli* je uvozování vedlejší věty obsahové,⁶ a to konkrétně otázky zjišťovací typu (1). Tato funkce není nijak žánrově či stylově omezena, vyskytuje se v psaném i mluveném jazyce a interpretace celého souvětí vyplývá z významu jeho jednotlivých částí: hlavní predikát vyjadřuje nějakou nejistotu, nejednoznačnost, problém a vedlejší věta je pak obsahovým doplněním takového predikátu, přičemž implikuje výběr mezi potvrzením vyjádřeného obsahu, nebo jeho negací. Sémantické typy řídících predikátů doložené v mluvených korpusech ČNK se dají klasifikovat do zhruba čtyř hlavních okruhů, zde seřazených podle frekvence: nevědění a pochybování, tázání se, vybírání a zjišťování, popř. komunikace. Celé souvětí tak referuje o něčí nejistotě týkající se platnosti propozice vyjádřené vedlejší větou. Je též známo, že spojku *jestli* lze nahradit synonymními spojkami *zda* a *-li*, které jsou stylisticky omezeny na formální kontexty.

To vše jsou známá a nekontroverzní fakta. Je ovšem zajímavé, že v běžných konverzácích se nepřímé zjišťovací otázky nevyskytují vždycky v této „neutrální“ podobě popisované v gramatikách a gramatických příručkách, ale že jejich struktura bývá v kontextu nějak pozměněna nebo některé její rysy zdůrazněny na úkor rysů jiných. Typově je takových možných modulací několik (včetně prozodické), my se zde omezíme jen na ty nejčastější a z hlediska zkoumaného vývoje asi nejdůležitější: lexikální obsazení hlavní věty a lineární uspořádání obou klauzí v souvětí; ostatní jevy jsou podrobněji probrány jinde.⁷

Pohled do korpusového materiálu ukazuje, že daleko nejčastějším predikátem v příslušných hlavních větách je sloveso *nevědět* (jejich frekvence se pohybuje v rozmezí 50% a 65%, podle korpusu), zatímco ostatní sémantické třídy se dělí o zbylých 35–50%. Tato nápadná asymetrie naznačuje, že v konverzační praxi je hlavním účelem nepřímých zjišťovacích otázek prosté konstatování nedostatku faktických vědomostí. Tedy nikoli zjišťování něčeho (s nevědomostí přítomnou pouze implicitně), ale explicitně označená nevědomost o něčem. Dalším zajímavým poznatkem je fakt, že drtivá většina těchto hlavních vět referuje konkrétně o nevědomosti mluvčího: podmětem je první osoba singuláru. Tato referenční preference jde napříč všemi sémantickými třídami predikátů a obzvlášť nápadná je pak pochopitelně u slovesa *nevědět* jakožto nejfrekventovanějšího slovesa. Jinými slovy, nejčastějším predikátem vůbec je forma *nevím* (např. v korpusech *ORAL2006* a *ORAL2008* představuje forma *nevím* 93% všech výskytů slovesa *nevědět*). Z toho ovšem plyne, že nepřímé zjišťovací otázky se v dialogické interakci profilují převážně jako výraz, který referuje o tom, že mluvčí něco neví. K tomuto faktu

6 Např. *Mluvnice češtiny III. Skladba*. Academia, Praha 1986, s. 512–515; Grepl, M. – Karlík, P.: *Skladba češtiny*. Votobia, Olomouc 1998, s. 100.

7 Srov. zvl. Fried, M.: Construction Grammar as a tool for diachronic analysis. *Constructions and Frames*, 1(2), 2009, s. 261–290; Fried, M. – Östman, J.-O.: Construction Grammar and spoken language: the case of pragmatic particles. *Journal of Pragmatics*, 37, 2005, s. 1752–1778.

se ještě vrátíme, ale prozatím je důležitý dílčí závěr, že korpus dokládá sémanticky podstatně omezenější variantu této syntaktické konstrukce, než by vyplývalo z její obecné, tradiční charakterizace, nastíněné v úvodu tohoto oddílu.

Z hlediska lineárního uspořádání jsou nápadné inverze hlavní a vedlejší věty. Zatímco sémanticky i pragmaticky neutrální pořadí je takové, kde věta obsahová následuje po větě hlavní, jako to vidíme v příkladech (1) a jak to odpovídá přirozenému aktuálnímu členění, v konverzační češtině se často setkáme s pořadím obráceným: mluvčí začne od věty obsahové a teprve pak přidá větu hlavní. Jedno takové užití je v dokladu (4):

(4)

A: *u nás, dyž deš na obvod to je vždýcky tragédie, jo. tam jako sedí narvaná čekárna narvaná čekárna. nevím proč, jako jo.*

B: *hmm.*

A: *ale to sou všechno, jako v podstatě, důchodci. tak < **jesi** si tam dou pokecat s tou doktorkou nebo > já nevím a vona tam každá dřepí půl hodiny, tři čtvrtě hodiny. jako co tam dělá u obvodního doktora takle dlouho.*

B: *hm.* [ORAL2008]

Tento úryvek je součástí konverzace o tom, jestli by se měl změnit systém zvaní pacientů k lékařům, zda kolektivně, jako dosud, nebo individuálně, aby se u lékařů zbytečně nečekalo, až na každého přijde řada. Mluvčí A nejprve uvádí, že neví, proč je v čekárně vždycky velké množství lidí. Ve své druhé replice však rozvádí možné důvody a propozice vyjádřená klauzí s *jestli* tu nabývá, aspoň potenciálně, platnosti subjektivního odhadu o jednom takovém vysvětlení. Tato interpretace je umožněna právě tím, že očekávaná hlavní věta přichází až po větě vedlejší a z hlediska mluvčího B ani není jisté, že přijít musí. Pro mluvčího B z toho plyne nejen možnost interpretace normální nepřímé otázky („já nevím, jestli si tam jdou popovídat s doktorkou“), ale i poněkud posunuté interpretace subjektivního tvrzení („možná si tam jdou popovídat s doktorkou; já nevím“), kde to dodatečné *já nevím* potvrzuje, že mluvčí považuje předložené vysvětlení pouze za subjektivní názor a může se mýlit.⁸ Z komunikativního hlediska se posunutá interpretace nabízí zcela přirozeně: v dané konverzaci nejde o to, co mluvčí A ví nebo neví (v tom případě by i ve druhé replice byla nejpřirozenějším vyjádřením neutrální nepřímá otázka ve formě [*nevím, jestli p*]), ale o to, proč je v čekárnách tolik lidí, a jak by se tomu tudíž dalo nejlépe zamezit. Pokus najít možné vysvětlení tedy představuje komunikativně mnohem informativnější a ve smyslu Griceových maxim kooperativnější příspěvek.

V příkladu (4) máme jen prostou inverzi – obě klauze jsou vedle sebe a syntaktický vztah mezi nimi není tedy zcela oslaben, tím méně vyloučen. Ale najdeme i sekvence, kde jsou obě klauze od sebe skutečně odděleny (temporálně i obsahově) a kde pak je možnost interpretačního posunu ještě posílena, jak dokládá následující úryvek:

(5)

*ted'ko nevím < **jestli** je to tím, že je to daný, já nevím, tím prostředím v kerým ty lidi sou, > ale to asi těžko, protože takovejch už se tam spousta lidí dostalo, takovejch jakejch sou, < **jestli** to bude jako*

8 K podobným jevům v anglických konverzacích viz též Thompson, S.: „Object complements“ and conversation: toward a realistic account. *Studies in Language*, 26, 2002, s. 125–164.

ne tak vysokou inteligencí nebo jestli to bude tím, že táhnou spíš k nějakému takovému tomu řemeslu jako vopraváři a já nevím co, někdy svářeči a tohleto > ... to nevím. absolutně nechápu jako, kde se tohleto může brát ... taková ta otupělost [PMK]

Uvedená replika začíná syntakticky neutrální formou nepřímé otázky, kde hlavní věta předchází klauzi s *jestli* a interpretace celku je jasná. Je ovšem otázka, jak interpretovat druhý výskyt formálně stejné klauze (ve druhém řádku). Adresát ji může samozřejmě považovat za koordinačně připojenou ke klauzi první, a tedy ji i stejně interpretovat, ale vzhledem k tomu, jak se konverzace lineárně odvíjí v konkrétním čase, je také možné tuto klauzi vnímat odděleně, jako relativně samostatnou výpověď. Takové možnosti nahrává i fakt, že obě klauze jsou od sebe odděleny obsahově: stojí mezi nimi propozičně i syntakticky zcela nezávislé souvětí, které mluvčí evidentně vkládá jako ucelený protiargument k obsahu první věty s *jestli* a které není její součástí. Podobně jako v příkladu (4) i tady druhá klauze s *jestli* navozuje spíš funkci vysvětlovací než tázací, ve smyslu „možná to bude ne tak vysokou inteligencí...“. A nakonec, navíc ještě po pauze, mluvčí znovu připojuje *já nevím*, čímž jako by právě nabídnuté vysvětlení chtěl explicitně kvalifikovat jenom jako svůj vlastní, subjektivní odhad.

Z podobných příkladů vyplývá, že je někdy velmi těžké stanovit přesnou hranici mezi skutečným, plně realizovaným souvětím a situací, kde už máme více či méně plně emancipovanou větu, která je sice stále ještě uvozena výrazem *jestli*, ale už k ní nelze jednoznačně přiřadit skutečnou větu hlavní, anebo je vztah k potenciálnímu kandidátu na takovou větu jen velmi volný. Tato nejistota v kategorizaci je obzvlášť markantní (a pro možnost diachronního posunu zásadně důležitá) z hlediska adresáta, pro nějž přítomnost věty s výrazem *jestli* nijak nezaručuje, že nějaká sémanticky vhodná hlavní věta skutečně bude následovat. Sekvence typu (4)–(5), v dialogických projevech nijak vzácné, přinejmenším ukazují na volnější spojení mezi klauzemí, které by jinak mohly být syntakticky v těsném vztahu, a vytvářejí příležitost pro novou interpretaci. Nabízejí adresátovi možnost dvojí kategorizace: buď je to ještě vedlejší věta uvozená spojkou *jestli*, anebo syntakticky samostatná věta uvozená výrazem, který sice naznačuje nějaký funkční a sémantický vztah k předchozí replice či propozici v téže replice, ale ten vztah se nedá chápat jako čistě syntaktický. Jde o posun k funkci pragmatické, kontextualizační, od významu „*jestli/zda*“ k významu „(podle mne) možná ano“. Nicméně pokud se nějaký kandidát na případnou hlavní větu v kontextu vyskytuje, byť jen jako dodatek *ex post*, je tu vždycky ještě možnost obojí interpretace a kategorizace.

Je však třeba zdůraznit, že lineární inverze obou klauzí sama o sobě ještě nevede nutně k posunuté interpretaci věty vedlejší, jak můžeme doložit na úryvcích (6)–(8). Zde všude zůstává interpretace nepřímé otázky a je jednoznačně dána kontextem. Na rozdíl od příkladů (4) a (5), kde mluvčí v replikách, které bezprostředně předcházejí klauzím s *jestli*, nastolují nějakou „záhadu“, k níž hledají vysvětlení, kontexty v následujících úryvcích po žádném vysvětlování nevolají a mluvčí prostě jen vypovídají o něčí neznalosti nějakého faktu:

(6)

A: *jak ste to v*, navěčer vyřešili nakonec?*

B: *co sme vyřešili?*

A: *včera ste se dohadovali, kde budete dneska večer, < **jesli** už ste to vyřešili, > se ptam.*

B: *no, já budu asi v Bělčicích a vona jede s tou, s, s ...* [ORAL2008]

(7)

A: ... *tady máš Hradec Králové, telefon a ...*B: *bezvadný.*A: ... *máš se ptát na tu, na na Danu NP a ...*B: *bezvadný. a < **jesli** je to pedagogická fakulta, > to nevíš.*A: *to je pedagogická, myslím.* [ORAL2006]

(8)

A: *bráli na podzim a tam hrál. a to sem tam právě byl eště já, já, NN a NJ NP sme tam ještě byli, že jo?*B: *hmm.*A: *a to a to, to sme se nemazali s NN, ne, páč sme vo něm věděli, vid', ...*B: *no jasně.*

[...]

A: ... ---, vid', a to*, a todle. no, takže to tak to tam jako nám neto, no, jinak jako ten tam hrál a pak vlastně postoupili do tý, do, do kraje. já hraju kraj.

B: *no.*A: *< **jesi** tam ještě je NN, nebo není, > to nevím.*B: *no, jako NJ NP, ...*A: *no.*B: ... *ten bydlí někde za Prahou, ...* [ORAL2008]

Přece však si všimneme i některých dalších detailů, na kontextu nezávislých, o kterých můžeme říci, že posunu v interpretaci směrem k subjektivnímu hodnocení rovněž brání. Částečně je to lexikální obsazení hlavního predikátu a částečně též referenční totožnost subjektu hlavní věty – tedy nositele neznalosti. V úryvku (6) je hlavním predikátem sloveso *ptát se*, které svým lexikálním významem naznačuje skutečnou otázku a nedává prostor k reinterpetaci v rámci jiného mluvního aktu (tvrzení). V úryvku (7) se pro změnu referuje o neznalosti adresáta (2. osoba sg.), a tedy není možnost chápat obsah vedlejší věty jako subjektivní tvrzení mluvčího. A konečně v příkladu (8) je z komunikativního hlediska podstatné právě to, že mluvčí A něco neví; fakt jeho nevědění je jádrem výpovědi.

Všechny tyto a jim podobné případy dokládají, že změna významu či funkce nějaké gramatické kategorie nemůže být jen otázkou přímočarého přiřazení nové interpretace nové/změněné syntaktické formě. Proces reinterpetace je podstatně složitější a závislý na mnoha dílčích faktorech, včetně kontextu. Je zřejmé, že v konverzačním jazyce, v konkrétním užití dané gramatické kategorie existuje variabilnost ve vztahu formy a funkce, která zároveň naznačuje možnost významového či funkčního posunu, nové interpretace ze strany adresáta. Jinak řečeno, ukazuje se, že nemůžeme počítat s pevnými a neměnnými vztahy mezi formou a funkcí, jak by to možná mohlo platit v jazyce psaném (alespoň v určitých žánrech). Například na uvedených korpusových dokladech vidíme, že v důsledku lineární inverze a s ní spojeného rozvolňování původního hypotaktického souvětí nastávají situace, v nichž plná syntax nepřímých otázek zjišťovacích je víceméně zachována, ale z kontextu plyne, že se může pojit s jiným významem (subjektivní tvrzení s významem vysvětlovacím) a pragmatickou funkcí (tj. jiným mluvním aktem než otázkou). Musíme tedy nejen připustit možnost konfliktů v souvýchytu klasifikačních kritérií pro danou gramatickou kategorii (v tomto případě nepřímou zjišťovací

otázku), ale vzít tyto konflikty v úvahu jako potenciální zdroje gramatických změn, protože je všeobecně doloženo, že interpretační posuny v kontextu se nedějí náhodně, ale jsou motivovány implikovanými významy původních forem v konkrétních mluvnických situacích.

Takové konfigurace, jako jsou doklady (4) a (5) – můžeme je nazvat „přechodové kontexty“ – se tedy od všeobecného vymezení nepřímých otázek zjišťovacích liší na několika rovinách: stylistické omezení (pouze neformální dialog), lexikální preference (převaha konkrétního predikátu v hlavní větě a také nemožnost substituce *zda* za *jestli*), kategoriální nezřetelnost (*jestli* jako syntaktická spojka vs. kontextualizační konektor), lineární uspořádání (věta s *jestli* musí předcházet větě hlavní) a konečně i celkový význam (neznalost faktů ze strany mluvčího). S tím vším také souvisí určitý zárodečný posun směrem k subjektivizaci dané propozice (mluvčí vypovídá o sobě, a tudíž může implikovat i jistý vlastní postoj)⁹ i k možné vysvětlovací funkci (už ze své podstaty zjišťovací otázky propozice ve větě s *jestli* buď je, nebo není pravdivá a mluvčí je motivován k tomu předjímat, byť jaksi zkusmo, nekategoricky, její pravdivost).

3 KONSTRUKCE „SUBJEKTIVNÍHO TVRZENÍ“

Přechodové kontexty se samozřejmě liší od příkladů typu (2), kde už ke klauzi s *jestli* nelze najít žádný výraz, který bychom mohli identifikovat jako příslušnou větu hlavní. Také interpretace té klauze je jednoznačná: „možná že mezi těmi věcmi, které jsem dostal, byla nějaká čokoláda, ale už nevím určitě, co to bylo“. Najdeme i další podobné příklady:

(9a)

já sem říkal něco vemu do auta, já sem přišel a vubec baterka s tím nehla, takže auto bylo naprosto nepojízdný, takže stěhováci našťěť teda přijeli, ta dvie zřejmě startuje i při mínus pětadvaceti nebo < jestli jí měli v garáži >, to přišli takový chlapíci tak velikosti Martina a poloviční, jo, [PMK]

(9b)

A: *to mohl bejt ten, eee, pečovatelskej dům, kde máš jako svůj nábytek, máš vlastně de facto jakoby, jakoby garsónečku malou, akorát, že to není s kuchyní. nebo <esi tam maj dokonce nákou malinkou...>*
B: *je tam, je. [ORAL2006]*

(9c)

A: *[...] vidíš ted' tam máme Pulp no @ ... [---] deš? kam deš*
B: *no jako kde je ta mamina?*
A: *< esi nečekala do sedmi na telefon > [---] tak to sme nestihli to Pulp ... [BMK]*

V úryvku (9a) mluvčí slovem *zřejmě* výslovně signalizuje, že hledá vysvětlení pro konkrétní překvapivou událost (jeho vlastní auto nemohlo fungovat, ale jiné ano) i to, že jde jen o odhad pravděpodobnosti, nikoli znalost faktů, přičemž ten odhad je jednoznačně chápán jako subjektivní („já myslím, že ji možná měli v garáži“). V dialogu (9b) opět mluvčí konstatuje možnou,

9 Srov. o tom zejména Traugott, E. Closs: From propositional to textual and expressive meanings: some semantic-pragmatic aspects of grammaticalization. In: Lehmann, W. P. – Malkiel, Y. (eds.): *Perspectives on historical linguistics*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia 1982, s. 245–271; Traugott, E. Closs: Pragmatic strengthening and grammaticalization. *Berkeley Linguistic Society*, 14, 1988, s. 406–416, a její pozdější práce.

ale neověřenou situaci a je vidět, že adresátka tak jeho sdělení opravdu chápe a jen potvrzuje, že nabízenou domněnku přijímá. Dialog (9c) je v tomto směru obzvlášť informativní, protože tady syntakticky samostatná klauze s *jestli* funguje dokonce jako odpověď na přímou otázku. Všimněme si též, že mluvčí A poté, co nabídne mluvčímu B odpověď, se hned vrací k původnímu tématu konverzace (vykládání konkrétního televizního programu). Je zřejmé, že ve všech třech případech v (9) máme co do činění s nezávislými tvrzeními, nikoli otázkami. Výraz *jestli* stále ještě usouvztažňuje plné propozice, ale činí tak evidentně v jiném smyslu než hypotaktická spojka: *jestli* v úryvcích (9) nespojuje dvě klauze, z nichž jedna je propozičně a syntakticky závislá na druhé, ale dvě výpovědi, z nichž jedna nabízí vysvětlení k nějaké výpovědi v bezprostředně předcházejícím kontextu.

Takto plně emancipované věty s *jestli* představují výsledek procesu, který je teprve zárodečně přítomen v ukázkách (4) a (5). Jde už tu o konvenční strukturu, tj. konstrukci, s jednoznačně jinou sémantikou i textovou funkcí a její vlastnosti se podstatně liší od vlastností skutečné, syntakticky i obsahově závislé otázky typu (1). Z toho plyne, že také výraz *jestli* tady musíme charakterizovat jinak: ne už jako spojku, ale jako „konektor“,¹⁰ který spojuje repliky a slouží jako prostředek koherence v textu. Změny, které se na tomto vývoji podílejí, se opět odehrávají na několika rovinách současně a lze je shrnout následovně:

(10)

Od syntaktické spojky k subjektivnímu postojovému konektoru:

- a. nepřímá otázka > subjektivní tvrzení
- b. objektivní nejistota (potenciálně číkoli) > subjektivní postoj/polojistota (tj. „otázka, jestli *p*“ > „myslím, že nejspíš *p*/podle mne je pravděpodobné *p*“)
- c. hypotaxe > parataxe
- d. syntaktický vztah > textotvorný vztah
- e. stylová neutrálnost > omezení na neformální spontánní dialog

Vzájemný vztah mezi typem (1) a (2, 9) tak spočívá v absorpci a postupné rutinizaci nejčastějšího, preferovaného významu původní věty hlavní (*nevím*) do významu plně emancipované věty s *jestli*. Kognitivní podstatou tohoto vývoje je indexikálnost jazykového znaku v tom smyslu, že inference spojené s celou původní konstrukcí (nejistota o platnosti závislé propozice) se konstituují jako nový význam jedné její části (původní věty závislé), což je umožněno metonymickým přenosem určitých vlastností nějakého znaku na jednu jeho část. Ta pak funguje jako samostatný znak s vlastním (posunutým) významem.

4 POSTOJOVÁ ČÁSTICE V NEVĚTNÉ STRUKTUŘE

Sémantická a funkční emancipace původně závislé klauze s *jestli* směrem k syntakticky samostatné konstrukci s postojovým (subjektivním) zabarvením nám umožňuje pochopit i podstatu užití typu (3), jehož relevantní část je znovu uvedena zde:

(11)

*mně prostě .. se natáčela **jesi** Nova nebo prostě .. úplně něco jinýho víš* [BMK]

¹⁰ Podle Danešovy terminologie při klasifikaci podobných prostředků (Daneš, F.: *Věta a text*. Academia, Praha 1985, s. 173).

Podobné doklady nemůžeme odbýt odkazem na eliptické vyjadřování, zdánlivě srovnatelné s doklady typu (12):

(12)

koho to bude zajímat, za těch dvě stě let, jak se volalo v jižních Čechách na dobytek? ha, ha, ha, jestli spisovně nebo nespisovně? [PMK]

Povrchně vzato se může zdát, že příklady (11) a (12) mají něco společného, protože v obou případech následuje bezprostředně po slově *jestli* pouze jeden nevětný konstituent, nikoli celá věta, jak bychom mohli čekat: v dokladu (11) je to nominální fráze, v dokladu (12) adverbium. Je tu však důležitý rozdíl. V druhém případě lze „chybějící“ sloveso snadno doplnit, jelikož ona eliptická struktura s *jestli* je v koordinačním vztahu s bezprostředně předcházející závislou otázkou a lze ji interpretovat tak, že jen ve větším detailu rozvíjí obsah otázky první, se kterou také sdílí finitní sloveso (*volalo se*). V dokladu (12) je *jestli* skutečnou spojkou, uvozující závislou otázku.

Naproti tomu *jestli* v dokladu (11) plní velmi odlišnou funkci, která spíš připomíná epistemickou platnost v subjektivních tvrzeních větných, o kterých byla řeč v předchozím oddílu. I tady jde o vyjádření subjektivní modality, ovšem nevětné. Na rozdíl od dokladů (2) a (9), kde mluvčí vyjadřuje postoj k celé propozici, v případech, jako je (11), se zaměřuje jen na jednu její část: jako nejistý specifikuje pouze jeden aspekt celé propozice a použitím výrazu *jestli* signalizuje adresátovi, že nabízený referent je pouze jedna z možností, subjektivní odhad. Ten jeden nejistý participant je v našem úvodním příkladu vyjádřen nominální frází, ale *jestli* užívané v této funkci se může pojít i s jakýmkoli jiným participantem. V úryvku (13a) máme předložkovou frázi, v (13b) kvantifikátor a najdeme také doklady s adverbii či přímo finitním slovesem.

(13a)

*dyž sme tenkrát byli něk s někým, **jesi** < s Martinkou > nebo něco, v Drážďanech, s tebou, [...] tak voni šli do tej Semperopery* [PMK]

(13b)

*a kilo melounů tam stojí **esi** < sedumdesát > -- nějakých těch jejich halířů nebo co to tam mají* [BMK]

Podstatné tedy je, že subjektivní modalita charakteristická pro celá tvrzení se dále lokalizuje a rozsah nevědomosti zužuje. Výraz *jestli* už se nevztahuje k celé větě (tj. kompletní propozici), jako tomu je ještě u konstrukce subjektivního tvrzení, ale jen k větnému členu. Tím se ještě výrazněji přesouvá do inventáře modálních částic, protože tady už vůbec nejde o vyjadřování vztahu mezi propozicemi, a to ani ve smyslu kontextualizátoru, tím méně ve smyslu syntaktickém. Zajímavé přitom je, že právě popsany vývoj je nejlépe doložen v brněnském korpusu (BMK), zatímco v ostatních korpusech (a tam téměř výhradně u nemoravských mluvčích) se nevětné *jestli* objevuje nejčastěji v následující podobě:

(14a)

*ty ses staral o nákej ten jeho, teď nevím **jestli** < šál >* [ORAL2008]

(14b)

to říkal, že s, ve čtvrtek skončí a že bude, já nevím, **jesi** < na tejden nebo na nějaký den >*
[ORAL2008]

I tady se postojová modalita mluvčího vztahuje jen ke konkrétnímu větnému členu jakožto předmětu nejistoty, ale subjektivní charakter té nejistoty zůstává vyjádřen explicitně a vždycky stejným lexikálním prostředkem – (*já*) *nevím*. Jiná slovesa nejsou doložena a je rovněž třeba zdůraznit, že přítomnost tohoto pseudo-větného výrazu nic nemění ani na syntaktické platnosti fráze, ke které se *jestli* vztahuje: pořád jde o pouhý větný člen uvnitř jedné – a na výrazu *nevím* nezávislé – propozice. Variantu typu (14) tedy můžeme považovat za jakousi ustálenou formuli, kde přítomnost finitního slovesa, a tedy přísně vzato větotvorného prvku, nijak neovlivňuje syntaktickou strukturu „hostitelské“ věty. Schematicky bychom mohli tuto variantu znázornit takto:

(15)

[... [*nevím jestli* [X]]_{XP} (...)]_S

Symbol X tady představuje libovolnou lexikální kategorii, XP představuje syntaktickou frázi stejné kategorie (větný člen), tři tečky vyjadřují fakt, že naše formule nikdy nestojí na samém začátku věty (vždycky jí předchází nějaký materiál), zatímco tři tečky v závorkách znamenají, že další materiál se může, ale nemusí vyskytovat.

V každém případě jsme svědky nové gramatické konstrukce, tj. nové syntakticko-sémantické konfigurace: *jestli* modifikuje pouze větný člen, se kterým je ve vztahu syntaktických „sester“, a plní funkci postojové částice signalizující potenciální dílčí znalost.

5 OD HYPOTAKTICKÉ SPOJKY K POSTOJOVÉ ČÁSTICI

Naši analýzu lze shrnout do jakési mapy tří vzájemně příbuzných konstrukcí, které se od sebe liší nejen v celkové formě (od hypotaxe přes parataxi k nevětné syntaxi) a funkci (od spojky přes kontextualizátor k modální částici), ale i v dalších detailech na několika rovinách. Jejich schematické uspořádání je uvedeno v Tabulce 1. Vertikální dimenze představuje jednotlivé jazykové roviny, kterých se dílčí změny týkají, horizontální dimenze odpovídá jednotlivým konstrukcím. Prerušovaná čára naznačuje plynulý přechod mezi závislými otázkami a subjektivními tvrzeními; jak jsme si ukázali, mezi oběma nelze vždycky s určitostí říci, kterou funkci má mluvčí nejspíš na mysli. Tato možnost dvojznačnosti vyplývá z toho, že v obou případech jde ještě o větnou strukturu, a záleží na kontextu, kterou interpretaci adresát zvolí jako výstižnější, pravděpodobnější.

vlastnosti:	závislé otázky >	subjektivní tvrzení >	modální částice
textotvorné	žánrově neutrální	kooperativní, informační	(neutrální?)
	stylově neutrální	neformální konverzace	
	propoziční	subjektivní, nepropoziční	
funkční	tázací	postojová/modální	
sémantické	neznalost faktů	možná (částečná) znalost	
kategoriální	hypotakt. spojka	kontextualizátor	částice
strukturní	klauze		větný člen
	závislá	nezávislá	

Tabulka 1. Od nepřímých otázek k modální částici.

Údaje v tabulce ovšem pouze podávají souhrnný přehled o tom, *co* se změnilo. Ani sebe-drobnější rozbor jednotlivých vlastností každé konstrukce nám neodpoví na otázku, proč k dané změně mohlo dojít a proč vypadá právě takto a ubírá se právě tímto směrem. K tomu musíme vzít v úvahu motivační faktory, které plynou ze zkoumání konkrétních kontextových užití výchozí formy. Na základě korpusového materiálu, který jsem měla k dispozici, se zdá, že živnou půdou pro přechod od modálně neutrální hypotaxe k postojově zabarvené parataxi je souhra přinejmenším následujících okolností:

(16)

Souhrn motivačních faktorů:

- strukturní: „obrácená“ linearizace klauzí
- referenční: vysoká frekvence totožnosti gramatického podmětu hlavní věty s mluvčím
- sémantický: vysoká frekvence základního slovesa neznalosti (*nevědět*)
- pragmatický: nízká informativnost slovesa v hlavní větě
- kontextový: dialogický text, zvl. sekvence otázka-odpověď

Jedině takovým komplexním pohledem na všechny aspekty příbuzných jazykových prostředků můžeme dospět k uspokojivému vysvětlení jejich polyfunkční struktury a k realistické rekonstrukci jejich diachronního vztahu. A teď se také můžeme vrátit k naší počáteční hypotéze, že modální částici *jestli* (3) lze motivovat strukturami typu (2) a že obojí lze organicky vztáhnout k nepřímé otázce zjišťovací (1) jakožto východisku pro postupné změny směrem od syntaktické funkce hypotaktické spojky k pragmatické funkci postojové, a to buď v kontextualizaci úplných propozic, anebo v epistemickém hodnocení jednotlivých propozičních složek.

Je zřejmé, že bychom jen těžko mohli modální částici (3) odvodit ze spojkové platnosti *jestli* (1) přímo, pouze na základě syntaktických a sémantických vlastností nepřímých zjišťovacích otázek, tak jak jsou popsány v gramatikách. Tím méně bychom se uspokojivé analýzy dobrali pouze předpokladem, že sama lexikální jednotka *jestli* je nositelem příslušných významů nebo funkcí a inherentně motivuje polyfunkčnost doloženou v konverzačním jazyce. Přísně vzato, lexikální jednotka *jestli* sama o sobě neznamená nic, protože jako taková, bez kontextu ať už syntagmatického nebo diskurzního, vypovídá velmi málo o své funkci či významu. Podíváme-li

se však zblízka na její užití v konkrétních promluvách, zjistíme, že je možné identifikovat do-
statek různých typů kontextů a opakovaných preferencí, které tak či onak nabízejí přirozenou
motivaci k posunům, o kterých na základě obecných tendencí v jazycích víme, že tvoří přiro-
zené kanály pro určité druhy změn.

Na základě korpusového materiálu můžeme snadno ukázat, že sledované změny se sku-
tečně nedějí živelně, náhodně, ale že se vyvíjejí v posloupnostech, které lze motivovat od-
kazem na univerzální kognitivní procesy (pojem kontinuálnosti, indexikálnosti) a komuni-
kativní principy (maximalizace výrazového potenciálu jazykových forem). Konkrétně u slova
jestli můžeme dokázat, že jeho funkční spektrum odpovídá dobře známému typu změn, někdy
označovaných jako pragmatikalizace („pragmatic strengthening“ u Traugottové¹¹): v určitých
kontextech se dostanou do popředí pozornosti mluvčích významy, které se normálně projevují
jen jako pragmatické implikace, ale které se za určitých podmínek začnou natolik výrazně
vydělovat jako „normální“ a očekávané, že se postupně mohou ustálit jako nový konvenční
význam. V našem případě jde o maximalizaci významu nejistoty s potenciálem vyjadřovat
hodnocení, který v jistých komunikačních podmínkách krystalizuje v konvenční vyjadřování
subjektivního postoje, nejprve vzhledem k celé propozici (na základě svého větného původu)
a postupně i nezávisle na ní.

6 SHRnutí

Cílem tohoto příspěvku bylo prozkoumat alespoň jednu malou část širokého funkčního
spektra spojeného s gramatickým slovem *jestli* v konverzační češtině. Předmětem zájmu bylo
zejména jeho užití při vyjadřování subjektivní postojové modality (konkrétně jako výraz ne-
jistoty mluvčího), které je doloženo ve dvou variantách: jedna varianta (větná) hodnotí po-
tenciální platnost celé propozice, zatímco druhá (nevětná) hodnotí možnou platnost pouze
jednoho větného členu. Obě varianty vykazují status konvenčního, systematicky používaného
jazykového znaku (konstrukce ve smyslu konstrukční gramatiky), který je součástí gramatické
vybavenosti českých mluvčích.

Ukazuje se, že diachronní posuny v gramatické stavbě lze dobře rekonstruovat na základě
konkrétních mluvních aktů, v nichž musíme hledat počáteční stadia postupných změn. Dia-
chronní vývoj, o který nám v tomto příspěvku šlo, se zakládá na postupné konsolidaci séman-
tického potenciálu spojky *jestli* ve zjišťovacích otázkách, prostřednictvím inferencí na základě
toho, co původní otázka jenom implikuje: nedostatek faktických informací přechází ve výraz
nejistoty mluvčího. Zároveň se na tomto procesu podílí požadavek kooperace a informativ-
nosti, kterým je každá normální interakce automaticky podmíněna: předpokládá se, že je lepší
nabídnout možnou znalost než jen konstatovat neznalost. Takovou analýzu můžeme obhájit
i z hlediska kognitivního v tom, že příslušné inference jsou motivovány metonymickým vzta-
hem mezi syntaktickou strukturou (souvětí vyjadřující nepřímé zjišťovací otázky) a jednou její
částí (závislá věta uvozená spojkou *jestli*).

A konečně analýza těchto konkrétních forem vede i k mnohem obecnějším závěrům
o zkoumání diachronních vztahů mezi příbuznými konstrukcemi, daleko za rámec českého
jestli. Popsaný vývoj naznačuje několik generalizací podložených empiricky: (i) potvrzuje
obecnou tendenci k vytváření postojových (nepropozičních) funkcí z objektivního (propozič-
ného)

11 Traugott, E. Closs: Pragmatic strengthening and grammaticalization. *Berkeley Linguistic Society*, 14, 1988, s. 406–416.

motivovaného) obsahu, (ii) ukazuje, že mluvčí i adresáti musí disponovat znalostí konvenčně ustálených diskurzních vzorců (nejen nekontextovou znalostí lexikálních významů), a (iii) dokládá, že gramatická změna je založena na inferencích umožněných konkrétním kontextem. To všechno zároveň znamená, že chceme-li skutečně porozumět tomu, jak vznikají a fungují nové gramatické struktury, nemůžeme se omezovat na studium syntaxe klauzí a vět, ale musíme brát systematicky v úvahu také principy verbální interakce a organizace textu.

LITERATURA

- Croft, W.: *Radical Construction Grammar. Syntactic theory in typological perspective*. OUP, Oxford 2001.
- Český národní korpus – Brněnský mluvený korpus. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2002. Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.
- Český národní korpus – ORAL2006. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2006. Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.
- Český národní korpus – ORAL2008. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2008. Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.
- Český národní korpus – Pražský mluvený korpus. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2001. Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.
- Daneš, F.: *Věta a text*. Academia, Praha 1985.
- Fillmore, C. J.: Grammatical Construction theory and the familiar dichotomies. In: Dietrich, R. – Graumann, C. F. (eds.): *Language processing in social context*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia 1989, s. 17–38.
- Fried, M.: The polyfunctional structure of *jestli* in spoken Czech. In: Štícha, F. – Šimandl, J. (eds.): *Grammar and corpora*. Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha 2006, s. 57–67.
- Fried, M.: Construction Grammar as a tool for diachronic analysis. *Constructions and Frames*, 1(2), 2009, s. 261–290.
- Fried, M. – Östman, J.-O.: Construction Grammar: a thumbnail sketch. In: Fried, M. – Östman, J.-O. (eds.): *Construction Grammar in a cross-language perspective*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia 2004, s. 11–86.
- Fried, M. – Östman, J.-O.: Construction Grammar and spoken language: the case of pragmatic particles. *Journal of Pragmatics*, 37, 2005, s. 1752–1778.
- Grepl, M. – Karlík, P.: *Skladba češtiny*. Votobia, Olomouc 1998.
- Mluvnice češtiny III. Skladba*. Academia, Praha 1986.
- Thompson, S.: „Object complements“ and conversation: toward a realistic account. *Studies in Language*, 26, 2002, s. 125–164.
- Traugott, E. Closs: From propositional to textual and expressive meanings: some semantic-pragmatic aspects of grammaticalization. In: Lehmann, W. P. – Malkiel, Y. (eds.): *Perspectives on historical linguistics*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia 1982, s. 245–271.
- Traugott, E. Closs: Pragmatic strengthening and grammaticalization. *Berkeley Linguistic Society*, 14, 1988, s. 406–416.
- Traugott, E. Closs: Constructions in grammaticalization. In: Joseph, B. D. – Janda, R. D. (eds.): *The handbook of historical linguistics*. OUP, Oxford 2003, s. 624–647.

Ústav pro jazyk český v. v. i., Praha
Akademie věd České republiky
<fried@ujc.cas.cz>

K JEDNOMU ASPEKTU VZTAHU DE SAUSSUROVY A JAKOBSONOVY TEORIE ZNAKU

VÍT GVOŽDIAK

1

Koncept arbitrárnosti je možné považovat za jeden z axiomů Saussurova sémiologického projektu, přesto však nelze tvrdit, že by moderní sémiotika tento koncept přijala zcela bez výhrad, jak upozorňuje např. Roman Jakobson,¹ nebo že by byl něčím zcela novým (např. tradičně připomínaný Platónův dialog *Kratylos*), či že by souvisel výhradně s lingvistikou.

Tuto (nadměrně) širokou oblast zde redukuji na jistou kritickou rekapitulaci výhrad, které Roman Jakobson staví proti (Saussurovu) prvnímu sémiologickému principu, a pokouším se poukázat na skutečnost, že Jakobsonova kritika arbitrárnosti je v mnoha ohledech neoprávněná, může však významně přispět k vyjasnění pozic, kterou oba sémiotičtí velikáni v oblasti teorie znaku zastávají.

Otázce Jakobsonovy (dosti problematické) recepce Saussurových koncepcí byla věnována jistá pozornost.² (Většinou) negativní Jakobsonův postoj by však neměl zastřít skutečnost, že Saussurovo učení plnilo v rámci formování Jakobsonovy sémiotiky poměrně důležitou úlohu. Často se připomínají Jakobsonovy zásluhy v „rehabilitačním řízení“ sémiotické teorie Charlese Peirce (nahlíženo zejména z pozic lingvistických), ale i v případě *Kursu obecné lingvistiky* lze uvažovat o jistém Jakobsonově vkladu – Holenstein dokonce uvádí,³ že Jakobson byl první, kdo citoval *Kurs* v nefrancouzské publikaci. Bylo by sice možné souhlasit s Harrisem, že Jakobson „seems always to have been more interested in descriptive systematization than in theory construction [...] Saussure, on the contrary, was primarily interested in theory construction, and very little in descriptive systematization.“⁴ Hlavní problém nicméně spatřuji v něčem poněkud komplexnějším, než je skutečnost, že Jakobsonova sémiotika má spíše implicitní povahu,⁵ a sice (1) v šíři zájmu, které Jakobson vědě o znacích připisuje (zatímco *Kurs* mluví o sémiologii v budoucím čase, Jakobson sémiotickým prizmatem nahlíží nejrůznější – a nejen – kulturní jevy), a (2) v pokusu naplňovat ideály univerzální gramatiky⁶ nejen ve smyslu jazykovém, ale také obecně sémiotickém, což vede k některým nekompatibilitám s tradiční, strukturalistickou sémiologií, na některé z nichž se pokusím dále upozornit, přičemž výchozím bodem bude koncept arbitrárnosti.

1 Viz Jakobson, R.: *Selected Writings II*. Mouton, The Hague – Paris 1971, s. 348.

2 Viz např. Harris, R.: *Saussure and his Interpreters*. Edinburgh University Press, Edinburgh 2003.

3 Holenstein, E.: *Roman Jakobson's Approach to Language. Phenomenological Structuralism*. University Press, Bloomington – London 1976, s. 20.

4 Harris, R.: *Saussure and his Interpreters*. Edinburgh University Press, Edinburgh 2003, s. 94.

5 Není zcela zřejmé, zda je možné provádět něco jako „deskriptivní systematizaci“ bez teorie.

6 Srov. Jakobson, R.: *Selected Writings II*. Mouton, The Hague – Paris 1971, s. 581.

2

Princip arbitrárnosti je (v *Kursu*) formulován takto: „Svazek sjednocující označující a označované je arbitrární [...]. Takto idea francouzského slova „soeur“ [sestra] není sledem hlásek *s-ō-r*, který jí slouží jako označující, spjata žádným vnitřním vztahem: že by ji stejně dobře mohl zastupovat libovolný jiný sled, dokazují rozdíly mezi jazyky i samotná existence různých jazyků: označované „boef“ (francouzsky *vůl*) za označující na jedné straně hranice *b-ō-f* a na druhé straně *o-k-s* (*Ochs*, tj. německy *vůl*).“⁷ Tato definice nám říká, že na stranách znakových složek jazyka (a ani nikde jinde v jazyce) neexistuje motivace, která by si vynucovala kauzální a přirozené korelace těchto znakových složek.⁸ Přesto Jakobson tvrdí, že „l'arbitraire' eine äußerst unglückliche Bezeichnung war“,⁹ a dodává, že se stejným problémem se mnohem lépe (a – jak Jakobson nezapomene poznamenat – dříve než Saussure) vypořádal Mikołaj Kruszewski, který vztah mezi konstituenty znaku nechápal jako arbitrární, nýbrž postuloval¹⁰ dvojí možný charakter takového vztahu: podobnost a souměznost. Spojení obou částí (jazykového) znaku tak není záležitostí arbitrárnosti, ale jde spíše o „eine gewohnheitsmäßige, erlernte Kontiguität, die für alle Mitglieder der gegebenen Sprachgemeinschaft obligat ist“.¹¹

Saussurův postulát arbitrárnosti není tedy dle Jakobsona v dějinách sémiotiky, resp. lingvistiky ničím novým¹² a rozhodně nepředstavuje vhodné řešení problému vztahu mezi konstituenty znaku. V zahajovací přednášce prvního sémiotického kongresu v Miláně roku 1974 pak Jakobson využil Kruszewského terminologické dvojice doplněné o osu *podobnost – vloženosť* k re-interpretaci¹³ Peircovy druhé trichotomie (ikon – index – symbol) a svým způsobem tak „vyřešil“ problém typologie znaků, resp. relací mezi složkami (dyadického) znaku.¹⁴

7 de Saussure, F.: *Kurs obecné lingvistiky*. Academia, Praha 1996, s. 98.

8 „Přirozenost“ jazyka nás nutí redefinovat koncept přirozenosti jako takový, rozlišovat např. mezi přirozenými znaky a ne-přirozenými znakovými vztahy v přirozeném jazyce.

9 Jakobson, R.: *Selected Writings II*. Mouton, The Hague – Paris 1971, s. 272.

10 Jakobson sice konkrétní práce Kruszewského neuvádí, ale pravděpodobně se jedná o Prinzipien der Sprachentwicklung, publikované v roce 1884 v *Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft* – jak tvrdí Holenstein (viz Holenstein, E.: *Roman Jakobson's Approach to Language. Phenomenological Structuralism*. Indiana University Press, Bloomington – London 1976, s. 139).

11 Jakobson, R.: *Selected Writings II*. Mouton, The Hague – Paris 1971, s. 273.

12 V *Kursu* se např. zmiňuje skutečnost, že Dwight Whitney považoval princip arbitrárnosti za fundament jazykového systému (de Saussure, F.: *Kurs obecné lingvistiky*. Academia, Praha 1996, s. 105). Za touto poměrně nenápadnou zmínkou se však skrývá jasný postoj, který de Saussure k Whitnemu zaujal, ale taktéž zevrubná obeznámenost, již Saussure explicitně prokázal v neodeslaném dopise organizátorům Philadelphia Memorial Meeting o Whitneyho díle. Z tohoto dopisu pak hojně cituje Jakobson v úvodu k Whitneyho vybraným spisům (viz Jakobson, R.: *Selected Writings VII*. Mouton Publishers, Berlin – New York – Amsterdam 1985, s. 219–236), který (nebo alespoň jeho jistou část) je možné číst také jako kritiku Saussurových myšlenek jako nepůvodních. (Saussurova) Arbitrárnost je tak – dle Jakobsona – koncept odvozený, stejně jako např. dyadický model znaku, který již před Saussurem předložila stoická škola (sic!), resp. sv. Augustin (viz Jakobson, R.: *Selected Writings II*. Mouton, The Hague – Paris 1971, s. 267). Tuto Jakobsonovu argumentační linii, která stojí na výtece neoriginálnosti Saussurovy sémiologie, v další části textu pomíjím.

13 Jakobson, R.: *Selected Writings VII*. Mouton Publishers, Berlin – New York – Amsterdam 1985, s. 215.

14 Srov. též Portis-Winner, I.: Peircova, Saussurova a Jakobsonova estetická funkce. K syntetickému pojetí estetické funkce. *Estetika*, 30, 1993, s. 15–29; Čmejrková, S.: Jakobsonovo *veni, vidi, vici* aneb ikoničnost v jazyce. *Slovo a slovesnost*, 57, 1996, s. 177–190.

Obecně lze říci, že Jakobsonova kritika konceptu arbitrárnosti je vedena ze dvou směrů. První z nich by bylo možné nazvat Käse-fromage argument a jeho dvojí formulace – jakkoli zkratkovitá – nás opravňuje brát ho zcela vážně.

První z těchto formulací pochází z článku *Quest for the Essence of Language*:

„The SwissGerman peasant woman who allegedly asked why cheese is called *fromage* by her French countrymen – ‘Käse ist doch viel natürlicher!’ – displayed a much more Saussurian attitude than those who assert that every word is an arbitrary sign instead of which any other could be used for the same purpose.”¹⁵

Druhá pak z *Zeichen und System der Sprache*, písemné verze přednášky, kterou Jakobson pronesl na sympoziu v Erfurtu roku 1959:

„Es ist durchaus nicht willkürlich, sondern schlechthin obligat, im Französischen für ‘Käse’ *fromage* und im Englischen *cheese* zu sagen.”¹⁶

Zatímco *Kurs obecné lingvistiky* několikrát opakuje, že jazyk je společenská instituce, zakládá Jakobson svou kritiku (snad s jistou dávkou ironie) na autoritě švýcarské – německy mluvící – selky, individuálního mluvčího a její jazykové zkušenosti. Prvním rozparem, s nímž se setkáváme, je tedy protiklad jazyka jakožto formy artikulující/korelující zvukové a pojmové kontinuum a vztah jazykového společenství či konkrétního uživatele k němu.

Claude Lévi-Strauss, který ve *Strukturální antropologii* také předkládá jistou variantu Käse-fromage argumentu, mluví o dočasnosti arbitrárnosti¹⁷ či protikladu arbitrárnost *a priori* a ne-arbitrárnost *a posteriori*.¹⁸ Jakobsonův a Lévi-Straussův postoj je pochopitelný z toho důvodu, že proces artikulace musí být v jisté chvíli ukončen (nebo alespoň pozastaven), aby mohlo dojít ke korelaci znakových složek, a tak konvenčně ustavena pozitivní jednotka, která může sloužit v komunikaci, tzn. členy jazykového společenství užívána. Nekonečná/nezastavitelná artikulace zvukového a pojmového kontinua by znamenala nemožnost jazykových interakcí.¹⁹

(Zvláště) Jakobsonův postoj ale není pochopitelný proto, že se v *Kursu* explicitně píše: „Jestliže se ve vztahu k ideji, kterou zastupuje, jeví označující jakožto libovolně zvolené, pak ve vztahu k jazykovému společenství, které ho užívá, libovolné není, je dané.”²⁰ Vzhledem ke skutečnosti, že sémiologický projekt *Kursu* je orientován na výzkum *langue*, musí být i arbitrárnost chápána jako princip systémový/*langueový*. Jakobson synonymizuje termín arbitrárnost s nahodilostí, libovolností (*Willkürlichkeit*), a to z pozice individuálního mluvčího, tzn. z hlediska *parole*. Chce-li mluvčí v jisté kulturní/jazykové skupině mluvit o sýru, musí využít takový výraz (popř. jeden z možných), který byl v jazykových interakcích této skupiny ustaven jako závazný.²¹ V tomto smyslu by selekce znaků nemohla být principiálně libovolná. To jinými slovy ale tvrdí i *Kurs* (viz citace výše).

15 Jakobson, R.: *Selected Writings II*. Mouton, The Hague – Paris 1971, s. 348–349.

16 Tamtéž, s. 272.

17 Lévi-Strauss, C.: *Strukturální antropologie*. Argo, Praha 2006, s. 90.

18 Tamtéž, s. 87.

19 Zde lze pozorovat jistou paralelu mezi nutností (postulovanou v *Kursu*) uvažovat v konečné instanci znaky jako pozitivní jednotky a Peircovým finálním (či konečným) interpretantem.

20 de Saussure, F.: *Kurs obecné lingvistiky*. Academia, Praha 1996, s. 100.

21 Jakobson by tak měl z tohoto hlediska blíže spíše než k saussurovskému strukturalismu ke quineovskému postoji, že daného výrazu užíváme na základě určitých stimulací, přičemž jazyková interakce členů společenství bude determinovat a podporovat tzv. správná užití.

Jakobsonovým námitkám a Lévi-Straussově dichotomii odpovídá *Kurs* poměrně jednoznačně (jako by podobné otázky anticipoval): jazyk je sociální jev a jako takový existuje pouze v mase mluvčích,²² jejíž členové nemají možnost vlivem působení faktoru času libovolně zacházet s korelacemi znakových složek.²³ Arbitrárnost je proto zároveň principem stability. Skutečnost, že *signifiant* a *signifié* jsou korelovány arbitrárně, umožňuje tyto svazky „podržet“ dostatečně dlouho, aby mohly být využívány v komunikaci, ale taktéž zajišťuje určitou kontinuitu tohoto svazku, neboť „stav jazyka je vždy produktem historických faktorů, a právě tyto faktory vysvětlují, proč je znak neměnný, to jest proč vzdoruje každé arbitrární záměně“.²⁴

Arbitrárnost tak lze chápat dvojím způsobem: (1) vnějším – formální princip artiklace a korelace, který nevyžaduje vztah k mimojazykovým entitám, jinými slovy: pro konstituování znaku není reference obligatorní; (2) vnitřním – formy jednoho řádu principiálně nevyžadují žádné konkrétní formy řádu druhého (viz výše). Mohlo by se zdát, že Jakobson ve své kritice oba tyto pohledy směřuje, a nerozlišuje tak mezi *signifié*, *signatum* a referentem (jakožto něčím, co je saussurovskému sémiologickému projektu cizí).

Všechna tato fakta se zdají naznačovat (Jakobsonovo) nepochopení nebo (jeho) neznalost. Projevuje se zde ale poměrně závažný zlom, který překračuje „pouhou“ dezinterpretaci. V závěru první definice Jakobson užívá spojení „for the same purpose“. Jeho teorie se tak v tomto bodě odpoutává od čistě systémového, *langueového* či diferenčního uvažování o významu znaku. Explicitní nerozlišování mezi (systémovým) významem a (aktuálním) užitím Jakobsonovi umožňuje vystoupit z tradice klasické strukturální sémiologie a homogenizovat pole předmětu zájmu. To však vzápětí znovu rozděluje.

Dalším aspektem Käse-fromage argumentu je totiž – spíše implicitní – rozpor v tom, čemu Lévi-Strauss říká činnost nevědomého ducha,²⁵ resp. v tezi, že přirozený jazyk je nevědomý. Argumenty pro i proti arbitrárnosti jsou explikovány na slovech, nikoli fonémech či větách. Takže zatímco fonologické opozice či teorie distinktivních rysů je možné považovat za cosi nevědomého, syntagmata, výpovědi a texty jsou prostředky zmiňování, odkazování k mimojazykovým entitám. Slovo stojí na rozhraní těchto úrovní – je na jedné straně „the highest among the linguistic units compulsorily coded, i.e., we compose our own sentences and utterances out of the word stock supplied by the code“,²⁶ na straně druhé může sloužit jako plnohodnotný komunikační prostředek, a tím se vymaňuje z onoho jazykového nevědomí a stává se čímsi vědomým, v souvislosti s nímž můžeme uvažovat o intenci, teleologii, záměru, ale taktéž (alespoň potenciální) referenci.²⁷

Jakobson se pokouší zrušit univerzalismus arbitrárnosti tím, že svůj lingvistický zájem štěpí na dvě oblasti: (1) binaristický popis jazykového kódu²⁸ a (2) „jazyk v akci“, výzkum jazykových

22 de Saussure, F.: *Kurs obecné lingvistiky*. Academia, Praha 1996, s. 106.

23 Tamtéž, s. 107.

24 Tamtéž, s. 101.

25 Viz Lévi-Strauss, C.: *Strukturální antropologie*. Argo, Praha 2006, s. 59.

26 Jakobson, R.: *Selected Writings II*. Mouton, The Hague – Paris 1971, s. 251.

27 Srov. příklady, které Jakobson uvádí v souvislosti s „testováním“ uvědomování si slov, které prováděl Gvozdev, v článku *On the Linguistic Approach to the Problem of Consciousness and the Unconscious* (Jakobson, R.: *Selected Writings VII*. Mouton Publishers, Berlin – New York – Amsterdam 1985, s. 159).

28 Viz např. Jakobson, R.: *Selected Writings I*. Mouton & Co., The Hague 1962, s. 499–501; Jakobson, R.: *Selected Writings VIII*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York – Amsterdam 1988, s. 27.

interakci, který ústí ve formulování funkčního, komunikačního modelu.²⁹ Znak je tak depsychologizován a (pro Jakobsona) určován nejen diferenčně v rámci struktury,³⁰ ale v „kooperativním modu“ s procesem komunikace.³¹

V článku *On Linguistic Aspect of Translation* Jakobson říká, že „[t]he meaning of word ‘cheddar’ cannot be inferred from a nonlinguistic acquaintance with cheddar or with camembert without the assistance of the verbal code“.³² Takové zpřesnění Káse-fromage argumentu na jednu stranu skutečně znamená zrušení ostré hranice mezi oběma možnými výklady arbitrárnosti (viz výše), ale zároveň explicitně ukazuje pozici, z níž je zřejmé, že každá sémióza a každý komunikační akt transformují všechny své složky v jazykové entity.³³ Komunikaci (jako takovou) není možné považovat za něco (čistě) arbitrárního, a proto Jakobson dovozuje, že ani kódové korelace nemohou být nahodilé.

4

Druhý směr, z něhož se Jakobson staví proti arbitrárnosti, je ikoničnost, resp. diagramatičnost. Koncept arbitrárnosti se vztahuje ke slovu, přesněji řečeno k mluvenému slovu³⁴ a z hlediska „větších“, intuitivně kompozicionálních jazykových celků, např. věty se ukazuje jako velmi problematický. Diagramatičnost, definovaná jako podobnost vztahů na úrovni *signans* a úrovni *signatum*,³⁵ může být považována za pořádací princip výpovědi. Jakobsonův slavný příklad³⁶ ukazuje, že sekvence sloves v Caesarově výroku *Veni, vidi, vici* odpovídá temporální sekvenci vykonaných činů.³⁷ Uvažuje-li se pak takový vztah jako vztah podobnosti prizmatem Jakobsonova dyadického modelu znaku, nutně to vede k patové situaci. Edward Stankiewicz

29 Známý Jakobsonův model komunikace viz Jakobson, R.: *Selected Writings III*. Mouton Publishers, The Hague – Paris – New York 1981, s. 22; „doplňování“ lingvistiky matematickou teorií informace a komunikace viz Jakobson, R.: *Selected Writings II*. Mouton, The Hague – Paris 1971, s. 554–567.

30 Struktura – znovu zdůrazňuji výše řečené – je pro Jakobsona striktně binární, vystavena na principu příznakovosti – nepříznakovosti. Příznakovost je obecným mechanismem artikulace kontinua, a představuje proto „fundamental semiotic principle that produces linguistic structure“ (Andrews, E.: *Markedness Theory. The Union of Asymmetry and Semiosis in Language*. University Press, Durham – London 1990, s. 46). Chápání příznakovosti jako konstitutivního, hierarchizačního principu struktury pak může utvrzovat konvergenci Jakobsonovy teorie s (Peircovou) teorií interpretantů (srov. Andrews, E.: *Markedness Theory. The Union of Asymmetry and Semiosis in Language*. University Press, Durham – London 1990, s. 45).

31 (Přetrvávající) Příklon k sémantickému modelu kódu lze nicméně pozorovat v tom aspektu Jakobsonova komunikačního modelu, kdy jsou jednotlivé konstituenty reflektovány jako součást kódu, funkce.

32 Jakobson, R.: *Selected Writings II*. Mouton, The Hague – Paris 1971, s. 260.

33 Linda Waugh v této souvislosti mluví o naivním a nepodloženém rozlišování mezi *signatum* a *denotatum* (viz Waugh, L.: *Roman Jakobson's Science of Language*. The Peter de Ridder Press, Lisse 1976, s. 29).

34 Strukturalistický model znaku jako takový je derivován z mluveného slova. V tomto by mezi Saussurovou a Jakobsonovou teorií panovala shoda.

35 Jakobson Peircovu druhou trichotomií nahlíží prizmatem dyadismu (viz zejm. Jakobson, R.: *Selected Writings II*. Mouton, The Hague – Paris 1971, s. 346–347) a korespondence, které ustavuje (*signans* – *representamen* a *signatum* – *interpretant*), považují za nemístné. Zatímco by bylo možné uvažovat o jisté korespondenci Jakobsonova termínu *signatum* a Peircova *interpretantu* (viz pozn. č. 30), nelze už ikonické, indexální a symbolické vztahy interpretovat jako relace mezi konstituenty znaku tak, jak je Jakobson předkládá, neboť Peirce explicitně říká, že tyto vztahy existují mezi *representaminy* a objekty, nikoli interpretanty.

36 Viz Jakobson, R.: *Selected Writings II*. Mouton, The Hague – Paris 1971, s. 350.

37 Wolfgang Müller pak dokonce tvrdí, že „[a]syndeton, i. e. the lack of linkage between the verb forms, creates the impression that no time intervenes between the actions referred to“ (Müller, W.: *Iconic and Rhetoric. A note on the iconic force of rhetorical figures in Shakespeare*. In: Fisher, O. – Nänny, M. (eds.): *The Motivated Sign. Iconicity in Language and Literature 2*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia 2001, s. 306).

říká, že v některých případech „the *signans* may bear a direct, iconic relation to its *signatum*“.³⁸ Jak ale může být výrazová složka (*signans*), která je definována jako smyslová, materiální, podobná významu (*signatum*), složce inteligibilní, přeložitelné? Jakobsonova teorie znaku v tuto chvíli naráží na dilema, zda uvažovat o znaku jako virtuální jednotce jazykového systému, nebo aktualizaci této jednotky v jazykových interakcích.

Diagramatický princip tak sice může objasňovat motivace výpovědí z hlediska temporálního či sociálně stratifikačního, zastavuje se však u věty/výpovědi. V případě textů je následnost jazykových jednotek řízená spíše jistými diskursivními pravidly, vnitřní logikou textu, žánrovými normami, které přímočarost diagramatičnosti (a ikoničnosti) transformují jazykovými prostředky, jako je např. aktuální členění, vnitřetextové odkazování, či kompozičními a estetickými cíli. Diagramatičnost (stejně jako ikoničnost) je nutně extralingvální, a z toho důvodu o ní lze uvažovat (až) v rámci textové produkce. Ani hierarchizace propozice (vztahy diateze) nejsou dostatečně silným argumentem pro to, aby bylo možné diagramatičnost pojímat jako princip čistě jazykový, tj. v mezích definovaných (klasickým) strukturalismem.³⁹

Diagramatičnost je princip, který je založen na zkušenosti uživatelů daného jazyka s projevem tohoto jazyka. Existují jisté předpoklady, které nám tato zkušenost zprostředkovává, s nimiž se pak přistupuje k interpretaci/produkcí textů. Diagramatičnost by bylo možné popsat spíše jako mechanismus jednoduchosti, neboť neexistuje-li signál, který by temporální motivovanost upravoval, pak „intuitivně ztotožňujeme textovou/výpovědní lineárnost s časově lineárním sledem událostí“.⁴⁰ To nejpodstatnější v této debatě bude ale skutečnost, že již samé (Jakobsonovo) uvažování o diagramatičnosti představuje gesto syntetizující (původně) značně rozdílné směřování (spíše americké) sémiotiky a (spíše evropské) sémiologie, či pragmatickou „revoluci“ ve vědě o znacích.⁴¹

5

Jakobsonovy námitky vůči arbitrárnosti představují transgresivní pole mezi *langueovou* sémiologií a komunikačně orientovanou sémiotikou. Jakobsonova (výše zmíněná) re-interpretace Peircovy typologie vztahů *representamen* – *objekt* tak mimo jiné potvrzuje úzkou provázanost signifikace a komunikace. Při bližším pohledu (Käse-fromage argument a problém diagramatičnosti) se pak ukazují důvody, které Jakobsona k odmítnutí arbitrárnosti vedly, tedy zejména „jiné“, širší pojetí předmětu lingvistického zájmu, tzn. toho, co je přirozený jazyk, či to, co za něj můžeme/budeme považovat. Terminologické rozlišení *langue* – *parole* Jakobson nahrazuje

38 Stankiewicz, E.: The Major Moments of Jakobson's Linguistics. In: Pomorska, K. – Chodakowska, E. – McLean, H. – Vine, B.: *Language, Poetry and Poetics. The Generation of the 1890s: Jakobson, Trubetzkoy, Majakovskij. Proceedings of the First Roman Jakobson Colloquium at the Massachusetts Institute of Technology October 5 – 6, 1984*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York – Amsterdam 1987, s. 90.

39 Další rozpor, který by si zasloužil zvláštní pozornost, pak spočívá v Jakobsonově univerzalistickém chápání diagramatičnosti v protikladu k Ongově tezi, že „[v] orálních kulturách se vyprávění příliš nezabývá přesnou sekvencí analogií mezi sledem událostí ve vyprávění a referenčním sledem událostí ve světě mimo vyprávění“ (Ong, W.: *Technologizace slova. Mluvená a psaná řeč*. Karolinum, Praha 2006, s. 166). Diskrétní povaha slov by byla výsledkem procesu interiorizace technologie psaní a teprve v tuto chvíli bychom mohli uvažovat o něčem, jako je podobnost znaků a předmětů/dějů, ke kterým referují. Takové uvažování by si ale vynutilo kritickou reformulaci pojmu znak. Ten je totiž v Jakobsonově (ale i Saussurově) případě navázán na slovo mluvené, resp. je z něho odvozen.

40 Hirschová, M.: *Pragmatika v češtině*. Univerzita Palackého, Olomouc 2006, s. 16.

41 Viz zejm. Parret, H.: Peirce and Hjelmslev: The Two Semiotics. *Language Sciences*, 6, 1984, s. 217–227.

dvojicí *kód – zpráva*.⁴² Totalita saussurovského *langue* je nahrazena totalitou novou – komunikací, v níž však stále zaujímá ústřední postavení kód, v němž mají jednotlivé konstituenty svou funkci. Závěr této úvahy si proto vynucuje otázku: Je to komunikace, která definovala své složky, nebo je to kód, jehož efektem text, odesílatel a adresát (atd.) jsou?

LITERATURA

- Andrews, E.: *Markedness Theory. The Union of Asymmetry and Semiosis in Language*. Duke University Press, Durham – London 1990.
- Čmejrková, S.: Jakobsonovo *veni, vidi, vici* aneb ikoničnost v jazyce. *Slovo a slovesnost*, 57, 1996, s. 177–190.
- Harris, R.: *Saussure and his Interpreters*. Edinburgh University Press, Edinburgh 2003.
- Hirschová, M.: *Pragmatika v češtině*. Univerzita Palackého, Olomouc 2006.
- Holstein, E.: *Roman Jakobson's Approach to Language. Phenomenological Structuralism*. Indiana University Press, Bloomington – London 1976.
- Jakobson, R.: *Selected Writings I*. Mouton & Co., The Hague 1962.
- Jakobson, R.: *Selected Writings II*. Mouton, The Hague – Paris 1971.
- Jakobson, R.: *Selected Writings III*. Mouton Publishers, The Hague – Paris – New York 1981.
- Jakobson, R.: *Selected Writings VII*. Mouton Publishers, Berlin – New York – Amsterdam 1985.
- Jakobson, R.: *Selected Writings VIII*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York – Amsterdam 1988.
- Lévi-Strauss, C.: *Strukturální antropologie*. Argo, Praha 2006.
- Müller, W.: Iconic and Rhetoric. A note on the iconic force of rhetorical figures in Shakespeare. In: Fisher, O. – Nänny, M. (eds.): *The Motivated Sign. Iconicity in Language and Literature 2*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia 2001, s. 305–322.
- Ong, W.: *Technologizace slova. Mluvená a psaná řeč*. Karolinum, Praha 2006.
- Parret, H.: Peirce and Hjelmlev: The Two Semiotics. *Language Sciences*, 6, 1984, s. 217–227.
- Portis-Winner, I.: Peircova, Saussurova a Jakobsonova estetická funkce. K syntetickému pojetí estetické funkce. *Estetika*, 30, 1993, s. 15–29.
- de Saussure, F.: *Kurs obecné lingvistiky*. Academia, Praha 1996.
- Stankiewicz, E.: The Major Moments of Jakobson's Linguistics. In: Pomorska, K. – Chodakowska, E. – McLean, H. – Vine, B.: *Language, Poetry and Poetics. The Generation of the 1890s: Jakobson, Trubetzkoy, Majakovskij. Proceedings of the First Roman Jakobson Colloquium at the Massachusetts Institute of Technology October 5 – 6, 1984*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York – Amsterdam 1987, s. 81–94.
- Wagh, L.: *Roman Jakobson's Science of Language*. The Peter de Ridder Press, Lisse 1976.

*Kabinet obecné jazykovědy a teorie komunikace při katedře bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
<v.gvozdiak@gmail.com>*

42 O jejich úzkém sepětí viz také koncept tzv. duplexních struktur (Jakobson, R.: *Selected Writings II*. Mouton, The Hague – Paris 1971, s. 130–147).

KOGNITIVNÍ ASPEKTY SPOJITELNOSTI JAKOSTNÍCH ADJEKTIV V RUŠTINĚ A ČEŠTINĚ

JIŘÍ KOROSTENSKI

V článku¹ dokládáme na konkrétních jazykových reflexích ruského a českého materiálu příčinné souvislosti s pojmem konceptu „kontejner“. Teoreticky jsme vycházeli z prací G. Lakoffa, M. Johnsona, A. Wierzbické, E. S. Kubrjakovové, N. D. Arutjunovové, I. Vaňkové a dalších.

Univerzálie považujeme za základní součásti lidského myšlení, nicméně proces vytváření konceptů v různých kulturně-historických podmínkách vytváří předpoklady pro konkrétní a specifické modifikace, především ve smyslu výsledků prostorového i časového vnímání.

Postupy při strukturaci a klasifikaci vnějšího prostředí v lidském vědomí mají svá pravidla a zákonitosti. Za nejdůležitější a všezahrnující princip považujeme „antropocentrismus“. Domníváme se, že jej lze považovat za „nejobecnější“, protože jsou s ním propojena všechna další schémata, jako jsou orientační, v nichž se lokalizace opírá nejen o rovinné pojmy a normy (dlouhý × krátký, за углом...). **Strukturace** probíhá rovněž v prostorovém pojetí vertikálně-horizontálním (nahore → na vrcholu, dole → v nižších patrech, hluboký × vysoký) nejen v rámci samotného konceptu „kontejner-nádob“, ale i v dalších schématech. Tlak antropocentrismu nepřímo ovlivňuje i způsob kvantifikace sémantiky v pojetí **prototypů** ve smyslu kontrastu **figury** a **pozadí**. Veškeré uvedené aspekty se promítají prizmatem psychiky do **jazykového obrazu světa**.

Jak již bylo výše naznačeno, k základním pojmům kognitivního chápání lingvistiky patří **koncept**. Jde o pojem abstraktní, jehož podstata i definice jsou v literatuře chápány různě. Nejčastěji se jazykovědci shodují v tom, že se jedná o relativně málo strukturované akty vědomí, které v sobě kumulují v koncentrované podobě zkušenosti, znalosti, poznatky z kultury a jako obsahové jednotky operativní paměti člověka zásadním způsobem ovlivňují nejen lidské myšlení, ale také výběr a výstavbu jazykových promluv. Z metodologického hlediska je podstatná i značná obsahová i funkční variabilita zmíněného pojmu. Obsahová náplň konceptu se tak promítá do pojetí „obyčejných“ představ přes **frejmy**, považované za členité koncepty, **skripty**, **scénáře** až po nejsložitější **gestalty**. Koncepty jako univerzální regulátory pro vyjádření vztahových zkušeností jsou schopny rovněž vyjadřovat složité transformace subjektivě-objektových vztahů v interakci člověka s okolním prostředím. Mnohotvárnost a různorodost zkušeností z reálné skutečnosti nalézá své vyjádření v konceptech odlišných rovin. Protože se tyto koncepty mezi sebou navzájem rovněž liší odlišným funkčním potenciálem, je užitečné při analýze konkrétního jazykového materiálu brát v úvahu různé skupiny myšlenkových entit. Proto z hlediska dosaženého stupně integrace sémantických struktur můžeme rozlišovat **mikro-**, **makro-** a **superkoncepty**, přičemž první dva typy jsou na úrovni lexémů a skupin lexémů, zatímco posledně jmenované zahrnují široký funkční potenciál předmětné jednotky

1 Článek byl ve stručnější verzi přednesen v olomoucké pobočce Jazykovědného sdružení ČR 14. října 2009.

v podobě frejmové struktury a v jazykové realizaci zahrnují širokou paletu syntaktických konstrukcí v typově různorodých situacích, spojených s výchozím pojmem.²

Jedním z významných superkonceptů je v obou jazycích „kontejner-nádoba“. I když zmíněný superkoncept zahrnuje typologicky nejrůznější jazykové reflexe, pro naši analýzu jsme zvolili pouze jeden typ, a to jsou spojení jakostních adjektiv se substantivy v atributivní pozici. Ve srovnávací analýze jsme si kladli mimo jiné za cíl sledovat nejen spojení nemetaforická, ale také metaforická a klasifikovat je v česko-ruském srovnání.

Kognitivní přístup ve výkladu metafory totiž zdůrazňuje antropocentrické pojetí ve formě **konceptualizace** myšlenkových obsahů jako základu pro vznik **kognitivní metafory** a uznává i funkci konotativních prvků jako součástí nově vzniklých metafor. Přesto ani teorie kognitivní metafory není schopna přesně **prognózovat** formu výsledné jazykové reflexe. Nejde přitom pouze o konkurenci jednotlivých konceptů, ale i o možnost aktualizace řady variant v rámci určitého konceptu a způsoby konceptualizace nejrůznějších zkušenostních aspektů v rámci stejného konceptu. V případě konceptu, který jsme si zvolili, je velmi důležité prostorové uspořádání, které disponuje základní orientací podle vertikálně-horizontální osy. Proto budeme dále sledovat spojitelnost adjektiv se substantivy na vertikální ose, konkrétně s adjektivy **глубокий / hluboký × неглубокий / nehluboký × мелкий / mělký**.

Základním členem antonymní dvojice je adjektivum **глубокий**, poněvadž vystupuje jako bezpříznakový člen. Jeho postavení je úzce spjata s univerzalitou funkčních charakteristik. Dané adjektivum totiž kvantifikuje rozměrové vlastnosti předmětného objektu nejen jako kvalitu jména, ale vystupuje také často v predikátu. Tuto druhou funkci adjektivum **мелкий** nemůže v současné ruštině běžně plnit. Sémanticky je adjektivum **глубокий** ve vztahu rovněž s dvěma antonymními protějšky, a to **неглубокий** a **мелкий**.

V obecně prostorovém modelu musí jednotlivým předmětným objektům odpovídat vždy určitý typ tvaru a s ním je spojena určitá funkční charakteristika. Se substantivy patřícími do tohoto topologického typu by se mělo velmi snadno pojit adjektivum **глубокий**, pokud pomíneme další výrazné jazykové prostředky, jako jsou **предložky, slovesa, zájmena, příslovce** apod., např. **изнутри, внутри, в** a další. Přirozeným antonymem v ruštině je adjektivum **мелкий**, které etymologicky souvisí s **мель**, které se užívalo ve spojení s vodojemy (přírodními), srov.: **глубокий × мелкий (пруд, река, озеро, море)**, avšak pro ostatní předměty-objekty typu „kontejner-nádoba“ není spojení s **мелкий** obvyklé, srov. **ров, пропасть, пещера, долина** apod. Zde je běžnější **неглубокий**, srov. např.: **Преобладают плоские, обширные водоразделы, чередующиеся с широкими и неглубокими долинами рек.**³

I když v současné češtině převládá pro obdobný systém vertikálních rozměrů pouze binární vyjádření **hluboký × mělký**, vyskytuje se i adjektivum **nehluboký**: *Na jeho nehlubokém dně se usazoval blízko pobřeží písek a dál už toliko bahno;*⁴ *...při ústí řeky Něvy do zálivu Čuchonského, v nehluboké kotlině.* Přesto se uvedená opozice rozměrů spíše blíží polskému stavu **głęboki × płytki**.⁵ V češtině a polštině **mělký / płytki** se užívá nejen pro označení vodojemů, ale i dalších

2 Ризяпова, Э. М.: Научный аппарат когнитивного описания концепта «Внимание». *Вестник Башкирского университета*, 1, 2009, s. 110–113.

3 География Волгоградской области. 2002–2010. Геология и рельеф [bez data]. Dostupné z WWW: <http://volgograd-area.narod.ru>.

4 Obec Tisá – Pěší výlety / Celodenní. 2004 [bez data]. Dostupné z WWW: <http://tisa.cz/turista_pesicelodenni.html>.

5 Linde-Usienkiewicz, J.: *Określenia wymiarów w języku polskim*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000, s. 180.

předmětných objektů typu „kontejner-nádoba“, srov. *mělký hrob, příkop, údolí, jáma, kufr* apod. Existuje skupina tekutých až sypkých látek, které člověk poznává prostřednictvím svých fyzických zkušeností. Noří do nich své ruce při práci, popř. nohy při chůzi. Vertikální rozměr těchto „vrstev“ je v ruštině jednoznačně klasifikován adjektivem *неглубокий*: *Неглубокий снег, слабый ветровой налет, заструги...; не вязнуть в неглубоком песке. Наличие большой широкой площадки с неглубокой водой*.⁶ V češtině, kde dominuje dvojice *hluboký × mělký*, nedošlo k úplnému vyrovnání asymetrie a nevyhraněný stav češtiny se odráží i v tom, že vrstvy *sněhu, písku a vody*, které rozrážíme rukama či nohama, označíme spíše jako *nehluboké*: *Určeny (nesmeky) pro chůzi i běh na ledu a nehlubokém tvrdém sněhu především na chodnících měst a...; nebo zajistit takový povrch jízdní dráhy, kde bude písek nehluboký, jen pár centimetrů...; Rychlé, čvachtavé kroky, brodící se nehlubokou vodou městské stoky, se rychle... . Přesto se mělký v takovýchto kontextech vyskytuje: ...v mělkém sněhu užij pohyblivý blok k uzavírání vchodu místo...; V malých, hustě sevřených hejnech se brodí bahnitou mělkou vodou... a v jednu chvíli se stezka vinula mělkou vrstvou písku.*

Je nezbytné připomenout, že adjektivum *глубокий* bezprostředně souvisí též s adjektivem *высокий* jako součást jazykové reflexe základního antropocentrického orientačního pojmu na škále vertikality × horizontality. Nicméně zde jde již o jazykové vyjádření, které je „regulováno“ celou řadou omezení. Adjektivum *глубокий* „měří“: 1) vertikální linii „nádob“ od funkčního vstupu pro komunikaci s okolím ke dnu směrem „dolů“ (*озеро, бочка, ванна*); 2) vertikální linii k předmětným objektům pod zemským povrchem v určité vzdálenosti (*корни, фундамент*); 3) vertikální linii „vrstev“ látky (*снег, вода, песок, слой угля, торфа*).

V případě omezeného počtu konkrétních předmětných objektů typu „nádoba“, by i odpovídající obecné definici schématu „nádoba-kontejner“ a jsou tvořeny uzavřeným prostorem v celku nebo z větší části, nelze tyto použít ve spojení s adjektivem *глубокий*. Může se jednat o další jazykové prostředky, které indikují na jazykové úrovni kategorii „nádoba“ jako **topologický typ**. Jako příklad můžeme uvést předmětné objekty, které jsou v realu zcela nebo částečně uzavřeny. Lexémy *башня, труба, кресло, мяч, стол* mají zcela jasně identifikovatelný uzavřený prostor, přesto adjektivum *глубокий* můžeme spojit pouze se slovem *кресло* a v případě slova *стол* je pak možné takto označit už pouze jeho určitou **část** (zásuvku), nikoli celý prostor, který je vymezený nohama stolu a vnější spodní deskou zásuvky.

Nástin vlastností topologického typu, jak jsme jej prezentovali výše, vyplývá přirozeně z celkové kompozice jazykového obrazu světa, jenž není pouze abstraktním konstruktem, nýbrž i přirozeným výsledkem procesu antropocentrického chápání a zobecňování každodenních fyzických zkušeností, které se spolupodílejí na výběru a formování jazykových prostředků pro vyjádření konkrétních topologických typů. Selekcčním sítím projdou z hlediska topologického typu „nádoba“ pouze ty uzavřené prostory (reálně i pojmově), jež mají z antropocentrického pohledu své opodstatnění. Analyzovaný prostor není pouze něčím naplněn, jako např. *міч, пневматика* vzduchem, *водова́на* vodou – **глубокий мяч, *глубокая камера, *глубокий уровень, *глубокая коробка передач*, ale lidskou činností je zajišťována „komunikace“ s okolím mimo kontejner. Předmětný objekt je funkčně pojímán tak, že obsah je „předurčen“ k ručnímu, popř. jinému **vyjímání, nabírání** (např. *лژی́чкой, набі́ра́чка*). Do „nádob“ pozorovatel nejčastěji na-

6 Активный отдых на воде. 2010. Незабаром / Активный отдых на воде [bez data]. Dostupné z WWW: <http://nezabarom.ua/water_rest/stuff/na.../kajting_equip_kaite/>.

7 Ibis posvátný. Bez data. WildAfrica.cz [bez data]. Dostupné z WWW: <<http://wildafrica.cz/cs/zvire/ibis-posvatny/>>.

hlíží a rukama vybírá / vyčerpává její obsah, což jazyk reflektuje ve spojeních, jako např.: *он вернулся на место, обеими руками взял пузатую рюмку и объяснил...*⁸ *Он достал из своего склада высокую бочку, выкатил ее на тротуар и...*⁹ V těchto případech preferujeme užívání adjektiva *глубокий* (*кастрюля, котелок, тарелка, бочка, кувшин, корзина, ушат, противень, ящик*). Nicméně ani vnější pohled *здola naboru*, kdy předměty typu „nádobá“ bereme do rukou, není vyloučen. Substantivum *миска* lze potom označit adjektivem *высокий*. V případě skupiny substantiv *чаша, чашка, рюмка, кувшин, стакан, фужер, бокал* v ruštině jsme uváděli jako obvyklejší spojení s adjektivem *высокий*, zatímco u substantiv typu *кастрюля, котелок, тарелка, бочка, кувшин, корзина, ушат, ящик* preferuje ruština spíše adjektivum *глубокий*. Nicméně každé z uvedených substantiv lze za určitých podmínek spojit s konkurenčním antonymním adjektivem. Výjimku tvoří substantivum *тарелка*. V českém jazyce je situace poněkud složitější. Pokud v první skupině uvažujeme o ekvivalentech ve spojeních se substantivy¹⁰ *číše, pohár, šálek, hrnek, kalíšek, sklenice*, zjistíme pro užití adjektiv *высокий* a *глубокий* obdobné poměry ve spojitelnosti. Ale srovnej slovo *hrnek*: *Балені obsahuje нízký а vysoký hrnek, talíř а місу*, které se v češtině spojuje pouze s *высокий*, nikoli s *глубокий*. Ve druhé skupině s českými ekvivalenty *kastról, hrnec, kotlík, talíř, sud, soudek, džbán, koš, škopek, pekáč, bedna* pak nalezneme více rozdílů. *Котlík* může být v češtině pouze *глубокий*, *дžбан(ек)* a *škopek* pouze *высокий*. *Высокий джбан* na koktejly z čirého skla + elegantní míchátko. *Подомек zatím дал пінчліky до vysokého škopku, напумповал на нє воду, коштєтем же в лэзні тє пєкнє выплавил а потом в кошкє деце же вєводкыні прїнесл.*¹¹ Nejvíce se však od ruského ekvivalentu odlišuje *sud* (*судек*). V češtině jej nespojujeme s adjektivem *глубокий*. To má jistě bezprostřední souvislost se ztvárněním tohoto předmětu v českém jazykovém obrazu. *Sud* byl v češtině vždy spíše považován za pivní a od něj se odvíjely i další představy. Vystupuje vždy jako uzavřený, bez možnosti nahlížet dovnitř, cokoli z něj vyjmát nebo čerpat ručně, popř. naběračkou. Má rovněž výraznou statickou povahu, stojí na zemi, nebereme jej do rukou a jako takový má standardní výšku, která umožňuje jeho pozorování zdola nahoru a lze snadno vytvořit spojení *высокий sud*. Toto v ruštině chybí, což umožňuje vytvářet spojení *глубокая бочка*.

V případě rozměrově větších objektů hraje roli i to, zda se do nich člověk může navíc i *потопит, spadnout*, popř. *досáhnout* dna jiným způsobem, čímž jsou vymezeny podmínky topologického typu a ten je odpovídajícím způsobem jazykově ztvárňován, srov.: *глубокая бочка, глубокая пропасть, глубокое озеро*. Člověk fakticky různými způsoby proměřuje vertikální vzdálenost ke *дну* objektu, která je u daných předmětných objektů relevantní. Postupy „kvantifikace“ prostoru, vyplývající z konkrétní funkce „nádob“, vytvářejí prostor pro **spojitelnost** příslušných rozměrových adjektiv. Za všechny případy lze uvést alespoň *barel – бак* s tekutinou:¹² *...мастерам не придется «нырять» в глубокий бак с горячей водой, если какая-то мелочь выпала.*

8 Электронная библиотека. 2009. КРИМИНАЛ – День гнева [bez data]. Dostupné z WWW: <<http://scilib.ru/kriminal/den-gneva/>>.

9 Андреев Леонид Николаевич. Мои анекдоты (стр. 1) – ModernLib.ru [bez data]. Dostupné z WWW: <http://modernlib.ru/books/andreev_leonid_nikolaevich/moi_ane...>.

10 V češtině jsme našli dokonce tento příklad: *Mouky stačí 2 hrnky а тєста же на мїй вкус мáло на velký hluboký plech*.

11 Muzeum Boženy Němcové. O vzniku a zániku „Jiřinkových slavností“ v České Skalici [citováno 17. 9. 2007]. Dostupné z WWW: <<http://muzeumbn.cz/.../o-vzniku-a-zaniku-jirinkovych-slavnosti>>.

12 Kolokace s *глубокий* jsou v případě předmětných objektů rozšířeny i mimo definici stanovený rámec vertikálního chápání rozměru: *глубокая степь, глубокий ящик, глубокий снег (пыль)* apod. Těmto jevům se budeme věnovat níže.

Pokud je ovšem ‚kontejner-nádoba‘ založen pouze na ‚vysypávání‘, ‚nasypávání‘, ‚nalévání‘, ‚vylévání‘ do něčeho apod., hloubka není relevantní a neodráží se ani v těchto typech spojení jako je tomu s *глубокий: ведро*,¹³ *стакан*, *бокал*.

I když je k adjektivu *глубокий* v ruštině jako opozitum běžně přiřazován lexém *мелкий*, plní i zde faktickou funkci antonyma slovo *неглубокий*, zejména pak ve všech nádobách, pokud jsou bez tekuté náplně: *неглубокая впадина, ваза, бокал, ванна, кастрюля* a další. Jak jsme již zmiňovali výše, opozitum *мелкий* je v ruštině vyhrazeno pro vodojemy právě proto, že mají živou etymologickou souvislost se slovem *мель*.¹⁴ Ze srovnávacího hlediska mají čeština i polština¹⁵ podstatně širší okruh spojitelnosti s uvedeným opozitem než ruština právě proto, že v obou jazycích jde o slova etymologicky totožná.

Mechanismy metaforizace ve sféře adjektiv *глубокий × неглубокий × мелкий* jsou úzce spojeny s jednotlivými procesy na bázi zkušeností, které jsou konceptualizovány jako ‚kontejner-nádoba‘. Antonymní dvojice je jazykovým vyjádřením jednoho ze základních orientačních vztahů, jimiž je lidský život determinován, a ve svém doslovném vyjádření umožňuje vyjádřit fyzickou zkušenost člověka v jeho interakci s okolím. V konkrétním případě se jedná o hodnotící zkušenosti na základě pohybu po vertikální linii tak, že základna pro pomyslný „hodnotící“ výpočet začíná v bodě dotyku nohy pozorovatele s podložkou (zemí), na níž stojí.

Jak bylo podrobněji vysvětleno výše, fyzická zkušenost jedné součásti antropocentrické orientace je reflektována jazykovým vyjádřením délkového hodnocení rozměrů na vertikální ose ve formě atributivních adjektiv *глубокий × высокий*. Proto přenesená užití obou adjektiv tvoří z konceptuálního pohledu součást především „kvantitativních“ metafor typu ‚lepší je nahoře‘ a ‚horší je dole‘. Přesto mohou být samotná rozměrová adjektiva výrazem pro jiné typy konceptualizací. Situace v případě *глубокий × высокий* je složitější o to, že zde dochází k rozvoji metonymických procesů posunem působnosti struktury aktantů. Spojení *глубокий поклон*, *глубокий вдох*, popř. *глубокая печать* mohou plnit funkci metaforickou i metonymickou, pokud v druhém případě chápeme spojení adjektiva se substantivem jako samotný **proces**, nikoli jako **výsledek procesu**. Nicméně v určitých spojeních – vzhledem k procesu jejich vzniku – není metonymický přenos možný: *глубокий кашель*, *глубокий голос*, jak uvádí E. V. Raхилиновá.¹⁶ Z nedoslovných výrazů tak nejsou vyloučeny ani případy jiných topologických typů, např. ‚porosty‘, ‚plochy‘, ‚duté předmětné objekty‘. Kromě ‚nádob‘, zde pracujeme i s ‚prostory‘, což lze dokumentovat na těchto spojeních: *глубокий лес, степь, шкаф, ниша, дом, небо, синь* apod.

Barvy, zvuky či vůně lze rovněž konceptualizovat jako pojem „kontejner-nádoba“: *глубокая синь, глубокий звук, тон, аромат*. Je příznačné, že samotné schéma ‚nádoba‘ může být v jazyce vyjádřeno nejen zmíněnými antonymní dvojicemi, protože základní principy nedoslovných vyjádření spočívají v rovině logického myšlení. Proto mnohdy k vyjádření opačného

13 Přesto lze v určitých typech textů nalézt i kolokace uvedeného typu. Předpokládáme, že jde o důsledek postupující dynamické kontaminace některých topologických typů.

14 Черных, П. Я.: *Историко-этимологический словарь современного языка: В 2 т., т. 1*. Рус. яз. – Медиа, Москва 2004, s. 521, 522.

15 Linde-Usienkiewicz, J.: *Określenia wymiarów w języku polskim*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000, s. 144. Polský ekvivalent *plytki* vykazuje v oblasti spojitelnosti, jak se zdá, daleko více shod s českým slovem *mělky* než s ruským *мелкий*, což lze nejspíše přičíst vzájemnému ovlivňování obou jazyků. Nicméně pro potvrzení hypotézy by bylo nutné zpracovat speciální materiálovou studii, včetně diachronních aspektů jevu.

16 Рахилина, Е. В.: *Когнитивный анализ предметных имен: от сочетаемости к семантике*. Русские словари, Москва 2000, s. 141, 142.

vztahu volí jazyk prostředky odlišné od prostředků k vyjádření paradigmatických vztahů v jazyce. Někdy tyto prostředky chybí zcela: *неглубокий лес* – 0, *низкое небо* – (*высокое небо*), *легкая синь* – 0 apod.

Pokud bychom dále analyzovali jazykové výrazy v rámci metafory ‚nádobá‘ ve zmíněných typech spojení, jistě bychom našli další příklady svědčící o způsobu jazykové reflexe, např.: *нырнул в лес, нырнуть в ящик, купаться в синеве, плавать в небе* apod.

Metaforická konceptualizace času využívá adjektiva *глубокий* ke klasifikaci a souvisejícímu hodnocení časových údajů: *глубокая осень, глубокая старость, глубокая древность, глубокая ночь, глубокий вечер, глубокая зима*. České ekvivalenty *hluboký podzim, hluboké stáří, hluboká minulost, hluboká noc, hluboký večer, hluboká zima* se většinou shodují s ruskými ekvivalenty. Nicméně ani v jednom z nich nemůžeme daný okruh rozšiřovat o další časové úseky. Mimo tuto konceptualizaci stojí další pojmy, které označují rovněž časové úseky: *день, лето, весна, утро* a některé další. Zmíněné omezení vyplývá podle našeho názoru ze samotné podstaty sledované konceptualizace, která „pohlíží“ na *hluboký* jako na *konečný* stav v pomyslně se vyvíjejícím časovém úseku. Všechny pojmy, které stojí mimo rámec takto nahlížené konceptualizace slov *день, лето, весна, утро*, tvoří součást vyššího časového úseku a ve vývojové hierarchii stojí na *počátku* nebo *uprostřed* vývojového cyklu.

Pocity, myšlenky, vztahy, hodnocení tudíž považujeme nikoli za ‚nádobu‘, ale naopak jsou prostřednictvím rozměrových adjektiv konceptualizovány jako ‚náplň nádoby‘ čili ‚nádobová kapalina‘,¹⁷ do níž se musíme v našem vědomí ‚ponořit‘, abychom pochopili podstatu věci, srov. např.: *глубокое сочувствие, аспект, тайна, причина, идея, дружба, истина*. Nicméně v této sféře pozorujeme značnou variabilitu jazykového vyjadřování, která umožňuje sledovat poměrně značné rozdíly v podobě synonymního vyjádření v rámci jednoho jazyka, srov.: *глубокая дружба* – *сильная, настоящая, крепкая*. V mezijazykovém srovnání pozorujeme další rozdíly v jazykových výrazech: *большая необходимость* – *глубокая потребность*, *большой урок* – *глубокое понаучение*, ale *глубокие морозы* – *silné / kruté mrazy*.

Schopnost vyjádření určitého typu metafory prostřednictvím mnohdy opozitních nebo sémanticky odlišných tvarů jazykového výrazu je některými lingvisty, např. E. V. Rachilinou,¹⁸ pokládána za projev tzv. invariantní teorie, podle níž je metaforický obraz relativně stabilní a může se projevovat v různých kontextech, a to prostřednictvím různých jazykových výrazů. Nicméně ani tato teorie nemůže vysvětlit asymetrické případy, v nichž stejný koncept může „disponovat“ možnostmi selekce na úrovni jazykového vyjádření, zjevně odporujícího obecnému konceptu. Lexémy *аспект, тайна, дружба* se mohou spojovat s adjektivy jako *высокие* × *глубокие*. Zatímco v ruštině jsou *мысль, волнения* spojeny s oběma adjektivy *глубокий / высокий*, v mezijazykovém srovnání nalezneme v češtině spojení pouze s *hluboký*. Čeština tvoří pouze spojení *zpívat hluboko* × *zpívat vysoko* ve srovnání s ruským *высокое пение*. Někdy může nastat situace, že v ruštině formální vyjádření proti českému reflektuje zcela jinou konceptualizační strategii *jazykového obrazu světa*, srov.: *глубокé* × *высоké očekávání* proti ruskému *большие ожидания*.

Takové rozdíly totiž nelze odhalit na kategoriální úrovni konceptu, ale pouze v detailnějším pohledu na podstatu metaforizace. Podle některých názorů, např. N. D. Arutjunovové,¹⁹ může

17 Lakoff, G. – Johnson, M.: *Metafory, kterými žijeme*. Host – vydavatelství, s. r. o., Brno 2002, s. 45.

18 Рахилина, Е. В.: *Когнитивный анализ предметных имен: от сочетаемости к семантике*. Русские словари, Москва 2000, s. 348 n.

19 Арутюнова, Н. Д.: *Язык и мир человека*. Языки русской культуры, Москва 1998, s. 93–111.

být stejný pojem konceptualizován více způsoby, což vede i k rozdílům v jejich jazykovém vyjádření; to odpovídá i názorům G. Lakoffa a M. Johnsona.²⁰

Adjektivum *глубокий* vstupuje potenciálně do dalších metaforických konceptualizací, z nichž nejvýznamnější je koncept ‚obsahu kontejneru-nádoby‘, a to ve spojení se substantivou označujícími **vztahy**: *суждение, проблема, ошибка, изменение*²¹ atd. V tomto případě nelze utvořit spojení s *высокий*, neboť kategorizace těchto abstraktních pojmů je již **determinována** jako součást konceptu ‚kontejner-nádoba‘ a výše uvedené metaforizované pojmy jsou jakoby umístěny v hloubi, z níž se postupně dostávají na povrch. K tomuto konceptu se řadí ještě další struktura typu *глубокое изучение, анализ ситуации* a další, kde na počátku řetězce stojí spojení dvou metafor (abstraktní substantivum je chápáno jako ‚kontejner-nádoba‘ a obsahový výraz predikátu jako ‚ponoření do tekutiny‘), které jsou ve výsledku chápány jako metonymický model ‚hluboký ponor‘.

Зávěrem lze říci, že ve sledovaných spojeních adjektiv se substantivy při klasifikaci předmětných objektů s ohledem na kategorii vertikálního × horizontálního členění topologického typu ‚nádoba‘ mají oba jazyky více shod než obdobné kolokace v působnosti konceptu ‚kontejner-nádoba‘, kde již dochází k procesům metaforizace. Velmi zřetelně jsou rozdíly vidět v **abstraktních substantivech**, jako jsou např. označení vztahů, postojů, pocitů a dalších mentálních projevů. Zmíněná substantiva (*необходимость* – *nutnost*, *урок* – *ponaučení*, *изучение* – *studium*, *анализ* – *analýza* a další) jsou spojována s adjektivy, která nereflktují vertikálně-horizontální členění topologického typu ‚nádoba‘ a podstatně mění význam kolokace, srov. např.: *большая необходимость* – *hluboká nutnost*, *большой урок* – *hluboké ponaučení*.

LITERATURA

- Lakoff, G. – Johnson, M.: *Metafory, kterými žijeme*. Host – vydavatelství, s. r. o., Brno 2002.
- Linde-Usienkiewicz, J.: *Określenia wymiarów w języku polskim*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.
- Арутюнова, Н. Д.: *Язык и мир человека*. Языки русской культуры, Москва 1998.
- Рахилина, Е. В.: *Когнитивный анализ предметных имен: от сочетаемости к семантике*. Русские словари, Москва 2000.
- Ризяпова, Э. М.: Научный аппарат когнитивного описания концепта «Внимание». *Вестник Башкирского университета*, 1, 2009, s. 110–113.
- Филипенко, М. В.: О сфере действия наречных модификаторов глагола. *Московский Лингвистический Журнал*, Т. 2 М., 1996, s. 386–404.
- Черных, П. Я.: *Историко-этимологический словарь современного языка: В 2 т., т. 1*. Рус. яз. – Медиа, Москва 2004.
- Андреев Леонид Николаевич. Мои анекдоты [bez data]. Dostupné z WWW: <<http://lib.rus.ec/b/1831>>.
- Андреев Леонид Николаевич. Мои анекдоты (стр. 1) – ModernLib.ru [bez data]. Dostupné z WWW: <http://modernlib.ru/books/andreev_leonid_nikolaevich/moi_ane...>.

20 Lakoff, G. – Johnson, M.: *Metafory, kterými žijeme*. Host – vydavatelství, s. r. o., Brno 2002, s. 32–34.

21 Филипенко М. В. О сфере действия наречных модификаторов глагола. *Московский Лингвистический Журнал*, Т.2, М., 1996, s. 388.

Muzeum Boženy Němcové. O vzniku a zániku „Jiřinkových slavností“ v České Skalici [citováno 17. 9. 2007]. Dostupné z WWW: <[http:// muzeumbn.cz/.../o-vzniku-a-zaniku-jirinkovych-slavnosti](http://muzeumbn.cz/.../o-vzniku-a-zaniku-jirinkovych-slavnosti) >.

География Волгоградской области. 2002–2010. Геология и рельеф [bez data]. Dostupné z WWW: <<http://volgograd-area.narod.ru>>.

Obec Tisá - Pěší výlety / Celodenní. 2004 [bez data]. Dostupné z WWW: <http://tisa.cz/turista_pesicelodenni.html>.

Активный отдых на воде. 2010. Незабаром / Активный отдых на воде [bez data].

Dostupné z WWW: <http://nezabarom.ua/water_rest/stuff/na.../kajting_equip_kaite/>.

Ibis posvátný. WildAfrica.cz [bez data]. Dostupné z WWW: <<http://wildafrica.cz/cs/zvire/ibis-posvatny/>>.

Электронная библиотека. 2009. КРИМИНАЛ – День гнева [bez data]. Dostupné z WWW: <<http://scilib.ru/kriminal/den-gneva/>>.

Katedra aplikované jazykovědy

Vysoká škola evropských a regionálních studií, o. p. s., České Budějovice

<korostenski@users.cz>

JAZYK MLADÉ GENERACE RUMUNSKÝCH ČECHŮ V BANÁTU (NA JAZYKOVÉM MATERIÁLU Z OBCE GERNÍK)

KAROLINA HAIDEROVÁ

Český jazykový ostrůvek v rumunském Banátu vznikl v první polovině 19. století. Nejednalo se o skutečnou emigraci, neboť ke stěhování docházelo v rámci habsburské monarchie. Čeští osadníci pocházeli z různých oblastí Čech, nejvíce ze západočeské a středočeské oblasti. V rumunském Banátu se dosud nachází šest ryze českých vesnic: Svatá Helena, Gerník, Rovensko, Šumice, Bígr a Eibentál. Celkový počet obyvatel v českých vesnicích se v současnosti pohybuje okolo dvou tisíc. Počet banátských Čechů se však v poslední době stále snižuje. Mnozí mladí lidé odcházejí za prací či lepšími životními podmínkami do České republiky.

Protože se jedná o velmi staré osídlení, zachovávají se v mluvě rumunských Čechů mnohé prvky, které na mateřském území vlivem nivelizačních procesů buď zcela zanikly, nebo se kterými je možné se setkat pouze ojediněle. Vzhledem k tomu, že východisko kolonizace nebylo jednotné, byla zpočátku mluva v těchto obcích nářečně různorodá, teprve později došlo k vnitřnímu vyrovnávání. Do výsledného nářečního útvaru se v každé vesnici také samozřejmě promítaly vlivy jazyků a nářečí okolních etnických skupin (rumunštiny, srbštiny, němčiny, v omezené míře i maďarštiny).

Přestože české vesnice zůstávaly v důsledku izolace v cizím prostředí mimo aktivní působení spisovné češtiny jako správního jazyka, působila zde spisovná čeština prostřednictvím školy, kostela a literatury. Přímý kontakt se současným českým jazykem je v poslední době ještě silnější, nejen působením českých učitelů, ale i návštěvami příbuzných, kteří trvale žijí v Čechách, a v neposlední řadě také častým kontaktem s českými turisty.

Na rozdíl od jiných českých kolonií v zahraničí zůstala z dialektologického hlediska oblast českých osad v rumunském Banátu dlouho neprozkoumaná. Hloubkový dialektologický výzkum provedl v dané oblasti až v 60. letech 20. století Slavomír Utěšený.¹ Vybrané rumunské obce (Svatá Helena, Gerník, Šumice, Velký Perek, Klopodie) byly také zahrnuty do výzkumu pro *Český jazykový atlas*. Přepsané ukázky z výzkumu byly zařazeny do antologie *České nářeční texty*.²

V tomto příspěvku se budeme věnovat jazykové situaci v obci Gerník. Jak již bylo řečeno, vzhledem k rozdílným východiskům kolonizace je nářeční situace v jednotlivých obcích ne-jednotná. V Gerníku zřetelně převažují znaky jihozápadočeského, resp. západočeského nářečí, setkáme se zde však i s některými středočeskými rysy.

Výzkum, jímž se zjišťovaly vybrané jevy v mluvě současné mladé generace, se konal v září 2009 na základě speciálního dotazníku, který obsahoval přes 200 položek z dotazníku pro

1 Utěšený, S.: O jazyce českých osad na jihu rumunského Banátu. *Český lid*, 49, 1962, s. 201–209; Utěšený, S.: Z druhé výpravy za češtinou v rumunském Banátě. *Český lid*, 51, 1964, s. 27–32.

2 Lamprecht, A. a kol.: *České nářeční texty*. SPN, Praha 1976. Ukázka z obce Gerník na s. 400–401.

Český jazykový atlas (dále jen *ČJA*).³ Kromě položek dotazníku se během výzkumu též zapisovaly doklady ze spontánního hovoru. S vybranými informátory byly rovněž pořízeny zvukové nahrávky mluvených projevů. Ve snaze zachytit případné vývojové tendence v rumunské češtině byl výzkum proveden současně také u generace staré.⁴ Konfrontaci se starším stavem nám rovněž poskytlo srovnání se stavem jazyka v 60. letech 20. století, jak ho popsal Slavomír Utěšený⁵ a jak je zachycen v *ČJA*.⁶

Následující rozbor nepřináší úplný výčet všech charakteristických znaků mluvy gernické mládeže, soustřeďuje se pouze na nejvýraznější z nich, a to především v rovině hláskoslovné a tvaroslovné, v menší míře se budeme věnovat vlivu cizího jazykového prostředí. Při fonetickém přepisu spontánních dokladů jsme se řídili obvyklými dialektologickými zásadami.⁷

Mezi výrazné **hláskoslovné** rysy rumunské češtiny patří některé znaky společné českým nářečím v užším smyslu. Je to zejména protetické *v-* (*vokousat, vofce, vobílí*), změny *y > ej* (*tejden, dobrej, vona se hejbá*) a *é > í* (*mlíko, polífka, chlív, Červení svátí*). Ve zvukových nahrávkách jsme u některých mluvčích z mladé generace zachytili občasné kolísání (*do osmí třídi / vosmá třída; tیدن / tejden*), popř. pouze podoby spisovné (*opalovali, oťpoledne*). Vzhledem k tomu, že v dokladech zapsaných mimo nahrávky jsme zaznamenali téměř důsledně pouze podoby s protetickým *v-* a *ej*, přičetli bychom toto kolísání spíše tomu, že se někteří mluvčí při nahrávání snažili o spisovnější vyjadřování.⁸

Změna *í > ej* je doložena i v pozici po sykavkách (*vozejk, cejtíl*), ačkoli pro jihozápadočeské (dále jzč.) nářečí je příznačné uchování staršího *í*. Zdá se tedy, že k diftongizaci došlo patrně až v novém prostředí analogicky podle typu *mlejn*.

Výrazným hláskoslovným rysem je rovněž změna *ú > ou* na začátku slova v případech jako *oul, outerej / outerí, ouská*. Pouze u dotazníkového hesla „úroda“ byla u mladé generace vedle podoby *ouroda* zaznamenána forma *úroda*. Ve významu „úplněk“ jsme u mladé generace zapsali pouze spojení *plnej mňesíček* (u staré generace byla vedle tohoto spojení zachycena též podoba *ouplněk*).

V mluvě mladé generace se pevně drží také protetické *h-* v případech jako *harmara / hal-mara, hñískej, hñíž*.

K dalším příznakovým jevům patří středočeské (dále střčes.) zvláštnosti v délkách, zejména dloužení kmenové samohlásky *e > é, o > ó*: např. *u toho móře, na póli, dólú, nahóre, Bóži hod, schóřeli, to bólelo, zéli, péří, léžet, vjeřit, d'éda, dvéře / dveře*.

Charakteristickým hláskoslovným jevem je jzč. podoba slovesa *mušet*. Podoby jako *mušel, mušíme* se i v mluvě mladé generace drží velmi pevně.

3 Současný výzkum navazuje na dřívější šetření, které bylo v dané obci provedeno v roce 2006. Srov. Haiderová, K.: *Jazyk české menšiny v rumunském Banátu (obce Gerník a Svatá Helena)*. Nepublikovaná magisterská diplomová práce. FF UP, Olomouc 2007.

4 Výzkumu s dotazníkem se zúčastnilo celkem 15 informátorů ve věku 13–17 let a 11 informátorů ve věku 65–83 let. Protože mezi jednotlivými českými vesnicemi existují nářeční rozdíly, byli informátoři záměrně vybíráni tak, aby ve zkoumané obci žili od narození a aby z dané obce pocházeli rovněž oba jejich rodiče.

5 Utěšený, S.: O jazyce českých osad na jihu rumunského Banátu. *Český lid*, 49, 1962, s. 201–209.

6 Doklady z obce Gerník jsou uváděny v 5. oddílu komentáře pod zkratkou RU 2.

7 Srov. Bělič, J.: *Nástin české dialektologie*. SPN, Praha 1972.

8 Povědomí mladé generace o „správné“ češtině lze přičíst zejména vlivu školy. Mnozí žáci se každoročně účastní olympiády z českého jazyka apod.

K jevům, kterými se mluva mladé generace (a v některých případech částečně i střední generace) výrazněji odlišuje od staré generace, patří v oblasti hláskosloví zjednodušování souhláskových skupin. Zdá se, že v mluvě mladé generace už není tak výrazným jevem zejména zjednodušování souhláskové skupiny *stř > tř*. Přestože jsme ve spontánním hovoru zachytili i případy jako *mi sme tě potříkali, že jí tříkali z vodou, utrádat*, celkově převažovaly spíše podoby bez zjednodušení: *ve středu, sme se stříkali z vodou, Jozef je prostřední, vostříhanej dohola, tetka sem na střední, normálně to ustříhnu*. Převahu podob se *stř-* jsme zapsali rovněž u všech dotazníkových položek. Stará generace naproti tomu užívá podoby typu *třeča, tříbrnej, třevo* téměř bez výjimky. Také v případech zjednodušování dalších souhláskových skupin je u mladé generace patrné kolísání (*hvejzdíčki / vjezdíčki, dvje / dje, svjetlo / sjetlo*). Stará generace ve všech těchto případech užívá téměř důsledně pouze podoby *vjezdíčki, dje, sjetlo*.

Stále zachované jsou v mluvě mladé generace také archaické rysy **tvoroslovné**. Důsledné je užívání tvarů nom. pl. místo akuz. pl. substantiv (*slíšíte ti kohouti?; máme tadi jako přátele, moje bratrancí; вона má jenom kluci; ti policajti sem potkal*).

Relativně pevně se v mluvě mladé generace drží i analogické skloňování substantiv středního rodu vzoru „stavení“ podle adjektivní složené deklinace (*ze staveního, hodně pěního / pění, políška ze zělího*). To, že užívání analogických tvarů není důsledné, potvrzují nejen dotazníkové položky, ale i doklady zapsané ze spontánního hovoru (*vod našeho bířmováního, do každího staveního, ale i dou ke přímání nebo bířmování, u prvního přímání*).

Výrazným západočeským (dále zč.) tvoroslovným rysem je dlouhá koncovka v nom. pl. maskulin (*tam dělali jenom muží, to sou školáci, kluci ráno fstanou, bili tam taki Srbáci*).

Frekventovaným nářečním tvoroslovným znakem je dále koncové *-ch* v gen. pl. substantiv (*tam je asi víc deťich, hodně lidích chodí pálit na kasan, mám tam kolik bráchuch, bes klukúch*), v nahrávkách jsme ovšem u mladé generace zaznamenali i několik dokladů bez koncového *-ch* (*dvanaťt lidí, to je štrnáct zastavení, šest mňesíců*).

Výrazným archaismem je výskyt koncovky *-ách* v genitivu plurálu, a to hlavně u slov, která mají v tvaru gen. pl. ve spisovném jazyce nulovou koncovku. Koncovka *-ách* se totiž z ženského rodu rozšířila přes hranice rodů nejen v lok. pl., ale tvoří také časté zakončení gen. pl. Ze spontánních dokladů na rozšíření koncovky *-ách* v gen. pl. různých deklinačních typů lze uvést např. *to musíte dát do kadečkách, stádo kravách, z bílích kitkách, podle barvách, hodně bramborách, tři vrstvi blúzách, tolik nadáfkách, kolik místách je, bes těch korejtkách, kolik sme tam spravovali voknách*. Jen ojediněle jsme zachytili spisovné podoby: *sem napsala pjet šest rádek, naši vivotrali vosum rádek, pár vidlicek*.

Rozšíření koncovky *-ách* z ženského rodu k ostatním deklinačním typům souvisí s obecnou tendencí po unifikaci v plurálu. Ačkoli v 60. letech 20. století byla v Gerníku původní ženská koncovka *-ách* rozšířena v lok. pl. u všech substantiv náležejících k tvrdým vzorům téměř bez výjimky,⁹ z dokladů zapsaných během našeho výzkumu vyplývá, že v současné mluvě mladé generace se z ostatních deklinačních typů vyskytuje nejvíce u neuter: *sme bili na tich strašidlách, f tich místách, po tich slovách, sme mňeli po pár pivách*. U dotazníkových položek jsme u maskulin nejčastěji zaznamenali tvary se zakončením podle gen. pl.: *na vozuch (/vozech), na kamenuch (/na kamenách, méně často též na kamenech / na kamenouch), na nožuch, vo souseduch, vo klukuch (/vo klukouch / vo klukách), vo sinuch (/vo sinech)*. Doklady na vyrovnávání lok. pl. podle gen. pl. jsme u maskulin zaznamenali i ve spontánních projevech: *spali f tich gaučuch, ti nejsou*

9 Srov. Utěšený, S.: O jazyce českých osad na jihu rumunského Banátu. *Český lid*, 49, 1962, s. 204.

v *žádných slovníkch*. Tyto tvary pravděpodobně souvisí s tendencí po unifikaci koncovek gen. a lok. pl. v rámci paradigmatu, přestože se vyrovnávací tendence v jiných případech projevuje v opačném směru, tzn. že koncovka lokálu proniká do genitivního tvaru (srov. v žen. rodě typ *stádo kravách*). Tendence po vyrovnání podle gen. pl. je patrná i v mluvě staré generace, avšak ve srovnání s mladou generací jsme u ní koncovku *-ách* v lok. pl. zaznamenali mnohem častěji. Dokladem toho, že se v případě vyrovnávání tvarů lok. pl. podle gen. pl. jedná o relativně novou tendenci¹⁰ v rumunské češtině, může být dotazníková položka „na stolech“, u které téměř všichni informátoři ze staré generace reagovali tvarem *na stolách* a naopak téměř všichni informátoři z mladé generace uvedli podobu *na stoluch*.

Lze tedy shrnout, že ženská koncovka *-ách*, která se z lok. pl. rozšířila k ostatním deklinačním typům, se v mluvě mladé generace vyskytuje zejména u substantiv tvrdých vzorů feminin a neuter. Rozšířením této koncovky do gen. pl. došlo k formálnímu ztotožnění tvarů gen. pl. a lok. pl. (srov. z *voknách* – *na voknách*, *hodně bramborách* – *na bramborách*). Tendence po vyrovnávání v rámci paradigmatu se analogicky začala projevovat i u maskulin, zde ovšem jako vyrovnávání tvarů lok. pl. podle gen. pl. (srov. *bes souseduch* – *vo souseduch*). Z dokladů zaznamenaných během výzkumu je patrné, že vyrovnávání tvarů lok. pl. podle gen. pl. se objevuje nejen u maskulin (např. *vo dětích*).

Zajímavé jsou i dvojice podob *s Čechách* – *f Čech*, *do Rešicích* – *bil v Rešic*, *s tich vesnicích* – *f tich vesnic*, které jsme zaregistrovali i u příslušníků staré a střední generace. Tyto doklady svědčí o tom, že u slov, která mají v gen. pl. nulovou koncovku, proti sobě v současnosti působí dvě protichůdné tendence: jednak vyrovnávání lok. pl. podle gen. pl., jednak vyrovnávání gen. pl. podle lok. pl.¹¹

Ke sjednocení koncovek různých deklinací došlo i v dativu plurálu. Celkově lze říci, že v dat. pl. substantiv převažuje u staré i mladé generace koncovka *-ám* / *-am*. Tato koncovka pronikla z ženské tvrdé deklinace nejen k deklinaci měkké (*slepícám* / *-am*), ale rovněž i do dat. pl. mužského a středního rodu (*koňam*, *voknam*). V omezenějším rozsahu se v dativu objevuje také koncovka *-um* (*slepicum*, *dětum*) podle maskulin.

Dalším charakteristickým jevem gernické češtiny je i zachování rozdílu mezi tvary gen. a dat./lok. sg. fem. u adjektiv a rodových zájmen (*ze Svatí Heleni*, *ti z jedné strani* a *já z druhé*, *u tí krávi* x *ke pravej strane*, *f tej chvíli*, *na Malej strane*, *ve Skalnej*). Zatímco u staré generace jsou rozlišené tvary důsledné, u mladé generace jsme zaregistrovali několik dokladů na vyrovnávání koncovek gen. a dat./lok., které by mohly svědčit o postupném rozkladu tohoto jevu (*po jedné strane*, *bil na druhé strane*, *po praví strane*).

K frekventovaným jevům nejen v mluvě mladé generace patří záměna tvarů 3. a 4. p. osobního zájmena „ty“ (*já tě to vezmu*, *se tě zdálo*, *já sem tě volal*). Méně častá je tato záměna u tvarů zájmena „já“ (*bolí mi noha*). Vedle záměny *tí* a *tě* dochází v některých případech současně k záměně dativního a akuzativního tvaru zájmena *si* a *se* (*co si tě stalo?*, *si tě motá sjet*, *to si tě zdálo*). Užívání tvaru *si* místo *se* podle četných dokladů nastává 1. u reflexivních sloves (*abi vona si starala vo tu- vo to dítě, sem si smál, si koukni, kolik stojí, potom sme šli si najíst*), 2. u neosobních

10 Několik dokladů na vyrovnávání lok. pl. podle gen. pl. bylo zachyceno u staré generace již v 60. letech 20. století při výzkumu pro ČJA.

11 Ojedinelé doklady na vyrovnávání tvarů lok. pl. podle gen. pl. byly zachyceny v 60. letech 20. století také u české menšiny na Daruvarsku (srov. Jančák, P.: Čeština v Ivanově Sele v Jugoslávii. *Slovo a slovesnost*, 32, 1971, pozn. 17, s. 248).

výjádření (*v neděli večír si chodí dicki ke stromečku*) a 3. u zvrtných forem sloves (*večír mi holki si volíkame do českého kroje, chodí si učit spívat, nechci si učit, si nám zasekla klika*).

U sloves jsou charakteristickým rysem zč. plurálové tvary imperativu zakončené na *-ite* (*zavříte, sedněte, vodevříte, díte*). Slovesa typu *kupovat* mají často kmenotvornou příponu *-uva-* (*chodí vinšovat, co potřebovala, tam sme jednou tancovali, to nejde přišroubovat, nás taki to trénul falár*), ta se objevuje i ve tvarech odvozených (*nebili tam nasťehovaní, tam máme vobrazi namaluvaní, žaluvání*). Tyto podoby patří taktéž k tradičním nářečním znakům.

Pokud jde o **vliv nového prostředí**, je třeba v oblasti českých vesnic v rumunském Banátu počítat vedle vlivu ze strany státních správních jazyků, tj. postupně němčiny, maďarštiny, rumunštiny, také s vlivem okolních venkovských nářečí, tj. s vlivem nářečí srbských a německých kolonistů a s vlivem rumunských nářečí.

Vliv rumunštiny se nejmarkantněji projevuje ve slovní zásobě. Prakticky všechna přjetí se plně přizpůsobují českému hláskovému a tvaroslovnému systému:¹² např. *sem bila u mojí segri f oráši* (rum. oraș = město), *tam sme mñeli kazáre* (rum. cazare = ubytování), *pak až zasej to dáme do prízi* (rum. priză = elektr. zásuvka), *ničko se chci naučit jednu novou řeč, spaniolu* (rum. spaniola = španělština), *vona bila f tum orfelinátu* (rum. orfelinat = sirotčinec), *sme mñeli gimnástiku* (rum. gimnastică = tělocvik), *mñela jednoho múže a von bil taki avokat* (rum. avocat = právník), *ňakou bólu mñela* (rum. boală = nemoc), *ničko von je na komandě* (rum. comanda = pořadí, řada); *skoušeli, jesli neuňiká gás* (rum. gaz = plyn), *dej mñe ti cigári* (rum. țigară = cigareta).

Součástí adaptace lexikálních přjetí je i užívání českých slovtvorných prostředků: *pak tam dáte bečki* (rum. bec = žárovka; do češtiny adaptováno podle rumunské výslovnosti jako *bek*, případně doplněno českým sufixem *-ek* na *beček*).

Česká slovní zásoba rumunských Čechů je ve srovnání se slovní zásobou Čechů žijících na mateřském území nepoměrně chudší, proto se stává přejímání slov z rumunštiny hlavním zdrojem obohacování slovní zásoby.¹³

Kromě běžných civilizačních termínů se přejímají i některé částice (též v jiných významech než částicových), např. *makar a baš*:¹⁴ *ničko se naučil česki a mu to baš nejde, diš neumíte baš čerstva, tak to aňi nepřetete, nemůže baš hjebat, akorát to ř mu baš nejde, nejde to baš, mu musíte říct makar co*. V jednom případě jsme zaznamenali i užití rumunské předložky: *Sme bili la Mamája, v Mamája, pak sme bili la Kostiněšt a i f Kostance sme bili*.¹⁵

Vlivem rumunštiny dochází k zániku některých starších výrazů, např. dříve užívaný výraz *hapatika* byl nahrazen rumunským výrazem *farmačije*.¹⁶

Ve spontánním hovoru jsme zaznamenali i doklady na doslovné překlady rumunských vazeb, např. *dát telefon* (zatelefonovat), *nechat řeč* (vzkázat). Za kalk lze považovat i výraz „ještě“

12 Rumunská redukováná hláska *ă* se většinou přejímá jako plné české *a*, rumunské *â/i* je přejímáno zpravidla jako české *e*. Rumunský pohyblivý přízvuk se ve slovech projevuje jako délka.

13 Nová slova však nejsou přejímána pouze z rumunštiny, ojediněle dochází i k přejímání některých výrazů z českého prostředí. Např. slovo *barák*, které zde ještě před 40 lety bylo známo pouze ve významu „dřevěná palanda“ (srov. Utěšený, S.: O jazyce českých osad na jihu rumunského Banátu. *Český lid*, 49, 1962, s. 205), dnes užívá ve významu „dům“ i stará generace. Mezi nová slova užívaná některými mluvčími mladé generace dále patří např. *brácha* a *sé-gra*.

14 Výraz *makar* má mnoho významů, např. „třeba“, „přestože“, „alespoň“, částice *baš* se užívá nejčastěji v záporných spojeních a má zpravidla význam „moc“.

15 Rum. *la* = do, na.

16 Výraz *hapatika* jsme zapsali pouze u 3 informátorů ze staré generace, vždy ovšem vedle podoby *farmačije*. Mladá generace už slovo *hapatika* nezná.

ve větě Jak se *ještě* máš? (podle rum. Ce *mai* faci?). Získaný materiál nám zatím bohužel nedovoluje podat podrobnější charakteristiku vlivu rumunštiny v této oblasti.

Cílem našeho příspěvku bylo charakterizovat některé typické znaky současné mluvy mladé generace v rumunském Banátu. Právě v jejím úzu lze sledovat směr dalšího vývoje rumunské češtiny.

Z rozboru mluvy mladé generace vyplývá, že mnohé hláskoslovné a tvaroslovné archaismy, které se na mateřském území udržují pouze u staré generace, jsou v Gerníku stále stabilní i v mluvě generace mladé. Přesto u některých jevů dochází k jejich postupnému oslabování (zejména v případě zjednodušování souhláskových skupin). Výsledky současného výzkumu se v některých bodech částečně liší od výsledků výzkumu dřívějšího, který byl v dané oblasti proveden v r. 2006. Z tohoto výzkumu vyplynulo, že z mluvy mladé generace výrazněji ustupují např. i podoby typu *oul* a *mušet*, z tvarosloví částečně i analogické tvary substantiv vzoru „stavení“. Současný výzkum však prokázal, že tyto jevy jsou v mluvě mladé generace stále poměrně stabilní.¹⁷

Progresivní charakter mají v současné rumunské češtině unifikační tendence, zejména vyrovnávání tvarů lok. pl. podle gen. pl. Tvary typu *na vozuch*, *vo d'e'tich* nebo *f Čech* svědčí o tom, že v prostředí izolovaném od mateřského území se jazyk vyvíjí poněkud odlišným způsobem.

LITERATURA

- Bělič, J.: *Nástin české dialektologie*. SPN, Praha 1972.
Český jazykový atlas 4, 5. Academia, Praha 2002, 2005.
Český jazykový atlas. Dotazník pro výzkum českých nářečí. Ústav pro jazyk český ČSAV, Praha 1964–1965.
Jančák, P.: Mluva v západočeském pohraničí. In: Klimeš, L. a kol.: *Západočeská vlastivěda*. Západočeské nakladatelství, Plzeň 1992, s. 105–138.
Jančák, P.: Čeština v Ivanově Sele v Jugoslávii. *Slovo a slovesnost*, 32, 1971, s. 241–256.
Jančáková, J.: Nářečí středočeské obce Dobrovíz u Prahy. In: Daneš, F. a kol.: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Academia, Praha 1997, s. 174–182.
Janečková, M.: Vývoj nářečních jevů v jihočeském regionu. In: Daneš, F. a kol.: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Academia, Praha 1997, s. 193–199.
Jech, J. – Secká, M. – Scheufler, V. – Skalníková, O.: *České vesnice v rumunském Banátě*. Češi v cizině, 5, Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, Praha 1992.
Lamprecht, A. a kol.: *České nářeční texty*. SPN, Praha 1976.
Rumunsko-český slovník. Leda, Voznice 2002.
Utěšený, S.: O jazyce českých osad na jihu rumunského Banátu. *Český lid*, 49, 1962, s. 201–209.
Utěšený, S.: Z druhé výpravy za češtinou v rumunském Banátě. *Český lid*, 51, 1964, s. 27–32.
Voráč, J.: *Česká nářečí jihozápadní I*. Nakladatelství ČSAV, Praha 1955.
Voráč, J.: *Česká nářečí jihozápadní II*. Academia, Praha 1976.

17 Odlišné výsledky zřejmě souvisí s rozdílnou metodou výzkumu. Při dřívějším výzkumu byla použita metoda, kdy respondenti měli vybrat z nabízených možností podobu, kterou běžně užívají. Tím zřejmě došlo k tomu, že někteří mluvčí v situaci, kdy si mohli vybrat z několika možností, zvolili podobu spisovnou, pocítovanou jako správnou.

Voráč, J.: Nářečí. In: Klimeš, L. a kol.: *Západočeská vlastivěda*. Západočeské nakladatelství, Plzeň 1992, s. 67–104.

Katedra bohemistiky

Filozofická fakulta

Univerzita Palackého v Olomouci

<Karolina.Haideroва@seznam.cz>

REGIONÁLNÍ DIFERENCE V UŽÍVÁNÍ UKAZOVACÍCH ZÁJMEN

JOSEF JODAS

Územně podmíněná diferenciacie jazykových prostředků se dynamicky vyvíjí. Prvky lokálního nebo oblastního rázu ustupují prvkům s širším územním rozsahem a dřívější, velmi rozmanité rozrůznění národního jazyka se postupně stírá. Proces nivelizace nemusí však nutně vést k celonárodní podobě běžně mluveného jazyka, regionální difference se mohou v důsledku odlišného vnitřního vyrovnání upevňovat a zvýrazňovat nebo nabývat nových forem. Lze to ukázat na příkladu územně podmíněné variantnosti při užívání ukazovacích zájmen. Tato variantnost se projevuje dvojím způsobem, jednak výskytem odlišných, pro daný region typických tvarů v deklinaci těchto zájmen, jednak výskytem, popř. odlišnou distribucí diferenčních prostředků pro tvoření jejich zesílených podob. V tomto příspěvku nám nepůjde o vyčerpávající popis jevu, popř. detailnější zachycení jeho jednotlivých projevů, ani o sumarizaci a zhodnocení dosavadních poznatků o něm, chceme si blíže povšimnout pouze některých výraznějších inovačních tendencí, zcela nových nebo přetrvávajících z minulosti. Vycházet při tom budeme z poznatků publikovaných v odborné literatuře, z osobní zkušenosti (rodilého mluvčího z Čech trvale usazeného na Moravě) a z výsledků dotazníkového průzkumu, který pod mým vedením na různých místech České republiky uskutečnili studenti bohemistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci.

1

Variantnost v deklinaci ukazovacích zájmen je v odborné literatuře popsána uspokojivě, vcelku zřejmá, předvídatelná je také perspektiva jejího dalšího vývoje. S výjimkou obecně českého univerzálního tvaru *ty* pro nom. pl. všech rodů, jehož postavení v běžně mluveném jazyce na celém území Čech je mimořádně pevné,¹ mají další analogicky vzniklé, nespisovné tvary (např. *tech*, *tich*, *tych*, *tych*)² charakter lokálně (oblastně) nářeční a jako takové z jazyka (zejména jeho mladších vrstev) ustupují. Složitější je situace v deklinaci zájmena *ta*. V běžné mluvě a nářečích existují tři základní typy: jihozápadočeský, odrážející starý stav (s rozlišenou sestavou tvarů bez *tý*, k *tej*, o *tej*), většinový regionálně český (s uniformním *tý*, vzniklým zobecněním původního tvaru genitivu) a většinový regionálně moravský / slezský (s modelovým uniformním výchozím *tej* podle původního tvaru dativu a lokálu). Specifickým podtypem – zvláštností lokálního (oblastního) rázu je koexistence obou uniformních systémů na východním okraji

1 Na Moravu a Slezsko se však tyto tvary nešíří a jsou tam navíc vnímány jako něco cizorodého, neslučitelného s místním řečovým územím. Např. v písemných testech u středoškolské mládeže v Olomouci (v r. 2004), jejíž úzus je v některých dílčích parametrech tzv. obecné češtiny relativně velmi blízký, byly zachyceny jen zcela okrajově, jako individuální případy.

2 Příkladový materiál uvádím ve vlastním textu v pospisovnělém, nefonetickém přepisu.

severovýchodočeského regionu. Ty se v tradičních nářečích v moravskoslezském regionu vyskytují odděleně: na východě převažují tvary *s -ej / -ěj*, ve středovém úseku *s -ě*.³

Příznakový typ jihozápadočeský je v nářečích i v běžné mluvě svého domovského regionu relativně pevně zakotven, jeho pozice se však postupně oslabuje a jev sám (rozlišování tvaru gen. a dat. / lok.) podléhá rozkladu. Projevuje se to pronikáním koncovky *-ý* do dativu a lokálu a v přílehlém, západočeském pohraničí občasným výskytem koncovky *-ej* (pro dativ a lokál) i v genitivu. Např. tradiční jzč. deklinační typ je „v mluvě městské mládeže [v Příbrami] už méně častý a převahy nabývá střč. typ s jednotným tvarem *tí dobrí* pro všechny tři pády“,⁴ na nářečně zachovalém Doudlebsku bylo nově se šířící zakončení na *-ý* zaregistrováno v mluvě střední generace v dativu ve 25 % a v lokálu ve 42,6 %;⁵ dle zjištění P. Jančáka se sestava koncovek *-ý, -ej, -ej* vyskytovala v Praze (jako jihozápadočeský příznakový prvek přesahující do středočeského vnitrozemí) v mluvě staré generace v 70. letech 20. století ještě jako výrazně většinová dubleta, v mluvě mladé generace v 90. letech však již jen sporadicky v jednotlivých dokladech. V západočeském pohraničí se v mluvě mládeže rozlišený typ jihozápadočeský uplatnil jen v omezené míře – jako rovnocenná dubleta k uniformnímu středočeskému typu v Chebu a Tachově, jako většinová dubleta v Železném Rudě a menšinová v Karlových Varech. V písemných kolektivních testech tu navíc byl zaznamenán výskyt koncovky *-ej* i v genitivu: ve 20 % (Karlovy Vary), 28,1 % (Cheb) a 17 % (Tachov).⁶

Uniformní koncovka *-ej* (pro gen., dat. a lok.) se v Čechách tradičně vyskytuje na východním okraji severovýchodočeského regionu a v přílehlém severním úseku jihovýchodočeské nářeční podskupiny, a to v dubletě se střč. a svč. uniformním *-ý*. Její frekvence, zejména u mladé generace, se postupně snižuje. Dle zjištění B. Dejmků dosáhla četnost výskytu uniformní koncovky *-ej* v mluvě obyvatel Hradce Králové, který se nachází na hranici areálu souvislého výskytu jevu (dat. / lok.) nebo těsně mimo něj (gen.), v spontánních mluvených projevech u staré generace jen hodnot 6,8–7,3 %, u mladé generace 1,5–5 %, v písemných testech pak 15,3–19,5 %.⁷ Intenzivní šíření unifikované koncovky *-ý (-y)* především do mluvy mládeže zaznamenal už na počátku druhé poloviny 20. století na Vysokomýtsku L. Bachmann, šlo tam však tehdy zřejmě o menšinovou dubletu (přesnější údaje o frekvenci jevů autor nepodává).⁸ Na postupné rozšiřování středočeského a severovýchodočeského deklinačního typu do oblastí typu východočeského (a jihozápadočeského) v téže době upozornil také F. Cuřín.⁹

3 Zevrubný popis územního rozšíření jednotlivých typů viz v *Českém jazykovém atlase 4*. Academia, Praha 2002, s. 306–307, 309. Též Konečná, H.: Deklinace tvrdých adjektiv v nářečích. *Naše řeč*, 82, 1999, s. 203–208.

4 Jančák, J.: *Nářečí a běžná mluva na Příbramsku*. Univerzita Karlova, Praha 1987, s. 112.

5 Janečková, M.: Vývoj nářečních jevů v jihočeském regionu. In: Daneš, F. a kol.: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Academia, Praha 1997, s. 197.

6 Jančák, P.: Mluva v západočeském pohraničí. In: *Západočeská vlastivěda. Svazek 2. Jazyk*. Západočeské nakladatelství, Plzeň 1992, s. 105–137; Jančák, P.: Běžná mluva v Praze a její nářeční zázemí. In: Daneš, F. a kol.: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Academia, Praha 1997, s. 200–211.

7 Dejmk, B.: *Mluva nejstarší generace Hradce Králové*. Pedagogická fakulta v Hradci Králové, Hradec Králové 1981, s. 64–65; Dejmk, B.: *Běžná mluvený jazyk nejmladší generace Hradce Králové*. Pedagogická fakulta v Hradci Králové, Hradec Králové 1987, s. 33, 57–58.

8 Bachmann, L.: *Nářečí na Vysokomýtsku*. Academia, Praha 2001. Kniha byla vydána podle rukopisu autorovy kandidátské disertace z r. 1964. Frekvence koncovky *-ej* zaznamenaná dotazníkovým šetřením studenty bohemistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci dosahovala v současnosti (2005–2007) u mladé generace na Rychnovsku už jen 36,5 %, na Novoměstsku (Náchodsku) 11 %.

9 Cuřín, F.: *Studie z historické dialektologie a toponomastiky Čech*. Univerzita Karlova, Praha 1967, s. 89.

Převažující úzus regionálně český představuje tedy deklinační typ středočeský a severovýchodočeský. Zdá se, že v současnosti by už mohl být považován za obecněčeský.¹⁰

Uniformní typ moravský / slezský představuje odlišné vyrovnání než většinový typ regionálně český, zveřejněná v něm původní koncovka pro dativ a lokál *-ej*, ta se však v důsledku hanácké monoftongizace rozštěpila na středomoravské *-é* a východomoravské *-ej* / *-ěj*. Odlišný od výše popsaného stavu je úzus jihozápadomoravský (se zkráceným uniformním *-y*) a oblastní slezský (se zkráceným uniformním *-e*, na Frenštátsku a Ostravsku).

Zatímco středomoravské tvary (se sekundárním *-é*) jsou stabilní (z územního i generačního hlediska, navíc se shodují se spisovnou češtinou), tradiční tvary východomoravské z úzu mladé generace a v městském prostředí i v jiných generačních vrstvách ustupují (vlivem spisovného jazyka a zřejmě také běžné mluvy středomoravského typu). Obdobný vývoj, tj. postupné prosazování spisovné koncovky *-é*, resp. oblastního nářečního *-e* na úkor tradičního západoslezského a východoslezského *-ej*, lze předpokládat i v moravkoslezském regionu.

V *Českém jazykovém atlasu* je doložen na rozsáhlém území severozápadní a střední Moravy pouze jediný dubletní výskyt zakončení na *-ý* v „pohraničním“ městě Šumperk,¹¹ podle výsledků výzkumu M. Krčmové tvar *s -ý* do úzu mladé generace v Brně pronikl jen v menší míře, a to hlavně vlivem migrace obyvatelstva (město leží poblíž areálu jeho souvislého výskytu). V písemných testech tam dosáhla jeho frekvence v centru města hodnoty 17 % (ze spontánních promluv byla doložena pouze jednou), na periferii 4,1 %.¹² Ve východomoravských městech se tvary (*tě*) *dobré* v gen., dat. a lok. sg. často uplatňují na úkor tradičního (*teř*) *dobře*,¹³ v severomoravském pohraničí mladá generace užívá téměř výlučně koncovky *-é*.¹⁴ Podle výsledků dotazníkového průzkumu uskutečněného studenty bohemistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci v různých lokalitách východomoravského regionu (v letech 2005–2007) tradiční podoby *teř mladej* už v jazyce mládeže na Valašsku prakticky zanikly, v jižní části regionu (na Slovácku) představují jen rovnocennou nebo menšinovou dubletu k variantě *s -é*.¹⁵

Jak je tedy zřejmé, v deklinaci zájmena *ta* (v gen., dat. a lok.) se v rámci jednotlivých regionů vnitřní rozrůzněnost oslabuje, směřování k jednotnému typu regionálně českému (s uniformním *-ý*) a moravskému / slezskému (s uniformním *-é*) však interregionální difference (Čechy versus Morava a Slezsko) svým způsobem prohlubuje, resp. zvyrazňuje, tvary *s -ej* nabývají v celonárodním měřítku zřetelně periferního postavení.

2

Variantnost zesílených podob ukazovacích zájmen je v reprezentativních pracích o českých nářečích (v Běličově *Nástinu české dialektologie* a v *Českém jazykovém atlasu*) pominuta. Celkový stav (v běžné mluvě a nářečích) je popsán v knize *Čeština všední i nevšední* takto: v psaných

10 Takovýto status nemá (ani potenciálně) naproti tomu úzus popsáný P. Sgallem a J. Hronkem v knize *Čeština bez příkras*. H & H, Jinočany 1992, s. 50: „...spisovnému *tě* odpovídá obč. *tý* (s polodélkou), popř. *teř*, obdobně jako je u adjektiv *mladý*, popř. *mladej* (*bolce*).“ Prostá, paušální variantnost obou tvarů není totiž (a nikdy ani nebyla) na území Čech jevem obecně rozšířeným.

11 *Český jazykový atlas 4*. Academia, Praha 2002, s. 309.

12 Krčmová, M.: *Běžně mluvený jazyk v Brně*. Univerzita J. E. Purkyně, Brno 1981, s. 136.

13 *Český jazykový atlas 4*. Academia, Praha 2002, s. 308.

14 Kloferová, S.: *Mluva v severomoravském pohraničí*. Masarykova univerzita, Brno 2000, s. 72–73.

15 Tvary regionálně české (*s -ý*) se tam nevyskytovaly vůbec nebo jen zcela ojediněle.

projevech se setkáváme jen s tvary *tento, tato, toto*, zatímco v běžném mluveném jazyce se, zvláště v Čechách, užívá spíše forem se zdůrazňující částicí *-hle*, na Moravě pak „spíše jiných poukazujících částic, zvláště slůvka *toť*... v hanáckých nářečích z toho vznikla častým užíváním i zjednodušená podoba *tojten, tojta, tojto*. Na východní Moravě se vedle slůvka *toť* užívá ukázání *hen*“. Oblastně příznakový je v rámci regionu Čech výskyt forem s částicí *tu-*, často se zdĺoužením *túten, túta, túto* (na západě Čech) a častější užívání reduplikovaných forem zesílených tvarů ukazovacích zájmen *tenhleten, tendleten, tendlencten, tublecten*... (ve středních Čechách). „Pokud jde o samo zájmeno *tenhle*, slyšíme ho často v podobě *tenle, tale, tole*... Na přechodu mezi *ten* a *le* vzniká pak zvláště ve vlastních českých nářečích i přechodná hláska *d*, a máme pak tedy podoby *tendle, tadle, takovejdle*“.¹⁶

Tento popis je možné upřesnit a doplnit následovně.¹⁷ Omezující, relativizující *spíše* pro užívání / neužívání zesilujícího formantu *-hle* (jako přímého protějšku k zesilujícímu formantu *-to*) de facto neplatí – na většině území Čech je to totiž podoba (s obměnami *-dle, -le*) zřetelně dominantní, až výlučná, naproti tomu na Moravě a ve Slezsku až do nedávna (a jistě i v době, kdy byl shromažďován materiál k této publikaci) neužívaná vůbec.

Četnost užívání zdůrazňujícího *-hle* je v regionu Čech kolísavá a nejednotná. Obecně platí, že ve výslovnostně obtížném postavení je nahrazováno obměnami *-dle* a *-le*, jeho frekvenci ovlivňují mimo to faktory sociolingvistické a komunikační, zejména však jazykovězeměpisné. V západních Čechách je distribuce zesilujících komponentů ukazovacích zájmen ovlivněna existencí konkurujícího, anteponovaného *tu-* (*tú-*), v severní části Čech jsou podoby s *-hle* obecně frekventovanější než jinde.¹⁸ To pochopitelně ovlivňuje i postoje mluvčích k jednotlivým variantám. Otázkou pak ovšem je, zda v tomto ohledu existuje nějaký úzus obecně-český. Podle mého názoru má *-hle* (i vzhledem ke své kodifikaci jako příznakového prostředku spisovného) vyšší stylový příznak, ve srovnání s obměnami *-dle* a *-le* je méně „lidové“ a také zřejmě vyjadřuje zdůrazněné ukazování v menší míře, je tedy i v běžně mluvených projevech poněkud formálnější a méně expresivní. Toto hodnocení však může odrážet oblastní zakotvení mého individuálního úzu.¹⁹ Pro oblast Moravy a Slezska je typické zesilovat ukazovací zájmena formantem *-to*, je to forma základní, neutrální, s neomezenou platností i v běžně

16 *Čeština všední i nevšední*. Academia, Praha 1972, s. 45–46.

17 Omezíme se při tom jen na problematiku výskytu a distribuce jednoduchých intenzifikujících složenin sestávajících ze základního tvaru ukazovacího zájmena a zesilující částice, podob reduplikovaných nebo opisných (vyjádřených pomocí místních přísloví *tady, tu*) si povšimneme jen tehdy, bude-li to pro sledování takto vymezené problematiky nezbytné.

18 V *Českém jazykovém atlase 5* (Academia, Praha 2005, s. 506, 510) se to konstatuje souhrnně pro připojování intenzifikujících komponentů k různým adverbium místa a času i speciálně v případech deiktických přísloví *tam* i *sem*. Tento poznatek lze nepochybně vztáhnout i na ukazovací zájmena.

19 Jako rodilý mluvčí ze severovýchodu Čech (s rodovými kořeny z Podkrkonoší a širšího Královéhradecka) bych hodnotil jednotlivé podoby zesílených ukazovacích zájmen takto: tvary *tale, tole* vůbec neznám, maskulinní formu *tenle* považuji za méně obvyklou, podoby *tenhle, table, tohle* za hojně užívané a neutrální, *tendle, tadle, todle* za výrazně známově i stylově příznakové, eventuálně i expresivně zabarvené, podoby *tendlencten, támlencten* apod. za výrazně nespisovné a expresivní. Úzus typický pro rozhraní středních a jihozápadních Čech (Příbramsko), popsáný J. Jančákovou (*Nářečí a běžná mluva na Příbramsku*. Univerzita Karlova, Praha 1987, s. 66), odpovídá mému povědomí jen zčásti, tj. pouze v hodnocení tvaru *tenle*: „...nejčastější je *tendle* (řidčeji *tenhle, tenle*)“, nediferencovanou, paušální charakteristiku podanou P. Sgalem a J. Hronkem pro „obecnou češtinu“ (*Čeština bez příkras*. H & H, Jinočany 1992, s. 51) nemohu akceptovat prakticky v ničem: podle jejich mínění mezi podoby užívané v běžném hovoru na téměř celém území češtiny, a to i v projevech celkově chápaných jako spisovné, „můžeme zařadit tvary jako *ten(d)le, ten(d)le(nc)ten, tám(d)leten, tohodletoho, tudletomu*. Spisovné protějšky s *h* (zejména mezi souhláskami) jsou asi vzácnější“.

mluvených projevech. Podoby *toťten, toťta, toťto* (i méně časté *tojten, tojta, tojto*), popř. (východomoravské) *henten, henta, hento* aj. jsou pocítovány jako výrazně nářeční a „domácké“, formy *toten, tota, toto*, v publikaci *Čeština všední i nevšední* neregistrované, na východě Moravy jako jim nadřazené, více „městské“. Poměrně často se tam zároveň užívá (nejvíce na východě Moravy a ve Slezsku) jako funkčně plně rovnocenných ekvivalentů k zesíleným podobám *tenhle, tento* apod. prostých, nezesílených ukazovacích zájmen *ten, ta, to*. Představuje to vyhraněný protiklad k oblastní středočeské, resp. regionální obecněčeské zvyklosti stupňovat přímé ukazování pomocí reduplikovaných forem zesílených ukazovacích zájmen (*tenhleten, tendlencten* apod.). Podoby s *-hle* jsou tam nadto značnou částí rodilých mluvčích vnímány jako cizorodý (obecněčeský) regionalismus, nikoli jako příznakový prostředek spisovný.

Novodobou inovací je tendence k postupnému pronikání zesilujícího *-hle* do řečového úzu moravského a slezského v mluvě mládeže v západní polovině Moravy, v omezené míře i v nářečně nivelizovaném, městském prostředí na severu Moravy a ve Slezsku. Podle výsledků dotazníkového šetření provedeného studenty bohemistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci (v letech 2004–2005) v různých lokalitách středomoravského nářečního prostoru (na Boskovicku, Olomoucku, Prostějovsku a Přerovsku) je už v povědomí současné mladé generace varianta s *-hle* pevně zakotvená. V řečové praxi funguje jako rovnocenná dubleta a poněkud hovorovější doplněk základního, neutrálního *-to*.

Dosavadní poznatky o existenci dvojího způsobu užívání zesílených podob ukazovacích zájmen na Moravě a ve Slezsku plně potvrdily výsledky orientačního průzkumu, který jsem uskutečnil v zimním semestru 2007 mezi studenty bohemistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci (na základě písemných testů a přímého dotazování u 40 respondentů).²⁰ Někteří (pravidlem z východní Moravy) dle svého vyjádření v řečové praxi zesílených podob s *-hle* nikdy (v žádné podobě) neužívají a volí při přímém (zdůrazněném) ukazování nejčastěji základní, nezesílený tvar *ten, ta, to* nebo tvar s připojeným *-to*, tradičním nářečním tvarům (v závislosti na povaze komunikační situace) se však nevyhýbají. Jiní (pravidlem ze západní části Moravy) užívají forem s *-hle* a *-to* kolísavě, více méně jako rovnocenných dublet. U dotázaných osob z východní části středomoravské nářeční skupiny (Olomouc, Prostějov, Přerov aj.), severní Moravy a Slezska (Ostrava) byl příklon k jednomu nebo druhému typu individuálně rozdílný.

Inovovaný moravský / slezský úzus představuje jakýsi kompromis mezi vyhraněným typem regionálně českým a tradičním moravským / slezským, je to typ smíšený, přechodový, avšak svébytný, plně autonomní. Nejvíce se blíží kodifikované normě spisovného jazyka, ta řečovou praxi obou tradičních protikladných typů plně neodráží.²¹

20 Podrobnější informací o výsledcích průzkumu, v mezích rozhojného o další, mnohem rozsáhlejší materiál, podám zvlášť na jiném místě.

21 Tvary s *-hle* jsou tradičně kodifikovány jako hovorové (srov. *Slovník spisovné češtiny*), podle *Mluvnice češtiny 2* (Academia, Praha 1986, s. 93) je tento intenzifikující komponent výrazněji (přímo) ukazující než *-to*, většina mluvčích z Moravy a Slezska však složenin s *-hle* ani ve spisovných projevech mluvených nepoužívá, a tudíž nějakou stylovou nebo významovou příznakovost tohoto komponentu nepocítuje. Tvary s *-to* byly hodnoceny až do nedávna jako neutrální, v *Mluvnici češtiny 2* (s. 93) poprvé jako neutrální až vyhraněně spisovné. To neodráží plně ani řečový úzus moravský / slezský, v něm jsou vždy pouze neutrální (v jakémkoli použití), ani regionálně český, většina mluvčích z Čech takové tvary v mluvených projevech vnímá jako vyhraněně spisovné až knižní.

3

Z výše uvedených poznatků vyplývá, že v deklinaci ukazovacích zájmen a při užívání jejich zesílených podob jsou patrné tyto základní tendence: zachování dosavadního česko-moravského / slezského rozruznění, částečná přeměna dosavadního dichotomického modelu v trichotomický, směřování běžné mluvy ke spisovnému jazyku; regionálně český typ běžné mluvy (u všech sledovaných jevů) svého územně příznakového charakteru nepozbývá a na Moravu a do Slezska se nešíří.

LITERATURA

- Bachmann, L.: *Nářečí na Vysokomýtsku*. Academia, Praha 2001.
- Bělič, J.: *Nástin české dialektologie*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1972.
- Cuřín, F.: *Studie z historické dialektologie a toponomastiky Čech*. Univerzita Karlova, Praha 1967.
- Český jazykový atlas 4, 5. Academia, Praha 2002, 2005.
- Čeština všední i nevšední. Academia, Praha 1972.
- Dejmek, B.: *Mluva nejstarší generace Hradce Králové*. Pedagogická fakulta v Hradci Králové, Hradec Králové 1981.
- Dejmek, B.: *Běžně mluvený jazyk nejmladší generace Hradce Králové*. Pedagogická fakulta v Hradci Králové, Hradec Králové 1987.
- Havránek, B. – Jedlička, A.: *Česká mluvnice*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1960.
- Jančák, P.: Mluva v západočeském pohraničí. In: *Západočeská vlastivěda. Svazek 2. Jazyk*. Západočeské nakladatelství, Plzeň 1992.
- Jančák, P.: Běžná mluva v Praze a její nářeční zázemí. In: Daneš, F. a kol.: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Academia, Praha 1997.
- Jančáková, J.: *Nářečí a běžná mluva na Příbramsku*. Univerzita Karlova, Praha 1987.
- Janečková, M.: Vývoj nářečních jevů v jihozápadočeském regionu. In: Daneš, F. a kol.: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Academia, Praha 1997.
- Kloferová, S.: *Mluva v severomoravském pohraničí*. Masarykova univerzita, Brno 2000.
- Konečná, H.: Deklinace tvrdých adjektiv v nářečích. *Naše řeč*, 82, 1999, s. 203–208.
- Krčmová, M.: *Běžně mluvený jazyk v Brně*. Univerzita J. E. Purkyně, Brno 1981.
- Mluvnice češtiny 2*. Academia, Praha 1986.
- Příruční mluvnice češtiny*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1995.
- Sgall, P. – Hronek, J.: *Čeština bez příkras*. H & H, Jinočany 1992.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Academia, Praha 1994.
- Slovník spisovného jazyka českého*. Nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1960–1971.
- Trávníček, F.: *Mluvnice spisovné češtiny I*. Melantrich, Praha 1948.

Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
<josef.jodas@upol.cz>

PROMĚNY BĚŽNĚ MLUVENÉHO JAZYKA NA HRANICKU

MARKÉTA VAHALÍKOVÁ

Mikroregion Hranicko je z dialektologického pohledu pomezí oblastí ležící na rozhraní tří výrazných nářečních skupin Moravy a Slezska – hanácké, slezskomoravské neboli lašské¹ a východomoravské (dále vm.). V dialektologii je tradičně řazeno do severního úseku vm. nářečí, a to do jeho západní části. Již dřívější nářeční výzkumy, realizované a publikované zejména J. Skulinou, potvrdily, že z jazykového hlediska se jedná o značně komplikovanou a nářečně diferencovanou oblast, neboť na daném území bylo možno vysledovat velký počet diferencních izoglos. Západní pomezí severního úseku vm. nářečí, kam spadá i Hranicko, se diferencovalo v tyto nářeční subtypy: nářečí hranické s jeho severohranickou nářeční variantou, nářečí hustopečské a nářečí kelečské s jeho západokelečskou nářeční variantou. V rámci západní poloviny severního pomezí vm. oblasti se také někdy hovořilo o západním a východním úseku tohoto území (západní úsek zahrnoval nářečí hranické a hranické, východní úsek zahrnoval nářečí hustopečské), důvodem byly opět diferencní izoglosy.² Také nářeční subtypy východní poloviny hrají důležitou roli při zkoumání jazykové situace a i nyní je nutné k tomuto faktoru přihlížet.³ Mnohé z diferencních izoglos rozrůzňujících východní polovinu totiž přesahují i do západních úseků. Dalším z důvodů, proč je třeba přihlížet k tak poměrně širokým nářečním diferencím, je značně různorodá skladba obyvatelstva žijícího na daném území. Na územích jednotlivých nářečních variant žije řada obyvatel, kteří se přistěhovali buď z území jiných nářečních subtypů, nebo z přílehlých oblastí nářečí hanáckých a lašských. Zvláště pak u mladé generace je nutné a účelné zkoumat jednotlivé promluvy komunikantů, jakož i celý soubor vybraných regionálně příznakových prvků za soustavného přihlížení k jazykovému původu rodičů (příp. i prarodičů) komunikantů. Celkový nářeční obraz popisovaného mikroregionu je dále kompli-

1 Viz *Encyklopedický slovník češtiny*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002, s. 396.

2 Skulina, J.: K nářeční diferenciaci východní poloviny hranického okresu. In: *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity*. Řada jazykovědná (A), roč. 1, č. 1. Masarykova univerzita, Brno 1952, s. 94–107; Skulina, J.: Příspěvek k historické dialektologii Hranicka. In: *Adolfu Kellnerovi: Sborník jazykovědných studií*. Slezský studijní ústav, Opava 1954, s. 92–111; Skulina, J.: K otázce vzniku nářečí na severovýchodní Moravě. *Časopis Matice moravské*, 75, 1956, s. 206–210; Skulina, J.: Jazykový vývoj na severním pomezí moravskoslovenské oblasti. In: *Studie ze slovanské jazykovědy. Sborník k 70. narozeninám akademika F. Trávníčka*. SPN, Praha 1958, s. 405–416; Skulina, J.: Archaický základ severního moravskoslovenského pomezí a pronikání inovací ze sousedních nářečních oblastí. In: *Rodné zemi: Sborník prací k 70. výročí trvání musejního spolku v Brně a k 70. narozeninám jeho předsedy doc. dr. A. Gregora*. Musejní a vlastivědná společnost v Brně, Brno 1958, s. 271–273.

3 K subtypům východní poloviny severního úseku vm. oblasti se tradičně řadí nářeční varianty starojičínská (s variantami bernartickou, hodslavickou, veřovickou a mořkovskou), spálovská, valašskomeziříčská (s variantami podolskou a lešenskochoryňskou), rožnovská a vsetínská. Vycházíme zde z monografie J. Skuliny *Severní pomezí moravskoslovenských nářečí*. Česká nářečí, sv. 5. Nakladatelství ČSAV, Praha 1964.

kován skutečností, že v prostoru mezi severohranickou nářeční variantou⁴ a hanáckou nářeční oblastí a stejně tak v prostoru mezi severohranickou nářeční variantou a starojičínskou nářeční variantou a dále směrem k jihu podél nářeční oblasti hustopečské žilo do r. 1945 německy mluvící obyvatelstvo. Toto území bývalé německé kolonizace nebylo dosud z hlediska jazykových poměrů ani z hlediska současné skladby obyvatelstva soustavně zkoumáno.

Na základě takto pestrého původního nářečního stavu není těžké odvodit, že ani diferenční izoglosy neměly stejný geografický rozsah. Uvádějí se⁵ zejména tyto základní typy diferenčních izoglos: izoglosy hláskoslovných a morfologických prvků diferencujících západní polovinu od poloviny východní,⁶ izoglosy hláskoslovných a morfologických prvků vytvářejících diferenciaci uvnitř západní poloviny,⁷ izoglosy morfologických prvků diferencujících severní pomezí vm. oblasti na tři úseky, a to západní, střední a východní,⁸ izoglosy morfologických prvků diferencujících severní část od části jižní⁹ a dále řada prvků, které lze označit jako nejvariabilnější prvky v rámci celé oblasti.¹⁰

Za nářeční subtypy s nekomplikovanějším jazykovým vývojem lze označit hlavně nářeční oblast kelečskou a spálovskou.

Nejcharakterističtějším znakem kelečského podtypu jsou, jak známo, nadměrné dvojhlásky *ej* a *ou*, např. *křejž* (kříž), *neboščekj*, *klouč*, *plejca*, *plouca* (plíce). Dvojhlásky *ej* a *ou* se tedy objevují nejen na místě starého *y* a *i* (*strejc*, *vozejk*) a *ú* (*mouka*), ale zčásti také na místě *í* a *ů* novějšího (*třejska*, *vouz*). Toto nářečí nelze přesně vymezit podle ostatních znaků, neboť ty nejsou společné pro celé území tohoto nářečí, čímž Kelečsko získalo výrazně přechodový ráz.

Nářeční podtyp spálovský je specifický zejména po stránce hláskoslovné. Objevují se zde (stejně jako v nářeční variantě veřovické) zavřené vokály *e* a *o*, bývá tomu ovšem pouze v jistých pozicích, takže tyto zavřené vokály nemají funkci samostatných fonémů. Odlišná je zde i fonetická realizace fonémů *é* a *ó*. Na místě těchto fonémů se zde vyskytují dlouhé zavřené vokály *é* a *ó*. Zavřené krátké a dlouhé *e*, které je odlišné od *i* a *e*, je blíže spíše *y*, dokonce je s ním téměř totožné. Zavřené krátké a dlouhé *o* má ve výslovnosti zřetelné *u*-ové zabarvení. Specifická jsou rovněž slabičná spojení typu *pi*, *bi*, *vi*, kde se slabiky s původní měkkou retnicí *p'i*, *b'i*, *v'i* rozložily ve *pje*, *bje*, *vje* (např. *krupjeca*).

Podobně jako i u jiných nářečních podskupin v rámci českého a moravskoslezského území se nářeční rozmanitost na Hranicku v průběhu času proměňuje. Cílem tohoto pří-

4 Severohranickou nářeční variantou máme na mysli území, do něhož (na základě výzkumů J. Skuliny) spadají obce Jindřichov, Partutovice a Střítež u Hranic.

5 Např. Skulina, J.: *Severní pomezí moravskoslovenských nářečí*. Česká nářečí, sv. 5. Nakladatelství ČSAV, Praha 1964.

6 Např. rozsah provedení přehlásky *'ä > ě (>e)* nebo tvary přičestí minulého s kmenem zavřeným typu *nesl* / *nes*.

7 Např. izoglosy rozsahu provedení diftongizace *ú > ou* a *y > ej*, úžení *é > i*, z morfologických diferenciálních prvků lze uvést např. tvary 3. os. pl. ind. prez. sloves 4. tř. *chod'ú* / *chod'í* / *chod'ijú* / *chod'ijou*, tvary nepravidelného slovesa *vjeďet* v 3. os. pl. ind. prez. *vjeďá* / *vi* / *vijú* / *vijou*, tvary nepravidelného slovesa *mít* v 3. os. pl. ind. prez. *majú* / *mají* / *majou*, tvary 3. os. pl. ind. prez. sloves 3. tř. *kupujú* / *kupujou*, odlišné tvary lok. a instr. sg. demonstrativ, přesně řečeno rozvržení tvarů (*o*) *tem* / (*s*) *tím* / (*o*) *tím* / (*s*) *tím* aj.

8 Např. tvary lok. pl. mask., fem., neut. *stromech* / *stromoch* / (*stromách*), *chalupech* / *chalupách* / (*chalupoch*), *svátkech* / *svátkoch* – distribuce konc. *-och*, *-ách* je u mask., fem. a neut. rozdílná. Do této kategorie diferencí se řadí i tvary dat. pl. *badom* / *badum*, *kuřatom* / *kuřatum*.

9 Např. tvary *sem* / *su*, tvary adj. a demonstrativ *tej mladěj* / *tí mladí* aj.

10 Např. instr. pl. živ. mask. (*s*) *chlapi* / *chlapami* / *chlapama*, gen. pl. *hadú* / *hadúch* / *haduf* / *hadou*, lok. sg. (*v*) *zéli* / *zéli* / *zelú* / *zelum* / *zelou*.

spěvku je podrobněji popsat a charakterizovat její dynamiku a zároveň přiblížit její základní rysy. Zaměříme se zejména na jazykovou situaci ve městech Hustopeče nad Bečvou, Hranice a Lipník nad Bečvou. Výhodiskem pro to nám bude výzkum, který jsem uskutečnila v rámci diplomové práce *Regionálně příznakové prvky v mluvě mladé generace na Hranicku*, obhájené v roce 2009 na Filozofické fakultě Univerzity Palackého. Tento výzkum se konal na základě speciálně sestaveného dotazníku o 76 položkách (zaměřeného na regionálně příznakové diferenční prvky) a na základě pořízených zvukových nahrávek. Jeho cílem bylo poukázat na postupné stírání nářečních rozdílů, což vede k postupné nivelizaci nářečních typů hranického a hustopečského, a také na vliv spisovného jazyka, dotvářející celý tento proces. Nešlo v něm pouze o prostý popis jazykové situace na základě provedené kvantifikace všech získaných údajů a o následné nastínění dalších vývojových tendencí, ale také o zdokumentování rozkolísanosti v mluvě komunikantů a o zdůraznění nestability nářeční normy, která je způsobena navzájem si konkurujícími variantami.¹¹

Vyhodnocení výzkumu dokládá jistou uniformizaci a výraznou tendenci po vytváření neutrálního krajového interdialektu. Reprezentativním příkladem pro to jsou ve zkoumaných oblastech (všechny tři zkoumané oblasti leží na západní polovině severního úseku vm. nářečí) tvary sloves 3. os. pl. ind. prez. Pro lepší orientaci zde připomínáme Běličovo¹² třídění českých sloves na tři základní skupiny (ze synchronního hlediska) podle kmenového vokálu: první skupinu tvoří slovesa s tématem *-e-* (např. *kupuj-e-te*), ve druhé skupině je vokál *-á-* (např. *vol-á-m*), ve třetí *-í-* (např. *pros-í-m*). Pro nářeční subtypy, jichž jsme si všimli, byly dříve příznačné tyto sestavy koncovek: hustopečská nářeční varianta (*-ú, -ajú, -'á*), hranická nářeční varianta (*-ú, -ají, -í / -íjú*). U obou nářečních subtypů převládá dnes tato sestava koncovek: *-í / -ou, -ají, -í*, u sloves první skupiny se vyskytuje dubletnost. Ve třetí skupině převažuje na rozdíl od jednotné moravské interdialektické koncovky *-íjou* koncovka *-í*. Podle J. Chloupeka¹³ a jiných badatelů podoba s interdialektickou koncovkou vytlačují i podobu *chodí*, a to kvůli její územní omezenosti a její strukturální výjimečnosti v celku moravských nářečí, na druhé straně však dodává, že v jádru oblasti s podobou *chodá* se tato podoba houževnatě udržuje, neboť je to oblast s velmi zachovalým nářečím. Situace na Hranicku je tedy specifická.

U některých jevů se však nelze spokojit pouze s konstatováním, že dochází k oslabování diferenčních prvků, ale je důležité si také všimnout, zda se určité prvky šíří z jednoho úseku příslušného mikroareálu do úseku druhého, a dále se pokusit určit směr jejich šíření. Zejména u změny *y > ej* (pouze však v absolutním konci, nikoli uprostřed slov) a úzení *é > í* bylo zjištěno, že se tyto jevy rozšiřují ze západnější oblasti směrem k východnější hustopečské oblasti (dif-tongizované a zúžené podoby dosáhly v Hustopečích frekvence 13–26 %, v Hranicích 27–50 %, v Lipníku nad Bečvou 37–63 %).

U zjišťování interferencí koncovek *-ích, -ách, -ech, -och* jsme se mohli přesvědčit, že vytváření interdialektické normy je živý proces, jehož systémovou povahu nelze s určitostí stanovit. Pře-

11 Dotazníkové akce se zúčastnilo v letech 2007 a 2008 55 respondentů ze Základní školy Hustopeče nad Bečvou (narozených v letech 1992–1995), 51 respondentů z gymnázia v Lipníku nad Bečvou (narozených v letech 1992–1995), 55 respondentů ze Základní školy Hranice (narozených v letech 1993–1996) a 46 respondentů rovněž ze Základní školy Hranice v r. 2006 (v r. 2006 se konal prvotní výzkum autorky článku v této oblasti, v roce 2008 byl dotazník pro Základní školu Hranice doplněn o další položky, aby byl nástin diferenčních izoglos podrobněji doložen). Pořizování zvukových nahrávek se zúčastnilo celkem 21 komunikantů.

12 Bělič, J.: Slovesné tvary třetí osoby pl. praes. v moravské slovenštině. In: *Pocta Fr. Trávnickovi a F. Wollmanovi*. Komenium, Brno 1948, s. 54–70.

13 Chloupek, J.: Tvary třetí osoby mn. č. přít. času ve východomoravských nářečích. *Naše řeč*, 46, 1963, s. 65–70.

važovaly sice varianty spisovné, např. *svátkách*, *teplákách*, *diskotékách*, ovšem výskyty koncovky *-ech*, náležité pro hustopečskou variantu, byly u typů *svátkech*, *teplákech*, *diskotékech* zaznamenány v průměru ve 20 %, zatímco výskyty koncovky *-och*, náležité pro hranickou variantu, dosahovaly u typů *svátkoch*, *teplákoch*, *stromoch* frekvence 2–3 %.

Ačkoli difference více či méně mizí, zaznamenali jsme v Hustopečích, na rozdíl od zbývajících dvou lokalit, větší nářeční nasycenost, a to např. u dialektismů typu *břuch*, *košulu* / *-i* (přehláska *'u > i* zvláště v kořeni), *porúčáš* / *poroučáš*, *obřít* (přehláska *'á > ie > í*), *stoj* (neprovedená změna *ó > uo > ů*, krátké *o* zůstalo uchováno), *ideš* (změna pobočné slabiky v začátku slova), *neco* (*n* za starší *ň*), *kořeň* (příklon k *jo*-kmenům; původní mask. *n*-kmen).

Pronikání zúžených a přehlasovaných tvarů na východnější Hustopečsko způsobilo fakt, že nejzápadnější úseky severního pomezí vm. nářečí ztrácejí charakteristiku větší nářeční pestrosti oproti úsekům východním. Z pohledu současné jazykové situace je naopak větší frekvenci společných regionálně příznakových prvků (a po oslabení diferencí) nářečně složitější a pestřejší východnější Hustopečsko.

Co se týká jednotlivých jazykových projevů, je patrná značná variabilita, která vytváří napětí uvnitř nářeční normy. Na tu má vliv zejména rozdílný původ rodičů jednotlivých komunikantů, dále jazyková asimilace se školním kolektivem a také vliv spisovného jazyka upevňovaný školním prostředím. Existence variantních tvarů naznačuje napětí mezi užitím forem prestižních a neprestižních. Mohli bychom také říci, že se jedná o určité oscilační procesy. Hlavně v pořízených nahrávkách zvukových projevů bylo možné zaznamenat regionálně příznakové jevy, které lze hodnotit jako méně uvědomované, a to převážně hláskoslovného charakteru, jako např. v Hustopečích zánik dlouhé samohláskové kvantity, přízvuk na předposlední slabice, moravskou splývavou výslovnost, zanikání protetického *j-*, v Lipníku nad Bečvou tzv. moravská krátkost, zejm. krácení jednoslabičných infinitivů (*bit*), znělou výslovnost souhláskové skupiny *sb-* (např. *zháňi*) a rovněž moravskou splývavou výslovnost (*staráš se tag ňág o domácnost, to zme mňeli*) a zanikání protetického *j-* (*eště*). Všechny tyto jevy se však objevují nepravidelně a jsou značně rozkolísané. Výraznější kolísání lze v nahrávkách pozorovat i u tvaroslovných prvků, trůfáme si však říci, že užití těchto regionálně příznakových prvků je do jisté míry motivované a mluvčí si jejich užití někdy zřetelně uvědomují v závislosti na tématu komunikace:

A: *jo jo bil, bila pohoda jak cip, ne* // B: *toš tam u zámku, jak si tam bil s tema ogarama* // B: *toš kúrná, to neňi možne* // C: *no tak na zmrzlinu, nó a tag na ňáke ti disko'teki co tadi bi'vaji v husto'pečach;*

A: *doufám že se ti naše hustopečská škola bude líbit* // B: *nó doufám že jó, je to tadi take nudne* // A: *nudné? to si počkej na pře'stá'fki, to kluci náz bombardují pimpongovími míčky* // A: *druhí stupeň a co ten první, di' s tema prvníčkama je nejvjetší sranda* // B: *ale, ňáci malí šprt'i mňe nezajímaj* // A: *ale uvidíš že te za chvílu začnou zajímat* // A: *dobré no, to máš teda zařízené a máž ňáke sourozence* // B: *né s tím je sranda, jenom se bijem polštá'rema házíme sebou do postele a takové kravínki*.¹⁴

¹⁴ Jedná se o vybrané části pořízených zvukových záznamů z hustopečské základní školy. Dialogy nejsou přepsány v plném rozsahu, jde pouze o vybrané repliky. Pravidla pro přepis mluvených textů vycházejí v tomto článku z publikace Lamprecht, A. a kol.: *České nářeční texty*. SPN, Praha 1976.

V první sérii replik je tématem rozhovoru trávení volného času, zatímco v druhé sérii replik¹⁵ mluvčí předstírají fiktivní rozhovor.¹⁶ Důsledkem jiného komunikačního záměru ve druhém rozhovoru se u této komunikantky objevují spisovné tvaroslovné varianty, ovšem ani jejich užití není důsledné a kolísá s nespisovnými variantami a objevují se prvky pociťované jako méně uvědomované, např. nepravidelně přízvuk na penultimě, tvar *dobré* ve smyslu zhodnocení situace a na Moravě stále velmi frekventované nepřehlasované *u* v koncovce (*za chvíli*). Naproti tomu u jejího komunikačního partnera se vyskytuje celá směsice příznakových prvků od zániku samohláskové kvantity přes tvary s původním nezúženým *-é* (*to máš teda zařízené, a máš nějaké sourozence*), regionálně mor. příznakové *s tím* až po regionálně české *polštářema, nezajímaj*, což pravděpodobně plyne i z jeho postoje k obsahu komunikace.

Zajímavé výsledky přinesla i dotazníková akce, protože response se podobně jako nahrávky nevyznačovaly pouze preferováním jedné z variant, ale některé soubory těchto responsů se vyznačovaly velkou kumulací a pestrout směsicí diferenčních regionálně příznakových prvků. Na ty jsme se zaměřili speciálně. Na základě sociálně-demografických faktorů, zejména místa narození rodičů, bylo možné částečně vysledovat paralely mezi podobou regionálně příznakových diferenčních prvků a nářečním subtypem, který tvoří regionální základ idiolektu jednoho, nebo dokonce obou rodičů.¹⁷

Na základě výše uvedených poznatků lze formulovat tyto závěry: V západním úseku severního pomezí vm. nářečí se projevují výrazné vyrovnávací tendence a jeho podrobnějšímu popisu je třeba věnovat pozornost i nadále. V souladu se závěry i jiných současných výzkumů orientovaných na běžně mluvený jazyk¹⁸ objevily se i v tomto výzkumu tyto dvě v zásadě protichůdné tendence, a to tendence integrační, čili tendence ke sblížení teritoriálních obměn, a tendence diferenční, která se promítá do jednotlivých komponentů reprezentovaných idiolektů. Jedním z cílů v dalším navazujícím výzkumu bude tedy, kromě geografických a sociálních zřetelů, sledovat, jak mluva varíuje v rámci jedné skupiny a v rámci jednotlivých individuálních promluv.

LITERATURA

- Balhar, J. – Jančák, P. a kol.: *Český jazykový atlas 1–5*. Academia, Praha 1992–2005.
 Bělič, J.: Slovesné tvary třetí osoby pl. praes. v moravské slovenštině. In: *Pocta Fr. Trávníčkovi a F. Wollmanovi*. Komenium, Brno 1948, s. 54–70.
 Bělič, J.: *Nástín české dialektologie*. SPN, Praha 1972.

15 Jde o jiné mluvčí ze stejné školy.

16 Téma rozhovoru je seznamování se s novým spolužákem, komunikantka se stylizuje do role informujícího „průvodce“, „Jde tedy o jinou komunikační situaci s úplně jiným záměrem než v předchozí uvedené sérii replik. Metoda těchto fiktivních dialogů byla zvolena, aby se komunikanty podařilo snáze „rozmluvit“. Mluvčí navíc nevěděli předem, že jsou nahráváni za účelem nářečnického výzkumu.

17 Např. u jednoho respondenta, jehož rodiče se přistěhovali z obce Jezernice, jsme zaznamenali následující soubor regionálně příznakových prvků vyznačující se velkou variabilitou (uvádíme jen některé příklady): *vijó / vijou, chod'ijú, chod'ijou, majou, kupujú / kupujou, lavicí / lavicou, porúčáš, zejtra, strejc / stryc, mlíko*. U jiné respondentky, jejíž otec se přistěhoval z oblasti kelečského nářečí (konkrétně z obce Zámrsky, která se rozkládá na pomezí kelečského a hustopečského nářečního typu), jsme zachytili *majú / majó, chod'á / chod'í / chod'ijou, zavist / zavejst, svátkech / svátkách*.

18 Daneš, F. a kol.: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Academia, Praha 1997; Davidová, D. a kol.: *Mluvená čeština na Moravě*. Ostrava, Ostravská univerzita 1997; Bogoczová, I.: Stylizace – druhá přirozenost. *Slovo a slovesnost*, 61, 2000, s. 18–29.

- Bogoczová, I.: Stylizace – druhá přirozenost. *Slovo a slovesnost*, 61, 2000, s. 18–29.
- Brněnský dialektologický kolektiv (Chloupek, J., Králík, S., Lamprecht, A., Skulina, J., Šlosar, D., Vašek, A.): K diferenciaci moravskoslovenských nářečí a k jejich vztahu k českému národnímu jazyku. In: *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity*. Řada jazykovědná (A), roč. 3, č. 2. Masarykova univerzita, Brno 1954, s. 18–31.
- Daneš, F. a kol.: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Academia, Praha 1997.
- Davidová, D. a kol.: *Mluvená čeština na Moravě*. Ostrava, Ostravská univerzita 1997.
- Encyklopedický slovník češtiny*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002.
- Chloupek, J.: Tvary třetí osoby mn. č. přít. času ve východomoravských nářečích. *Naše řeč*, 46, 1963, s. 65–70.
- Krčmová, M.: K variabilitě běžné mluvené češtiny. In: *Dynamika současné češtiny z hlediska lingvistické teorie a školské praxe*. Univerzita Karlova, Praha 1987, s. 127–133.
- Lamprecht, A.: Vývoj hláskového systému českého jazyka se zvláštním zřetelem k nářečím na Moravě a ve Slezsku. *Slovo a slovesnost*, 17, 1956, s. 65–78.
- Lamprecht, A.: K hláskovému systému v obcích Veřovice a Spálov na pomezí lašsko-východomoravském. In: *Rodné zemi: Sborník prací k 70. výročí trvání musejního spolku v Brně a k 70. narozeninám jeho předsedy doc. dr. A. Gregora*. Musejní a vlastivědná společnost v Brně, Brno 1958, s. 290–292.
- Lamprecht, A. a kol.: *České nářeční texty*. SPN, Praha 1976.
- Skulina, J.: K nářeční diferenciaci východní poloviny hranického okresu. In: *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity*. Řada jazykovědná (A), roč. 1, č. 1. Masarykova univerzita, Brno 1952, s. 94–107.
- Skulina, J.: Příspěvek k historické dialektologii Hranicka. In: *Adolfu Kellnerovi: Sborník jazykovědných studií*. Slezský studijní ústav, Opava 1954, s. 92–111.
- Skulina, J.: K otázce vzniku nářečí na severovýchodní Moravě. *Časopis Matice moravské*, 75, 1956, s. 206–210.
- Skulina, J.: K nadměrným diftongům ej, ou v severním úseku moravskoslovenských nářečí. *Časopis Matice moravské*, 76, 1957, s. 160–164.
- Skulina, J.: Jazykový vývoj na severním pomezí moravskoslovenské oblasti. In: *Studie ze slovanské jazykovědy. Sborník k 70. narozeninám akademika F. Trávníčka*. SPN, Praha 1958, s. 405–416.
- Skulina, J.: Archaický základ severního moravskoslovenského pomezí a pronikání inovací ze sousedních nářečních oblastí. In: *Rodné zemi: Sborník prací k 70. výročí trvání musejního spolku v Brně a k 70. narozeninám jeho předsedy doc. dr. A. Gregora*. Musejní a vlastivědná společnost v Brně, Brno 1958, s. 271–273.
- Skulina, J.: *Severní pomezí moravskoslovenských nářečí*. Česká nářečí, sv. 5. Nakladatelství ČSAV, Praha 1964.
- Utěšený, S.: K zanikání tradičních nářečí na severní Moravě. *Prace filologiczne*, 18, 1964, č. 2, s. 303–308.

KRÁTKÉ ZAMYŠLENÍ NAD LEDABYLOSTÍ V SOUČASNÉM ÚZU

SOŇA SCHNEIDEROVÁ

0

Pohyb v užívání jazyka je vidět – mimo mnohé jiné oblasti – např. na podobě stylů. V poslední době jsme svědky toho, že se styly sice na jedné straně stále více rozrůžňují, ale na druhé straně se jejich hranice stále více překrývají, smazává se či narušuje vyhraněnost užívání jednotlivých prostředků vzhledem k určité komunikační situaci. Do komunikačních oblastí dříve jen psaných a rysem psanosti se vyznačujících vstupuje uvolněnost a mluvenost, oblasti dříve zakládající své vyjadřování na objektivnosti a neutrálnosti, jako je např. zpravodajství, se dnes vyznačují expresivitou, neurčitostí, dále prvky uměleckého stylu na jedné straně a výrazné hovorovými prvky na straně druhé. Jedním z faktorů ovlivňujících vývoj současných norem je nárůst mluvenosti. Uživatel jazyka je stále více ovlivňován i při psané komunikaci způsoby, které jsou blízké mluvenému jazyku – je tomu tak např. u internetové a jiné elektronické komunikace;¹ komunikace mluvená je v dnešním světě rychlejší než komunikace psaná (např. hovory přes skype nahrazují e-mailování), je také přijatelnější a „srozumitelnější“.

Máme-li mluvit o jednotlivých funkčních stylových oblastech, značný pohyb jsme tak zaznamenali v oblasti publicistiky, kde se na nové podobě jazyka podílejí zejména komerční média. Posun v podobě stylu je patrný i v dříve tak „uzavřené“ oblasti, jako je odborná sféra.

1

Oblasti publicistiky jsme věnovali pozornost v několika pracích,² zde připomeňme zmíněnou situaci jen několika poznámkami. Rychlost, snaha po srozumitelnějším, přijatelnějším zpřístupnění informace, snaha zaujmout vede média, i ta veřejnoprávní, k tomu, že do zpravodajských mluvených komunikátů stále více pronikají prvky spontánnějšího, „lidovějšího“ vyjadřování. Projevuje se to např. velkým množstvím frazeologismů běžných v neoficiální komunikaci a zvýšenou expresivitou. Uvedme příklady: *Politici nás s přímou volbou prezidenta zřejmě tabají za nos* (Rádio Impuls, Zprávy); *Ministr zdravotnictví má další zářez na pažbě, tentokrát se jménem Milan Šmíd* (TV NOVA); (...) *a udělala proklatě dobře* (22. 1. 2010, TV NOVA).

Tento trend, trend „zlidovění“ mluvy v mediální sféře, snaha o originalitu, ale i nevzdělanost a snad především nezáměr o vhodné a přesné formulování myšlenek však často vede k nezá-

1 Internetová komunikace je forma psané komunikace ovlivněná mluvenými prvky, zároveň však řada prvků psanosti této komunikace ovlivňuje zpětně mluvené vyjadřování – jedním z posledních příkladů je používání „Líbí se mi“ podle „tlačítka“ Facebooku.

2 Srov. Schneiderová, S.: *Informace – Text – Kontext (Nad současnou situací médií)*. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2008; Schneiderová, S.: *Kolokviálnost v současných médiích* (Na příkladech srovnání TV Nova, TV Prima a ČT). In: Kralčák, L. (ed.): *Hovorená podoba jazyka v médiích. Zborník materiálů z konferencie konanej v Nitre 11.–12. septembra 2007*. Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra 2008, s. 140–144.

měrné, „neaktualizované“ kontaminaci různých frazémů a frazeologismů (*je terčem v oku*, TV NOVA) či jejich nevhodnému parafrázování – setkáváme se s tím často ve sportovní publicistice, např. *Ale ucho u pomyslného džbánu už visí na vlásku* (Nedělní Sport, 17. 1. 2010, s. 8). Je třeba se také zamyslet, zda jsou nepřímá vyjádření dostatečně průhledná a zda skutečně napomáhají zpřístupnění informace, či jen slouží kontaktní funkci apelem na „společnou řeč“ médií a příjemců jejich sdělení.

2

Vraťme se k oblasti odborného textu. I tady dnes platí, že „primární důležitost mají zveřejnění mluvená“ a „nebývale se zvyšuje podíl mluvených komunikátů“. ³ Již dříve někteří lingvisté volali po zpřístupnění jazyka vědy, mluvili o zanedbání přirozeného jazyka, ⁴ poukazovali na „rozevřené nůžky dichotomie „odborný svět – laický svět““. ⁵ Jedním z požadavků, jak dosáhnout nápravy, je – vedle osvobození se od odborného „ptydepe“, které může být zástěrkou obsahové vyprázdněnosti – možnost zbavovat odborný text rysů psanosti. Možné to je zvláště a samozřejmě v případech, které se nabízejí – jedná se tak o vystoupení, která dříve představovala čtení referátů na konferencích a v seminářích (tedy mluvená vystoupení čtená) aj.

V odborné oblasti jsou tak v popředí zájmu různá kombinovaná vystoupení – workshopy či sdělení prostřednictvím PowerPointu, což je chvályhodné a odpovídá to současným trendům, ovšem u mluvčích méně zkušených se zvládáním takovéto formy to může někdy vést až k chaosu a roztržistosti při prezentaci daného tématu. Dále: studenti jsou vybízeni k tomu, aby svůj referát nepsali souvisle a při ústním přednesu „v žádném případě nečetli“, což má ovšem za následek – podle mého názoru – nejen často velkou uvolněnost mluvy i výstavby textu při samotné prezentaci, ale i několik zásadních skutečností, které se pak projeví – u nezkušených – při psaní odborného textu: neschopnost vystavět koherentně text na základě rozvinutí tématu a vnitřní struktury textu, to v první řadě, v druhé řadě jde o vstupování prvků „nepsanosti“ do psaného textu. Příklady z tištěných diplomových prací lze uvést opravdu mnoho, např. *jak jsem již zmínila v úvodu, považuji za podstatné lehce se obrátit do minulosti (...); Ted' bych se chtěla lehce dotknout tématu (...); text je prošípikován mnoha fakty (...); tím pádem se nebudeme zabývat touto formou (...)* atd. V psaném textu jistě nebudeme kapitolu pojednávající o historii / vývoji určitého jevu nazývat *Trocha historie* nebo odkaz v poznámkovém aparátu formulovat jako *Taky Hoffmannová* (namísto např. *Srovnej*). Setkáváme se rovněž s nevhodnými syntaktickými frázemi, hovorovými až nespisovnými obraty – *Příjde mi zásadní (...)*, rovněž s malou variabilitou slovní zásoby (samozřejmě tam, kde to odborný text připouští) – např. *Televizní noviny si kladou za cíl informovat hlavně o tom, že (...)* *Hlavně z toho důvodu je obsah Televizních novin (...)* (zde se nabízí promyšlenější variabilita prostředků zvláště ve větách, které následují za sebou, a vhodnější vzhledem k stylizaci odborného textu – *zejména, především*); pozorujeme nevhodné užívání módních slov, k nimž v odborném textu patří slovo *potažmo*, jehož nedostatkem je významová neprůhlednost v daných kontextech (*Na úrovni sémiotiky pak můžeme hovořit o znaku ikonickém, popř. symbolickém, potažmo o ikonickém textu*), atd. ⁶

3 Čmejrková, S. a kol.: *Jak napsat odborný text*. Leda, Praha 1999, s. 19, 18.

4 Srov. Žemlička, M.: Charakteristika mluveného odborného projevu. In: Žemlička, M. (ed.): *Termina 94. Konference o odborném stylu a terminologii. Sborník příspěvků*. Technická univerzita, Liberec 1995, s. 196.

5 Srov. tamtéž.

6 Oblasti odborné se chceme věnovat v připravované práci *Jak nepsat / psát diplomovou práci*. Zde čtenáři najdou mnoho příkladů excerptovaných z tištěných diplomových prací.

Podle některých badatelů je „hlavním nedostatkem, který se projevuje ve většině studentských písemných projevů, (...) neschopnost globálního pohledu na text“.⁷ Chybějí nebo jsou nedostatečně používány signály, které by čtenáři ulehčily orientaci v psaném textu a v tématu (jindy je jich však nadbytek). To ovšem mnohdy bývá důsledkem neschopnosti autora zvládnout zpracování samotného obsahu sdělení, ale i důsledkem mnoha jiných skutečností. Svůj podíl mají i tyto okolnosti: převaha mluvené komunikace, nedostatečná zkušenost s odborným textem, ale např. i internetové možnosti rychlého získávání informací a jejich přístupnost v hypertextu počítače, kde vedle sebe najdeme informace různého druhu a různé důležitosti. To u některých studentů zanechává představu o takovém modelu výstavby textu. U mnoha studentů chybí povědomí psaného odborného textu (a jeho čtení) a možnou nápravou je academic writing, odevzdávání referátů v písemné podobě a jejich následná oprava učitelem. V neposlední řadě pak zásada nespokojit se s nepřesným či ledabylým vyjadřováním v podobě jak psané, tak i mluvené.

LITERATURA

- Čmejrková, S. a kol.: *Jak napsat odborný text*. Leda, Praha 1999.
- Daneš, F.: K mluvenosti a psanosti ve vědecké komunikaci. In: Žemlička, M. (ed.): *Termina 94. Konference o odborném stylu a terminologii. Sborník příspěvků*. Technická univerzita, Liberec 1995, s. 203–208.
- Havlová, E.: Textová výstavba písemných projevů vysokoškolských studentů. In: Žemlička, M. (ed.): *Termina 94. Konference o odborném stylu a terminologii. Sborník příspěvků*. Technická univerzita, Liberec 1995, s. 221–226.
- Schneiderová, S.: *Informace – Text – Kontext (Nad současnou situací médií)*. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2008.
- Schneiderová, S.: Kolokviálnost v současných médiích (Na příkladech srovnání TV Nova, TV Prima a ČT). In: Kralčák, L. (ed.): *Hovorená podoba jazyka v médiích. Zborník materiálů z konferencie konanej v Nitre 11.–12. septembra 2007*. Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra 2008, s. 140–144.
- Žemlička, M.: Charakteristika mluveného odborného projevu. In: Žemlička, M. (ed.): *Termina 94. Konference o odborném stylu a terminologii. Sborník příspěvků*. Technická univerzita, Liberec 1995, s. 193–203.

Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
<sonja.schneiderova@centrum.cz>

⁷ Srov. Havlová, E.: Textová výstavba písemných projevů vysokoškolských studentů. In: Žemlička, M. (ed.): *Termina 94. Konference o odborném stylu a terminologii. Sborník příspěvků*. Technická univerzita, Liberec 1995, s. 224.

SYNTAKTICKÉ KONSTRUKCE V PŘEKLADECH POVÍDKY A. P. ČECHOVA *O LÁSCE*

JINDŘIŠKA SVOBODOVÁ

0

Na textech dvou překladů povídky A. P. Čechova *O lásce*, pořízených na počátku dvacátého a dvacátého prvního století, budeme sledovat vývojové tendence v užití syntaktických konstrukcí. Uvědomujeme si, že výsledky mohou být zkresleny existencí společného původního originálu, přesto předpokládáme, že se na jejich vzniku i výsledné podobě nutně projevila dobová jazyková norma. Při analýze textového materiálu se nám jako nejzřejmější jevíly rozdíly ve frekvenci konstrukcí s personickým tematickým subjektem a následně také v užití transformovaných struktur, při vyjadřování modalit a při signalizaci totožnosti předmětu řeči; ve starším z obou textů jsme vysledovali také výskyt knižních až archaických spojovacích prostředků a dnes už prakticky neužívaných syntaktických konstrukcí; domníváme se proto, že bude zajímavé sledovat i způsob, jakým jsou v novějším překladu nahrazeny.

Jako inspirativní se nám v tomto kontextu jeví články Josefa Hrbáčka¹ a Ludmily Uhlířové² uveřejněné v *Naší řeči*, na oba v této stati metodologicky navazujeme. Hrbáčková studie je zaměřena zejména na srovnání prostředků textové koheze v překladech Turgeněvy novely *Jarní vody*, Uhlířová na dvou překladech románu *Pod jařmem* bulharského autora Ivana Vazova zase sleduje výskyt transformovaných struktur a jejich vztah k aktuálnímu členění výpovědi.

Materiál pro náš příspěvek jsme získali excerpcí ze dvou překladů povídky A. P. Čechova *O lásce*, starší z nich pořídil Vítězslav Unzeitig a vyšel roku 1910 jako součást povídkového výboru *Gusev a jiné povídky* v nakladatelství J. R. Vilímka, autorkou novějšího je Anna Zahradníčková a vyšel v nakladatelství Academia roku 2002 ve výboru *O lásce a jiné povídky*.

1

Uhlířová s odkazem na starší Mathesiovy práce (např. *Čeština a obecný jazykozpyt*, Praha 1947) upozorňuje na skutečnost, že „jednotlivé indoevropské jazyky postupným vývojem směřují k tomu, aby v nich gramatický podmět věty vyjadřoval zároveň její téma (...) i v češtině se tento dlouhodobý proces jeví jako nesporný (...) pokud z bezprostředního kontextu slovního nebo situačního (z jednoho a téhož typu reálné situace) neplyne jiná motivace, pak existuje tendence, aby pozice „předmětného“ („substančního“) tématu byla obsazována přednostně tím participantem, který v gramatické struktuře věty má funkci podmětu“.³ Tuto skutečnost můžeme ilustrovat i na překladech z analyzovaných textů. V novějším překladu je v nich levoin-

1 Hrbáček, J.: Srovnání dvou překladů z hlediska využití prostředků koheze textu. *Naše řeč*, 70, 1987, s. 123–130.

2 Uhlířová, L.: Příspěvek k vývojové dynamice větných vzorců v češtině. *Naše řeč*, 76, 1993, s. 241–250.

3 Tamtéž, s. 242.

tenční pozice rezervována personickému tematickému subjektu, který na povrchové rovině nemusí být vyjádřen.⁴

Tabulka č. 1

Unzeitig	Zahradníčková
<i>a jak se zdálo, byly jeho kníry ne oholeny, nýbrž vyštípaný</i> (s. 125)	<i>a zdálo se, že vousy nemá oholeny, ale vytrhány</i> (s. 120)
<i>„Zcela správně,“ přisvědčil Burkin</i> (s. 126)	<i>„Máte pravdu,“ souhlasil Burkin</i> (s. 121)
<i>Zdálo se, že chce něco vyprávěti</i> (s. 126)	<i>Vycítili jsme, že Aljochin chce něco vypravovat</i> (s. 121)

Obdobně jako dříve Uhlířová⁵ jsme i my zjistili, že podmětem se často stává osoba, jednající agens.

Tabulka č. 2

Unzeitig	Zahradníčková
<i>tělo mě bolelo a spal jsem při chůzi</i> (s. 127)	<i>tělo jsem měl celé bolavé a spal jsem ve stoje</i> (s. 122)
<i>A tu se mi naskytla příležitost seznámit se s Annou Aleksějevnou</i> (s. 128)	<i>Při té příležitosti jsem se seznámil s Annou Alexejevnou</i> (s. 123).

Výše zmiňovaná tendence pak ve svém důsledku vede k přeskupování participantských pozic predikátu. *Mluvnice češtiny 3* postihuje tuto skutečnost takto: „Jeden a týž obsah lze často prezentovat několika způsoby, lišícími se tím, že týž stav věci je pokaždé nazírán z jiného pohledu, zejména z hlediska jiného z participantů. Tyto významové obměny propozice nazýváme hierarchizované propozice. Hierarchizaci slouží řada výrazových prostředků. Jsou to zejména různé tvary téhož predikátu, reflexivizace, záměna v obsazení pozic u téhož predikátu...“⁶ Ve srovnávaných překladech, vyrůstajících ze substrátu společného originálního textu, můžeme předpokládat, že predikáty užitě v jednotlivých konstrukcích budou mít prakticky stejný lexikální význam, nebo dokonce půjde o jednotky identické. A právě způsob, jak byly obsazeny jednotlivé participantské pozice, zejména pak ta subjektivní, je často v obou textech odlišný. Novější text potvrzuje vývoj vedoucí k vyšší frekvenci „osobních konstrukcí“. Zde máme na mysli takové konstrukce, ve kterých se podmětem stává participant se sémantickou charakterizací [+ person], mění se charakter užitých deagentních konstrukcí, roste počet vedlejších vět nahrazujících polovětné konstrukce a rozvíte větné členy a mizí nevětné výpovědi, které plní ve starším z obou textů funkci citově zabarvených zvolání.

4 V dalším textu budeme citace z obou překladů uvádět pod jménem překladatele, z citovaného pramene uvedeme pouze číslo strany.

5 Uhlířová, L.: Příspěvek k vývojové dynamice větných vzorců v češtině. *Naše řeč*, 76, 1993, s. 244.

6 Daneš, F. – Grepl, M. – Hlavsa, Z.: *Mluvnice češtiny 3*. Academia, Praha 1987, s. 12.

Tabulka č. 3

Unzeitig	Zahradníčková
<i>a jaképak tu čtení?</i> (s. 127)	<i>jakpak bych tam mohl číst?</i> (s. 122)
<i>Ale nač o tom mluví!</i> (s. 131)	<i>Ale co bych o tom hovořil!</i> (s. 126)

I.1

Místo pasivní konstrukce *Ze žbářství byli obžalováni čtyři židé*⁷ je v překladu Anny Zahradníčkové užitá věta *Ze žbářství obvinili čtyři židy*,⁸ přesto ale není pro novější z obou textů příznačné právě nahrazování deagentních konstrukcí s opisným pasivem konstrukcemi s verbem finitem v aktivu. Zvyšuje se v něm spíše počet struktur se zvrtným pasivem, velmi často při vyjadřování voluntativní modality.

Tabulka č. 4

Unzeitig	Zahradníčková
<i>za tohoto počasí nebylo lze vydati se někam a nezbývalo nic více nežli vypravovati a naslouchati</i> (s. 126)	<i>za takového počasí se nedalo jít ven, a tak nezbývalo nic jiného než vypravovat a poslouchat</i> (s. 121)
<i>a aby selské hospodářství neneslo ztráty, dlužno bráti do práce trestance anebo nádeníky</i> (s. 127)	<i>a aby hospodářství nebylo pasivní, musí se využít sil nevolníků nebo najatých nádeníků</i> (s. 121–122)

I.2

Tendence nahrazovat vzorce bez subjektu, který by byl obsazen osobou nějakým způsobem zainteresovanou na ději, větami se subjektivou pozicí rezervovanou pro podmět mající charakter „pojmenování osoby“ se výrazně projevuje při vyjadřování voluntativní modality, a to zejména její kategorie nutnosti.

Tabulka č. 5

Unzeitig	Zahradníčková
<i>Při té příležitosti dlužno podotknouti, že byli zámožní lidé</i> (s. 131)	<i>Musím podotknout, že oba byli zámožní</i> (s. 126)
<i>Bylo nutno prodati nábytek, koně, daču</i> (s. 135)	<i>Prodali nábytek, koně i venkovskou vilu</i> (s. 128)
<i>vběhl jsem k ní do kupě položit do sítě jeden z jejích košíků, který by málem byla zapomněla; a bylo nutno rozloučiti se</i> (s. 136)	<i>vběhl jsem k ní do kupě, abych jí tam uložil nějaký košíček, na který málem zapomněla; a museli jsme se rozloučit</i> (s. 128)

7 Čechov, A. P.: *Gusev a jiné povídky*. Nakladatelství J. R. Vilímka, Praha 1910, s. 128.

8 Čechov, A. P.: *O lásce a jiné povídky*. Academia, Praha 2002, s. 122.

Grepl⁹ řadí prostředky typu *je nutno, třeba, dlužno, radno, záhodno* apod. mezi tzv. modální predikátory a upozorňuje na skutečnost, že s infinitivem plnovýznamového slovesa se pojí zejména v těch případech, kdy je anonymizován agens. V případě novějšího překladu jsou tyto modální predikátory nejčastěji nahrazovány tzv. modálními modifikátory,¹⁰ tedy modálními slovesy, která se pojí výlučně s infinitivem plnovýznamového slovesa a spolu s ním tvoří složený větný člen.

1.3

Na první pohled je pro překlad Anny Zahradníčkové příznačná klesající frekvence nominalizovaných konstrukcí, ve kterých je věta nahrazena rozvitým větným členem. Přehled základních typů takovýchto nepůvodních transformovaných struktur přináší např. Karlík.¹¹ Obsah vyjádřený ve starším z obou překladů větným členem může být v novějším pojat i jako obsahově nezávislý: *pokud jedlí, přišel nahoru kuchař Nikanor otázel se, čeho si hosté přejí k obědu*¹² => *zatímco jedlí, přišel nahoru kuchař Nikanor a tázal se, co si přejí k obědu*;¹³ *Vychováním jsem nepřítel těžké práce, náklonnostmi kabinetní člověk*¹⁴ => *Vychováním jsem nebyl určen k těžké práci a měl jsem spíše smysl pro vědu*.¹⁵

Macháčková¹⁶ vyděluje celkem tři typy transformačních procesů; deagentní konstrukce zmiňované hned v úvodu bodu 1.1 patří do první skupiny – *změny v hierarchizaci participantů uvnitř jedné propozice*. Početně více jsou zastoupeny případy náležející ke druhému typu – *začlenění jedné propozice do druhé*.¹⁷ Obecně platí tendence vyhýbat se v novějším překladu takévému „zapouštění“ jedné propozice do druhé, jeho autorka jednoznačně upřednostňuje větné ztvárnění obou obsahových propozic a děje buďto pojímá jako samostatné, nebo původní rozvitý větný člen nahrazuje vedlejší větou.

1.3.1

Za velmi ilustrativní považujeme v tomto kontextu užití přechodníkových konstrukcí. Pokud se ve starším překladu objevují, v novějším Zahradníčková, pravděpodobně spíše z důvodů stylistických, na jejich místě používá jak větu hlavní, tak větu vedlejší, sporadicky je dokonce nahrazuje okolnostním určením.

9 Grepl, M. – Karlík, P.: *Skladba češtiny*. Votobia, Olomouc 1998, s. 153–154.

10 Tamtéž, s. 153.

11 Karlík, P.: Nejdůležitější typy nominalizace v češtině. In: *Přednášky a besedy z XXXIII. běhu LŠSS*. Masarykova univerzita, Brno 2000, s. 81–87.

12 Čechov, A. P.: *Gusev a jiné povídky*. Nakladatelství J. R. Vilímka, Praha 1910, s. 125.

13 Čechov, A. P.: *O lásce a jiné povídky*. Academia, Praha 2002, s. 120.

14 Čechov, A. P.: *Gusev a jiné povídky*. Nakladatelství J. R. Vilímka, Praha 1910, s. 126–127.

15 Čechov, A. P.: *O lásce a jiné povídky*. Academia, Praha 2002, s. 121.

16 Macháčková, E.: K jednotlivým typům transformací v češtině. *Slovo a slovesnost*, 53, 1992, s. 273–281.

17 Třetí typ transformačních procesů Macháčková nazývá *rámeček propozice*. Do této skupiny řadí případy jako: *Pokoušel se utajit úlek – o utajení úleku – aby utajil úlek*. „Děj vyjádřený určitým slovesem představuje pak „rámeček“ děje vyjádřeného infinitivem, deverbativním substantivem, vedlejší větou“ (Macháčková, E.: K jednotlivým typům transformací v češtině. *Slovo a slovesnost*, 53, 1992, s. 277).

Tabulka č. 6

Unzeitig	Zahradníčková
<i>Besedovali jsme dlouho a dlouho jsme mlčeli, přemýšlejíce každý o svém</i> (s. 130)	<i>Dlouho jsme debatovali a dlouho mlčovali, oba jsme se obírali vlastními myšlenkami</i> (s. 125)
<i>A, přijížděje do města, viděl jsem jí pokaždé na očích, že mě očekávala</i> (s. 131)	<i>Kdykoli jsem přijel do města, poznal jsem jí na očích, že mě čekala</i> (s. 126)
<i>Zapomněl-li jsem, jda s ní do divadla, vzít kukátko, říkala:</i> (s. 135)	<i>Zapomněl-li jsem kukátko, když jsme šli do divadla, říkala potom:</i> (s. 128)
<i>vyšedše z divadla, pokaždé jsme se loučili a rozcházeli jako cizí</i> (s. 135)	<i>ale z jakéhosi podivného důvodu jsme se po divadle loučili a rozcházeli se jako cizí</i> (s. 128)

1.3.2

Situace je obdobná i v případě konstrukcí se slovesným adjektivem, které je dále syntakticky rozvíjeno. V novém překladu bývají nahrazovány vedlejší větou vztaznou s relativem *který*.

Tabulka č. 7

Unzeitig	Zahradníčková
<i>Lidé žijící osaměle mají vždy na duši něco takového, co by rádi vypravovali</i> (s. 126)	<i>Lidé, kteří žijí sami, mívají vždycky na duši něco takového, o čem by si rádi pohovořili</i> (s. 121)
<i>Znepokojovali se, že já, člověk vzdělaný, znající jazyky, ...</i> (s. 130)	<i>Starosti jim dělalo také to, že já, vzdělaný člověk, který zná jazyky, ...</i> (s. 125)

1.4

V této souvislosti chceme uvést ještě jednu tendenci, o které se ani Hrbáček, ani Uhlířová ve svých studiích nezmiňují, a to velmi frekventované nahrazování slovesně-jmenného přísudku plnovýznamovým slovesem. Podobně jako jsou verbonominální predikátory *je obtížno*, *je nutno*, *je dlužno*, uvedené v tabulce č. 5, nahrazeny složeným větným členem, klesá v novějším překladu výskyt sponového slovesa *být* ve spojení s predikativem ve formě přísudkového podstatného nebo přídavného jména (blíže k tomu např. Karlík),¹⁸ popřípadě i jiného slovního druhu. Některé příklady excerpované z obou překladů uvádíme v tabulce č. 8.

Tabulka č. 8

Unzeitig	Zahradníčková
<i>Ježto jest opilec a surových způsobů</i> (s. 125)	<i>Protože pil a měl prudkou povahu</i> (s. 120)
<i>Když bývá opilý, ona schovává se nahoře</i> (s. 125)	<i>Když se napil, schovávala se Pelageja nahoře</i> (s. 120)
<i>a byl jste velmi zajímavý</i> (s. 129)	<i>mluvil jste velmi zajímavě</i> (s. 124)

¹⁸ Grepl, M. – Karlík, P.: *Skladba češtiny*. Votobia, Olomouc 1998, s. 212.

2

Řadu podnětů přináší i studie Josefa Hrbáčka¹⁹ zaměřená na srovnání prostředků textové soudržnosti. Textová koheze je v *Encyklopedickém slovníku češtiny* definována jako „Jeden z konstitutivních rysů textovosti. Realizace spojitosti segmentů textu v jeho povrchové struktuře užitím gramatických, podle novějších prací i logicko-sémantických, popř. zvukových a pravopisných prostředků, které jsou recipientovi bezprostředně přístupné“.²⁰ Jedním z prostředků podílejících se na vytvoření souvislého sémantického celku je i možnost identifikovat v následujících výpovědích společný předmět řeči.²¹ Opakování předmětu řeči vede k vytváření tematických posloupností, téma výpovědi je totiž obvykle nějakým způsobem vyvoditelné z předcházejících výpovědí. Základní typy tematických posloupností popsal už F. Daneš.²² Na tomto místě chceme ale sledovat především způsoby, jakými je ve výpovědích analyzovaných textů zajištěna identifikace společného předmětu řeči.

2.1

Nápadná je ve starším překladu snaha explicitně recipientovi signalizovat totožnost předmětu řeči pomocí ukazovacích zájmen. Hrbáček došel k závěru, že „má ve funkci navazovacího prostředku velkou frekvenci zájmeno *tento*“.²³ V našem materiálu tuto skutečnost dokládají následující příklady: *hezka Pelagie jest zamilována do tohoto kuchaře*²⁴ => *krásná Pelageja je do kuchaře zamilovaná*;²⁵ *My Rusové, lidé milovní pořádku, máme vášeň pro tyto otázky*²⁶ => *My Rusové, lidé se smyslem pro řád věcí, si vášnivě libujeme v otázkách*.²⁷ Mnohem častější se nám ale jeví užití zájmena *ten*, a to ve funkci atributu.

Tabulka č. 9

Unzeitig	Zahradníčková
<i>Ten výklad, který se, jak by se zdálo, hodí na jeden případ</i> (s. 126)	<i>Výklad, který by se hodil pro jeden případ</i> (s. 120)
<i>neujedu odtud a budu pracovat, pokud nezaplátím ten dluh</i> (s. 127)	<i>tady zůstanu a budu pracovat, dokud dluh nesplátím</i> (s. 121)

Pro novější překlad je příznačné mizení pronominálních atributů vůbec, a to nejenom v případě zájmena *ten*: *a jak se zdálo, byly kníry jeho ne oholeny, nýbrž vyštípány*²⁸ => *a zdálo se, že vousy nemá oholeny, ale vytrhány*.²⁹

19 Hrbáček, J.: Srovnání dvou překladů z hlediska využití prostředků koheze textu. *Naše řeč*, 70, 1987, s. 123–130.

20 Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *Encyklopedický slovník češtiny*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002, s. 217.

21 Daneš, F.: O identifikaci známé (kontextově zapojené) informace v textu. *Slovo a slovesnost*, 40, 1979, s. 257–270; Daneš, F.: *Věta a text*. Academia, Praha 1985.

22 Daneš, F.: Typy tematických posloupností v textu. *Slovo a slovesnost*, 29, 1968, s. 125–141.

23 Hrbáček, J.: Srovnání dvou překladů z hlediska využití prostředků koheze textu. *Naše řeč*, 70, 1987, s. 124.

24 Čechov, A. P.: *Gusev a jiné povídky*. Nakladatelství J. R. Vilímka, Praha 1910, s. 125.

25 Čechov, A. P.: *O lásce a jiné povídky*. Academia, Praha 2002, s. 120.

26 Čechov, A. P.: *Gusev a jiné povídky*. Nakladatelství J. R. Vilímka, Praha 1910, s. 126.

27 Čechov, A. P.: *O lásce a jiné povídky*. Academia, Praha 2002, s. 121.

28 Čechov, A. P.: *Gusev a jiné povídky*. Nakladatelství J. R. Vilímka, Praha 1910, s. 125.

29 Čechov, A. P.: *O lásce a jiné povídky*. Academia, Praha 2002, s. 120.

Zájmeno *to* funguje v Unzeitigově překladu častěji i ve funkci subjektu nebo slouží jako prostředek identifikace předcházející výpovědi, resp. jejich sledu.

Tabulka č. 10

Unzeitig	Zahradníčková
<i>Znáte ho oba: jest to nejroztomilejší člověk</i> (s. 128)	<i>Oba ho znáte – velmi milý člověk</i> (s. 123)
<i>v lehkých střevíčkách, s řetězem na prsou – to byla rozkoš!</i> (s. 128)	<i>v lehké obuvi a s řetězem kolem krku – jaká rozkoš!</i> (s. 122)
<i>A podával knoflíky ke košili, pouzdro na doutníky nebo lampu; já jsem jim za to posílal z venku drůbež, máslo a květiny</i> (s. 131)	<i>A podal mi manžetové knoflíky, pouzdro na doutníky nebo lampu; já jsem zase posílal z vesnice drůbež, máslo a květiny</i> (s. 126)

2.2

V novějším překladu se elidují prostředky explicitní signalizace textové soudržnosti pomocí pronominalizace (v následujícím příkladu kataforické), jeho autorka pravděpodobně předpokládá na straně recipienta schopnost odhalit významové souvislosti například pomocí textového členění a slovosledu: *Druhého dne podali ke snídani chutné pirožky, raky a skopové kotlety; pokud jedli, přišel nashoru kuchař Nikanor otázat se, čeho si hosté přejí k obědu*³⁰ => *Druhého dne podávali k snídani velmi chutné pirožky, raky a skopové kotlety; zatímco jedli, přišel nashoru kuchař Nikanor a tázal se, co si přejí k obědu*.³¹ V případě, že by mohlo dojít k nedorozumění nebo nepochopení, kdo v dané výpovědi plní funkci tematického subjektu, Zahradníčková upřednostňuje před náhradou zájmenem jeho obsazení propriem.

Tabulka č. 11

Unzeitig	Zahradníčková
<i>Když bývá opilý, ona schovává se nahoře a Alechin a čeled' neodcházejí</i> (s. 125)	<i>Když se napil, schovávala se Pelageja nahoře a vzlykala, a Aljochin ani sluha neodcházeli z domu</i> (s. 120)
<i>šeptali si u okna, pak on přistoupil ke mně a s vážnou tváří pravil:</i> (s. 131)	<i>si něco šeptali u okna, potom Luganovič přistoupil ke mně a s vážným obličejem říkal:</i> (s. 125)

Novější překlad navíc směřuje k výrazové úspornosti: *V Moskvě, když jsem ještě byl studentem, měl jsem družku života*³² => *Když jsem studoval v Moskvě, měl jsem družku*.³³

30 Čechov, A. P.: *Gusev a jiné povídky*. Nakladatelství J. R. Vilímka, Praha 1910, s. 125.

31 Čechov, A. P.: *O lásce a jiné povídky*. Academia, Praha 2002, s. 120.

32 Čechov, A. P.: *Gusev a jiné povídky*. Nakladatelství J. R. Vilímka, Praha 1910, s. 126.

33 Čechov, A. P.: *O lásce a jiné povídky*. Academia, Praha 2002, s. 121.

3

Závěrečný oddíl tohoto příspěvku chceme věnovat jednak knižním spojovacím prostředkům, jednak syntaktickým konstrukcím, které se v Unzeitigově překladu ještě běžně vyskytují, jejichž frekvence však v dalším vývoji klesá a které jsou již v překladu Zahradníčkové nahrazovány jinými prostředky, odpovídajícími současné jazykové normě a úzu (tak například ve vedlejších větách vztažných je zde již výlučně užíváno relativum *který*, nahrazující starší *jenž*; výrazy *ježto*, *-li* jsou nahrazovány dnes běžnějšími spojkami *protože*, *jestliže*).

3.1

Při vyjadřování souřadnosti mezi výpověďmi v rámci jednoho souvětí se v novějším z obou překladů projevuje snaha o explicitní vyjádření významových vztahů pomocí spojek. Zatímco ve starším překladu jsme nacházeli spojky *a* / *i*, signalizující slučovací vztah mezi oběma výpověďmi, v novějším překladu již byly nahrazeny prostředky vyjadřujícími důsledkový, popřípadě adverbativní poměr:

Tabulka č. 12

Unzeitig	Zahradníčková
<i>že se musím oženiti s rozumnou, vážnou dívkou, která by byla dobrou hospodyní, pomocnicí – a hned dokládala, že se v celém městě stěží najde taková dívka</i> (s. 132)	<i>že bych se měl oženit s nějakou hodnou a inteligentní dívkou, která by byla dobrou hospodyní a dobrou družkou – avšak hned dodávala, že v celém městě se taková dívka sotva najde</i> (s. 127)

3.2

Srovnání překladů také dokládá jednoznačný ústup genitivních vazeb. Zatímco ve starším textu je ještě běžně užíván genitiv záporový či genitiv vlastnosti, v překladu Zahradníčkové se s nimi již prakticky nesetkáváme. Tak například genitiv vlastnosti, který charakterizuje *Encyklopedický slovník češtiny* jako „prostředek vyjádření sémanticky nespecifikovaného závislostního vztahu jména na jiném jménu (je to strukturní pád u substantiv)“,³⁴ se v Unzeitigově překladu vyskytuje i v řetězci několika po sobě následujících atributů; v novějším textu už tomu tak není.

Tabulka č. 13

Unzeitig	Zahradníčková
<i>Byl to člověk prostřední postavy, tlusté tváře a malíčkových očí</i> (s. 125)	<i>Byl to člověk střední postavy, v obličeji baculatý, očka malá</i> (s. 120)

34 Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *Encyklopedický slovník češtiny*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002, s. 151.

Obdobná je situace i v případě genitivu záporového: jak upozorňuje *Mluvnice češtiny 3*,³⁵ je jeho užití v současné češtině výrazně omezeno na ustálená spojení, která mají význam *nevyskytovat se*, nebo na případy, v nichž „má být zdůrazněno popření (přičemž pravděpodobnost výskytu genitivu mohou podporovat ještě další činitele, zejm. abstraktnost pojmenovaného předmětu, látkovost, hromadnost, plurál aj.)“.³⁶ Taková genitivní doplnění jsou však stále sporadičtější, jak dokládá i náš analyzovaný materiál.

Tabulka č. 14

Unzeitig	Zahradníčková
<i>Nebylo-li nikoho doma, zůstal jsem tam a čekal</i> (s. 130)	<i>Když nebyl při mém příchodu nikdo doma, zůstal jsem a čekal</i> (s. 125)
<i>když mě tísnil nějaký věřitel anebo se mi nedostávalo peněz na nějakou výplatu</i> (s. 131)	<i>když mě pronásledoval nějaký věřitel a já neměl peníze a nemohl jsem dodržet platební lhůtu</i> (s. 125)

4

Ačkoli jsme pracovali s omezeným jazykovým materiálem, domníváme se, že srovnání obou překladů dokládá objektivně platné syntaktické vývojové tendence, zejména při obsazování subjektu pojmenováním osoby, poměru transformovaných a neodvozených struktur a nahrazování konstrukcí s transgresivou a se slovesnými adjektivy vedlejšími větami. Zajímavé výsledky přineslo i srovnání způsobů vyjadřování totožnosti předmětu řeči při vytváření textové soudržnosti.

LITERATURA

- Čechov, A. P.: *Gusev a jiné povídky*. Nakladatelství J. R. Vilímka, Praha 1910.
- Čechov, A. P.: *O lásce a jiné povídky*. Academia, Praha 2002.
- Daneš, F.: Typy tematických posloupností v textu. *Slovo a slovesnost*, 29, 1968, s. 125–141.
- Daneš, F.: O identifikaci známé (kontextově zapojené) informace v textu. *Slovo a slovesnost*, 40, 1979, s. 257–270.
- Daneš, F.: *Věta a text*. Academia, Praha 1985.
- Daneš, F. – Grepl, M. – Hlavsa, Z.: *Mluvnice češtiny 3*. Academia, Praha 1987.
- Grepl, M. – Karlík, P.: *Skladba češtiny*. Votobia, Olomouc 1998.
- Hrbáček, J.: Srovnání dvou překladů z hlediska využití prostředků koheze textu. *Naše řeč*, 70, 1987, s. 123–130.
- Karlík, P. – Nübler, N.: Poznámky k nominalizaci v češtině. *Slovo a slovesnost*, 59, 1998, s. 105–112.
- Karlík, P.: Nejdůležitější typy nominalizace v češtině. In: *Přednášky a besedy z XXXIII. běhu LŠSS*. Masarykova univerzita, Brno 2000, s. 81–87.

35 Daneš, F. – Grepl, M. – Hlavsa, Z.: *Mluvnice češtiny 3*. Academia, Praha 1987, s. 43.

36 Tamtéž, s. 179.

Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *Encyklopedický slovník češtiny*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002.

Macháčková E.: K jednotlivým typům transformací v češtině. *Slovo a slovesnost*, 53, 1992, s. 273–281.

Uhlířová, L.: Příspěvek k vývojové dynamice větných vzorců v češtině. *Naše řeč*, 76, 1993, s. 241–250.

Katedra bohemistiky

Filozofická fakulta

Univerzita Palackého v Olomouci

<svobodovaina@tiscali.cz>

MEMORABILIA

Vzpomínkový večer na Františka Kopečného

FRANTIŠEK KOPEČNÝ MEZI NÁMI

ONDŘEJ BLÁHA

Nadpis tohoto příspěvku lze jistě chápat jako připomínku faktu, že František Kopečný a bohemistika v Olomouci jsou dvě neoddělitelné položky. Ačkoli je mezi současnými olomouckými bohemisty už jen málo těch, kteří Kopečného zažili jako svého učitele nebo dokonce kolegu, existuje tu o Kopečném stále živá „slovesná tradice“. I my, kteří jsme na naší katedře nejmladší, jsme díky ní o Kopečném už ledasco slyšeli – známe některé příhody dokumentující jeho lidskou laskavost a zároveň neústupnost ve věcech morálky a přesvědčení a také Kopečného originalitu, píli a poctivost vědeckou. O tom všem ostatně podává svědectví i poměrně bohatá „jubilejní“ a vzpomínková literatura.¹ Proto bychom se v tomto příspěvku chtěli soustředit jen na jeden konkrétní a málo zmapovaný modus bytí Františka Kopečného „mezi námi“ – totiž na okolnosti jeho učitelského působení na Univerzitě Palackého, jak je zachycuje archivní materiál.²

František Kopečný začal vyučovat na Pedagogické fakultě Univerzity Palackého bezprostředně po jejím založení – hned v listopadu 1946. V úvazku měl dvousemestrální přednášku *Mluvnice jazyka českého*, dále *Pohled do dějin češtiny a slovenštiny* a *Syntaktická cvičení na základě četby povídek K. Čapky*, v nichž se jistě třibily Kopečného zájmy, vrcholící v jeho pozdějších průbojných skriptech, resp. monografii *Základy české skladby*. Kopečný měl na Pedagogické fakultě souběžně také přednášku o současné polštině s cvičením, určenou budoucím učitelům na školách s polským vyučovacím jazykem.³ Po ukončení letního semestru (13. 6. 1947) se Kopečný na Masarykově univerzitě v Brně habilitoval – mj. na popud F. Trávníčka, který v Olomouci tehdy také vyučoval (jako externista), a dále A. Kellnera – a v září 1947 obdržel veniam docendi s povinností vyučovat na Masarykově univerzitě jako soukromý docent. Vedle toho učil Kopečný v zimním semestru 1947/48 na Univerzitě Palackého (už i na Filozofické

1 Např. Komárek, M.: K šedesátinám Františka Kopečného. In: *Miscellanea linguistica*. Profil, Ostrava 1971, s. 225–227; Komárek, M.: K sedmdesátinám Františka Kopečného. *Naše řeč*, 62, 1979, s. 253–256; Hrabě, V.: Docent František Kopečný sedmdesátníkem. *Slovo a slovesnost*, 41, 1980, s. 72–75; Kvítková, N.: Osmdesátiny Františka Kopečného. *Český jazyk a literatura*, 40, 1989/90, s. 85–87; Pacnerová, L.: Jubileum Františka Kopečného. *Naše řeč*, 72, 1989, s. 258–259; Havlová, E. – Šaur, V. (eds.): *Zdravice Františku Kopečnému*. Kabinet cizích jazyků ČSAV, Brno 1989; Havlová, E.: K osmdesátinám Františka Kopečného. *Slovo a slovesnost*, 51, 1990, s. 64–66; Němec, I.: K osmdesátinám Františka Kopečného. *Listy filologické*, 113, 1990, s. 68–69; Kolář, V.: Doc. Fr. Kopečný by se dožil osmdesáti pěti let. *Štáfeta*, 25, 1994, s. 25–27; Damborský, J.: František Kopečný. In: Urbášek, P. (ed.): *Zakladatelé a pokračovatelé: památník osobností obnovené univerzity*. Univerzita Palackého, Olomouc 1996, s. 88–92; Havlová, E. (ed.): *Doc. PhDr. František Kopečný, DrSc.: 1909–2009*. Brno 2009.

2 Vycházíme zde zejména z osobního spisu Františka Kopečného (Archiv Univerzity Palackého v Olomouci, karton 34, složka 802). Údaje o Kopečného pedagogickém úvazku pak doplňujeme i podle *Seznamů přednášek z let 1946/47 až 1972/73*.

3 Kopečného polonistické zájmy – patrně soustavně v jeho díle – měly solidní základ už v jeho studentském stipendijním pobytu v Instytutu studiów słowiańskich v Krakově v březnu až červnu 1932.

fakultě) celkem jedenáct hodin týdně. Proto žádal vedení Pedagogické fakulty v dopise z 22. 9. 1947, aby byl zbaven lektorátu z polštiny, pro který by bylo možné (a vhodné) najít rodilého mluvčího.⁴ Žádosti však nebylo vyhověno, a tak Kopečný přednášel polštinu i nadále – vedle toho měl v letním semestru 1947/48 ohlášen také např. seminář *Četba Babičky s rozбором jazyka*. To už bylo po únorovém převratu, který se v Kopečného osobním spise ohlásil ještě poměrně krotkým „stanoviskem akčního výboru“ na Masarykově univerzitě v Brně (z 12. 3. 1948), které – podepsané historikem J. Kalouskem a lingvistou V. Křístkem – uvádí, že „proti osobě Františka Kopečného nejsou námitky“. Proto mohl Kopečný (zatím) pokračovat ve výuce jak v Brně, tak v Olomouci, kde měl pro akademický rok 1948/49 ohlášeny dvousemestrální přednášky *Jazyk český a slovenský, Novočeská skladba a Časové, nářeční a funkční rozdíly v jazyce* (vedle toho vedl přednášky a semináře z polštiny). Jako křesťan a katolík se však Kopečný hned po letním semestru r. 1949 musel, jak se píše v jeho osobním spisu, „vzdát svého pověření na Pedagogické fakultě“, a to především pro „velmi bojovný ateistický postoj velké části učitelstva“ jak na fakultě, tak samozřejmě mimo ni (zde již citujeme z podkladů pro Kopečného rehabilitaci z r. 1969).⁵

V následujících dvou desetiletích působil František Kopečný na brněnských pracovištích Československé akademie věd – nejprve v oddělení staroslověnského slovníku, poté, „od podzimku 1952“, jak uvádí ve vlastním životopise, pracoval v nově vzniklém oddělení etymologickém. Bylo však velkým štěstím pro Univerzitu Palackého (teď už jen pro její Filozofickou fakultu), že zde Kopečný přece jen dále vyučoval, byť pouze jako externista. V akademickém roce 1949/50 je uveden jako „docent pověřený přednáškami z českého jazyka“ mezi učiteli Semináře a prosemináře pro slovanskou filologii, v němž má (i pro r. 1950/51) ohlášeny tzv. doporučené přednášky *Syntax slovních druhů a Větosloví*, dále doporučené cvičení *Česká stylistika* a (spolu s A. Dostálem) dvousemestrální *Seminář srovnávací slovanské filologie*. Následující rok má Kopečný, který však teď už i na Filozofické fakultě představuje „potenciální nebezpečí pro výchovu posluchačů k vědeckému světovému názoru“, jen jednu dvousemestrální přednášku – *Českou syntax, sémantiku a stylistiku* – a v r. 1952/53 vede jen slavistický seminář.

V r. 1954 se někteří olomoučtí (a mimoolomoučtí) slavisté pokusili o jmenování Františka Kopečného řádným docentem slovanské filologie, tentokrát na Vysoké škole pedagogické, jak zněl aktuální název školy – návrh je datován 18. 9. 1954 a jsou k němu připojeny posudky od A. V. Isačenka, K. Horálka, O. Vaška, J. Daňhelky a B. Ilka, vyslovující se uznale o Kopečného vědeckém i lidském profilu. Zachován je i zápis ze zasedání rady Vysoké školy pedagogické v Olomouci dne 29. 10. 1954 – mj. se zde člen rady J. Šula táže: „Jaká je dána záruka, že doktor Kopečný svůj světový názor nebude propagovat mezi studenty?“ Jiný člen – I. Poldauf – pak Šulu konejší, že nebezpečnost Kopečného je s přihlédnutím k tomu, že jde o jazykovědce, nikoli filozofa, „malá až žádná“. Možnost, že by byl Kopečný znovu přijat do řad kmenových učitelů Univerzity Palackého, dokonce připustil – po obtížných jednáních – i tehdejší ministr školství L. Štoll, ale Ústřední výbor Komunistické strany Československa nakonec tuto žádost dne 30. 12. 1954 s odvoláním na posudek Františka Kopečného od místní organizace KSČ ve Vrahovicích zamítl: „Odbor universit se domnívá, že i přes dobré vědecké schopnosti a celkem důležitou vědeckou práci by nebylo účelné (...) jmenovat jej docentem (...) a že by bylo lépe jej ponechat (...) v Akademii s tím, aby na VŠP přednášel jako externista.“

4 Příznačný je styl Kopečného žádosti – píše zde mj.: „Promiňte, prosím, že přidávám práce bídě placenému orgánu našeho děkanství...“

5 Osobní spis Františka Kopečného. Archiv Univerzity Palackého v Olomouci, karton 34, složka 802.

V akademickém roce 1954/55 byl Kopečný pověřen přednášením disciplíny *Srovnávací slavistika a staroslověnština* pro bohemisty, v r. 1955/56 měl přednášku *Nová čeština a Česká skladba* s cvičením, navíc rusistům a polonistům přednášel *Současný český jazyk a Dějiny českého jazyka* (obojí dvousemestrální) a v r. 1956/57 vedl kurs *Historické mluvnice*. Následující rok nevyučoval, ale byl veden mezi externími učiteli fakulty, a od r. 1958/59 není Kopečný v programu studia jmenován ani mezi externisty – učí opět až v akademickém roce 1964/65, kdy má přednášku *Obecná jazykověda*, dále výběrovou dvousemestrální přednášku z gramatiky a přednášku *Současný český jazyk – syntax* pro studenty v kombinaci čeština a polština. V r. 1965/66 přednáší Kopečný českou syntax, vede výběrový seminář a jeho kolegové se opět pokoušejí najít nějakou cestu k jeho zařazení mezi kmenové pracovníky fakulty – tentokrát pokus ztroskotál na nepřízni Okresního výboru KSČ. V r. 1967/68 učí Kopečný *Mluvnici spisovné češtiny – morfologii a syntax* i se seminářem a otevírá výběrovou disciplínu *Úvod do etymologie*.

V r. 1968 si – podpořen svými kolegy – Kopečný podává žádost, aby byl na Filozofické fakultě Univerzity Palackého jmenován profesorem. Návrh byl schválen oponenty, vědeckou radou a projednán na ministerstvu školství, ale i přes upozornění tehdejšího děkana fakulty, bohemisty J. Daňhelky (v dopise rektoru Univerzity Palackého J. Metelkovi z 8. 4. 1969), že Kopečnému bylo v Brně nabídnuto místo po zemřelém syntaktikovi J. Bauerovi (a je tedy třeba o to intenzivněji jednat ve věci Kopečného úvazku v Olomouci), a přes všechnu snahu rehabilitační komise, vedené Kopečného žákem a přítelem M. Komárkem, vyšel i tento pokus naprázdno. Kopečný tedy i v závěrečné etapě svého pedagogického působení učí na Filozofické fakultě jen jako externista – v r. 1968/69 má kromě přednášky *Mluvnice spisovné češtiny – morfologie a syntax* dvě přednášky výběrové (*Slovanské předložky* – dvousemestrálně, *Problémy slovanské etymologie*), v l. 1969/70 a 1970/71 přednáší dvousemestrální kurs *Morfologie a syntax českého jazyka* (i se seminářem), v r. 1971/72 má jednosemestrální přednášku *Vybrané otázky srovnávacího jazykozpytu*, kterou pak opakuje ještě v následujícím roce 1972/73. A to už na Filozofické fakultě jako externí učitel přednáší naposledy.

I když mají okolnosti Kopečného (ne)působení na univerzitě svou obdobu v životopisech stovek jiných vynikajících vědců⁶ a i když nejsou tak tragické jako u některých jeho kolegů, mohou sloužit jako názorná ilustrace toho, že totalitní režimy – zabarikádované ve svých dogmatech – nevyužívají lidský potenciál tam, kde je ho nejvíce potřeba. Totiž ve škole.

LITERATURA

- Damborský, J.: František Kopečný. In: Urbášek, P. (ed.): *Zakladatelé a pokračovatelé: památník osobnosti obnovené univerzity*. Univerzita Palackého, Olomouc 1996, s. 88–92.
- Havlová, E. – Šaur, V. (eds.): *Zdravice Františku Kopečnému*. Kabinet cizích jazyků ČSAV, Brno 1989.
- Havlová, E.: K osmdesátinám Františka Kopečného. *Slovo a slovesnost*, 51, 1990, s. 64–66.
- Havlová, E. (ed.): *Doc. PhDr. František Kopečný, DrSc.: 1909–2009*. Brno 2009.
- Hrabě, V.: Docent František Kopečný sedmdesátníkem. *Slovo a slovesnost*, 41, 1980, s. 72–75.
- Kolář, V.: Doc. Fr. Kopečný by se dožil osmdesáti pěti let. *Štafeta*, 25, 1994, s. 25–27.
- Komárek, M.: K šedesátinám Františka Kopečného. In: *Miscellanea linguistica*. Profil, Ostrava 1971, s. 225–227.

6 Srov. třeba jen údaje in Urbášek, P. et al.: *Kapitoly z dějin univerzitního školství na Moravě v letech 1945–1990*. Univerzita Palackého, Olomouc 2003.

- Komárek, M.: K sedmdesátinám Františka Kopečného. *Naše řeč*, 62, 1979, s. 253–256.
Kvítková, N.: Osmdesátiny Františka Kopečného. *Český jazyk a literatura*, 40, 1989/90, s. 85–87.
Němec, I.: K osmdesátinám Františka Kopečného. *Listy filologické*, 113, 1990, s. 68–69.
Osobní spis Františka Kopečného. Archiv Univerzity Palackého v Olomouci, karton 34, složka 802.
Pacnerová, L.: Jubileum Františka Kopečného. *Naše řeč*, 72, 1989, s. 258–259.
Urbášek, P. et al.: *Kapitoly z dějin univerzitního školství na Moravě v letech 1945–1990*. Univerzita Palackého, Olomouc 2003.

Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
<ondrej.blaha@upol.cz>

OSOBNÍ VZPOMÍNKA NA DOC. PHDr. FRANTIŠKA KOPEČNÉHO, DRSc.

EDVARD LOTKO

V přehledu vývoje bohemistiky na Filozofické fakultě Univerzity Palackého¹ jsem uvedl, že konstituování bohemistiky na naší fakultě významně ovlivnil také doc. Kopečný. I když v roce 1949 byl z politických důvodů donucen odejít do Slovanského ústavu ČSAV v Brně, mohl ještě řadu let působit u nás jako externí učitel na částečný úvazek. I v této nové situaci přispíval významnou měrou jak k odborné jazykovědné výchově posluchačů, tak rovněž k výchově mladých vědeckých pracovníků fakulty (nejen bohemistů).

Měl jsem to štěstí, že spolu s dalšími, tehdy mladými pracovníky katedry jsem se mohl pravidelně setkávat s tak významnou osobností. Snad mne tento fakt opravňuje k tomu, abych alespoň stručně vyjádřil, jaký byl a jaký zůstává v našich vzpomínkách doc. Kopečný.

Doc. Kopečný byl mimořádnou vědeckou osobností, která si velmi rychle získala důvěru a obdiv, a to nejen v domácích odborných kruzích, ale též v zahraničí. Přesvědčil jsem se o tom mnohokrát, např. ve druhé polovině padesátých let během tříletého pobytu na Jagellonské univerzitě v Krakově. Když jsem uvedl v rozhovorech s mnohými významnými krakovskými lingvisty (např. T. Lehr-Splawiński, S. Sławski, S. Urbańczyk, Z. Klemensiewicz apod.), že jsem z olomoucké univerzity, nejčastěji jsem z jejich úst slyšel dvě jména: František Kopečný a Miroslav Komárek.

Práce doc. Kopečného se vyznačují v první řadě jeho mnohostranným vědeckým zájmem, který zasahuje do mnoha lingvistických oblastí. Jazyk je pro něho tvrz, kterou je třeba zdolávat z více stran. Již k šedesátinám F. Kopečného napsal M. Komárek ve sborníku *Miscellanea Linguistica*, že Kopečného vědecké dílo „patří k reprezentativním výtvorům české jazykovědy po roce 1945“.² Rozhodně to není nadsázka. K dalším důležitým atributům tvorby doc. Kopečného patří dokonalá znalost zkoumaného materiálu, dále široký srovnávací pohled a zejména jasně formulovaná metodologická východiska.

Už jako adepti filologie jsme u doc. Kopečného obdivovali a oceňovali rovněž aktivní znalost mnoha jazyků, a to nejen národních, ale také substandardních variet národního jazyka (např. aktivní znalost německých dialektů...).

Ti, kteří se setkali s doc. Kopečným na jeho přednáškách nebo v roli školitele mladých vědeckých pracovníků, dobře vědí, že se těmto činnostem věnoval s velkým zaujetím. V nich se projevovaly nejen jeho hluboké znalosti, ale také jeho ušlechtilé lidské vlastnosti, např. skromnost, nezištnost, pedagogický takt, ochota pomáhat, nekonfliktnost, zásadovost...

1 Lotko, E.: Jazykovědná bohemistika na Filozofické fakultě UP v Olomouci v letech 1946–2006. In: *Studia bohemica* 10. *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Philologica* 91. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2007, s. 37–46.

2 Komárek, M.: K šedesátinám Františka Kopečného. In: *Miscellanea linguistica*. Profil, Ostrava 1971, s. 225–227.

Doc. Kopečný se často účastnil přednášek pořádaných v Olomouci v rámci tzv. filologických odborů (na těchto přednáškách se pravidelně a v hojném počtu scházeli jak lingvisté, tak představitelé literární vědy). Kopečného diskusní příspěvky patřily i zde k těm nejlepším. Vždy hovořil zasvěceně, sugestivně, nikdy neházel slova do větru, respektoval zásady pozitivních zdvořilostních strategií.

Cesta, po které krácel doc. Kopečný (jako vědec a jako vysokoškolský učitel), rozhodně nebyla jednoduchá. Byl hluboce věřícím člověkem. To ovlivňovalo jeho postoje k životu a světu. Snad právě ve víře nacházel sílu k tomu, aby mohl snášet všechny ty křivdy, které mu minulý režim způsobil. V posledních letech, když mu to ještě zdravotní stav dovoloval, přijížděl do olomouckých knihoven a při této příležitosti se zpravidla zastavoval také na katedře, i v mé pracovně, ale v našich rozhovorech o minulých příkořích nikdy nehovořil.

LITERATURA

- Komárek, M.: K šedesátinám Františka Kopečného. In: *Miscellanea linguistica*. Profil, Ostrava 1971, s. 225–227.
- Lotko, E.: Jazykovědná bohemistika na Filozofické fakultě UP v Olomouci v letech 1946–2006. In: *Studia bohémica 10. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Philologica* 91. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2007, s. 37–46.

Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
<lotkoe@ffn.w.upol.cz>

CO PRO MĚ ZNAMENÁ DÍLO FRANTIŠKA KOPEČNÉHO

OLDŘICH ULÍČNÝ

1

Velký význam díla Františka Kopečného pro českou jazykovědnou bohemistiku je nesporný co do přínosu věcného i metodologického. Je to však dílo i natolik tematicky a rozměrově rozsáhlé, že snese srovnání s nejedním z největších soudobých zjevů československé lingvistické, resp. filologické scény; zde mám na mysli osobnost jednak Vladimíra Šmilauera, jednak Františka Daneše. S profesorem Šmilauerem má Kopečný společný zájem na jedné straně toponomastický a antroponomastický, na straně druhé syntaktický. Zatímco Šmilauer se v posledně jmenovaném jeví jako důsledný systematik velkých jazykových ploch a syntéz, je František Kopečný v syntaxi spíše typem hledajícím místa bílá a problémová. Je to typ vědce, který svým badatelským nasměrováním vnáší nové pohledy na staré, často už zaprášené a zarezlé pomníky tradovaných faktů. Takový typ vědce si také může dovolit takřkajíc vybírat rozinky z koláče; trefně jednou *Základy české skladby* označil prof. Josef Vachek jako „gejzír nápadů“. Jinak se však vědecký typ Františka Kopečného jeví v druhé hlavní oblasti jeho zájmu, v bádání etymologickém – o tom dále.

S osobností Františka Daneše pojí Františka Kopečného, jak známo, zájem o oblast syntaxe a morfosyntaxe. Víme, že Šmilauer představuje svou *Novočeskou skladbou*¹ vrchol klasické koncepce větněčlenské, Kopečný pak přináší významné podněty k jejímu prohloubení a rozšíření. František Daneš, který v této oblasti účinně pracoval také, však nakonec přichází s novou koncepcí syntaxe, liší větu a výpověď v nejlepších tradicích mathesiovských a v intencích izomorfismu jazykových rovin zavádí pro koncepci gramaticky chápané věty syntaktické jednotky odlišné od větných členů, založené na konstitutivních a distinktivních rysech morfosyntaktických. Jde, jak je zřejmé, o koncepci větných vzorců představenou s kolektivem Ústavu pro jazyk český ČSAV ve známých monografiích a rozvinutou pak v akademické *Mluvnici češtiny* 3.

Co však pojí všechny tři tyto velikány naší jazykovědné bohemistiky, je soustavná práce popularizační. Připomeňme, jak charakterizují Kopečného popularizační aktivity editoři sborníku *Dobrodružství etymologie*: „Jeho mimořádně čilý duch ovšem, a právem, předpokládal podobný zájem i u širší veřejnosti, a proto si celý svůj život nacházel čas i na práci popularizační.“²

Tolik o Františku Kopečném jako vědeckém typu a synchronikovi. Co do významu na poli etymologického bádání nemá však Kopečný vlastně u nás obdoby. Jeho etymologický slovník³ má ovšem své protějšky, zvl. velký slovník Machkův⁴ a nejnovější Rejzkův.⁵ Zcela ojedinělý je

1 Šmilauer, V.: *Novočeská skladba*. SPN, Praha 1966.

2 Kopečný, F.: *Dobrodružství etymologie*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2009, s. 7.

3 Holub, J. – Kopečný, F.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Státní nakladatelství učebnic, Praha 1952.

4 Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Academia, Praha 1968.

5 Rejzek, J.: *Český etymologický slovník*. Leda, Praha 2001.

však význam jeho etymologického bádání „slov gramatických“ v monumentální práci *Etymologický slovník slovanských jazyků*⁶ – jeho význam spatřuji v tom, že na etymologickou vědu se totiž velmi často hledí spíš jako na historickou lexikologii. Dvě ze tří našich nejnovějších encyklopedických jazykovědných prací, *Encyklopedický slovník češtiny*⁷ a brněnské *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*,⁸ tento Kopečného přínos podle mého názoru ne zcela dostatečně vyzdvihují; je třeba přičíst ke cti olomouckému jazykovědnému „who is who“,⁹ že na význam gramatické etymologie F. Kopečného upozorňuje explicitně a důrazně.

2

V intencích názvu této úvahy se nabízí povšimnout si učitelské role velkých osobností. Citovaný již Josef Vachek při oslavě svých šedesátin moudře konstatoval, že v mládí jsme vydáni napospas svým učitelům. V jeho generaci bylo ovšem ještě možné si univerzitní učitele vybírat, naše generace studující v letech padesátých tuto možnost neměla. Tak se stalo, že jsem docenta Kopečného za svých olomouckých studií mohl potkávat jen na chodbě, protože jako člověk pronásledovaný režimem nesměl nám, „sólo“ češtinářům, syntax přednášet. Od „malých“ češtinářů jsme se o jeho výkonech ovšem dovídali a k dispozici bylo i jeho skriptum, první verze *Základů české skladby* z r. 1952. Teprve po letech jsem měl to potěšení setkat se s Františkem Kopečným jako oponentem mé rigorózní práce o doplňku. A také teprve pod vlivem Danešovým a Dokulilovým jsem se při obratu od Vachkovy fonologie k teorii gramatiky pořádně ponořil do Kopečného jedinečných *Základů*.

Nepochybně i pod vlivem vachkovského pojetí synchronní dynamiky a Kopečného dvojdomého, synchronisticko-diachronistického pojetí jazykovědy jsem vždy při synchronní analýze zároveň bral do ruky Gebauera, Zubatého či Hujera. Výstižně tuto situaci popisuje Petr Karlík: „Je zajímavé, že (...) první poválečná generace gramatiků orientovala ve svých prvních pracích v polovině padesátých let strukturální analýzu na diachronní popis češtiny (Karel Hausenblas..., Miroslav Komárek..., Jaroslav Bauer...).“¹⁰ A v citovaném díle ještě čteme: „Zcela originální postavení mezi prvními poválečnými českými gramatiky zaujal František Kopečný, autor řady bystrých analýz...“;¹¹ chtělo by se dodat „nejen synchronního, nýbrž i diachronního typu“. Toto konstatování zčásti vysvětluje, proč se i někteří lingvisté z generace žáků citovaných autorit k této metodologické dvojdomosti přihlásili. Problém synchronistické analýzy jazykového materiálu spočívá v tom, že ne vždy je dostatečně efektivní. Často teprve diachronie, mluvený jazyk nebo nářečí, příp. situace v jiných slovanských jazycích dokážou problém objasnit. Tak pracoval František Kopečný v nejednom případě, tak byl pro své následovníky učitelem i příkladem.

6 Kopečný, F.: *Etymologický slovník slovanských jazyků*. Svazek 1. Academia, Praha 1973. Svazek 2. Academia, Praha 1980.

7 *Encyklopedický slovník češtiny*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002.

8 *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Academia, Praha 2007.

9 Černý, J. – Holeš, J. (eds.): *Kdo je kdo v dějinách české lingvistiky*. Libri, Praha 2008. Autor hesla R. Zámec.

10 Karlík, P.: Mluvnictví od konce druhé světové války 1945 do prvních let 21. stol. In: *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Academia, Praha 2007, s. 69.

11 Tamtéž, s. 68.

3

Předchozí teze bych rád doložil dvěma příklady ze svého *Instrumentálu*.¹² V mé koncepci se povrchové pády, tj. pádová sémata uvnitř deklinačního morfu, vysvětlují jako reprezentace relátorů usouvzažujících různé syntaktickosémantické jednotky, převážně participanty. Tyto uspořádací principy nejsou jen lokalistické, ale i agentivní, srovnávací, postihující změnu stavu, vlastnosti, vlastnění apod., nebo vyjadřují např., že predikát s instrumentálem je příznakově dvouargumentový relátor. Srov. jednomístně *Bratr je voják*, P(a) s nominativem, proti *Bratr je ředitelem jednoho podniku*, P(a,b) s instrumentálem, kde dvouargumentový predikát vyžaduje instrumentál a kde nominativ by byl jen český v užším smyslu, tj. postupující ze západu na východ českého národního jazyka jako projev takto se demonstrujících deflektivizačních tendencí běžně mluvené západní češtiny, ale i psané češtiny spisovné. Při své interpretaci jsem potřeboval najít i jazyková data osvětlující, že i zde je instrumentál predikativní relátorem vyjadřujícím postavení mezi jinými participanty. Inspiroval jsem se proto Kopečného metodologií a hledal relátorový charakter obligatorního instrumentálu u *stát se* v jiných zdrojích než v synchronii. Nepomohla mi tu nářečí, nýbrž slovenština. V knize *Instrumentál*¹³ sice interpretuji tuto strukturu danešovsky a synchronisticky jako přechod stavu z jednoho nositele na nositele vyjádřeného subjektivním jménem, ale pravý lokalistický výklad podává opravdu jen diachronie, a to konfrontační.

3.1

Podle Machka¹⁴ je totiž v slovenských nářečích doložena konstrukce *stat' za učiteľa* ve významu *stát se učitelem*. To by pomohlo českou konstrukci vysvětlit tak, že relátorová platnost instrumentálu se vysvětluje z doslovného znění *postavit sebe za učitele*. Tak se dostává substantém reprezentovaný instrumentálovým tvarem (*učitel*) do pozice mezi substantěmem podmětovým (*já*) a substantěmem vyjádřeným zvrtným zájmenem.

3.2

Druhý příklad, který ukazuje, jak synchronní pohled zastírá efektivní diachronní interpretaci, volím z oblasti instrumentálu (ne)prospěchového.¹⁵ O významu (in)commodi se mluví obvykle jen u dativu, ale jak jinak nazvat případy typu *Šlechta pohrdala lidem*, resp. další konstrukce se slovesy *pohrdat*, *opovrhovat*, *vládnout* a *disponovat*? Synchronně lze tyto konstrukce interpretovat jako změnu stavu. Cituji však i poznámku diachronní: „Diachronně je však zřejmý význam pohybový (...) a I-tvarový substantém by tu byl interpretován jako pohybující se předmět“¹⁶ (tj. jde o pohyb z jednoho bodu do druhého a předmět je tu lokalisticky v pozici mezi krajními body). „Zřejmost“ pohybovosti by také ukázala, jak se z konkrétních významů sloves vyvíjely významy abstraktní, nejčastěji metonymicky přenášené: neboť lze-li s něčím / někým pohybovat, může to vést k jeho (ne)prospěchu. U sloves *opovrhovat* a *disponovat* jsou pohybové podklady zřetelné (dis-ponere = rozestavovat). Sloveso *pohrdat* se etymologicky dá jako pohybové vysvětlit obtížně. Teprve Rejzek¹⁷ přichází s etymologií u výrazu *brdý*, která

12 Uličný, O.: *Instrumentál v struktuře české věty*. Karolinum, Praha 2000.

13 Tamtéž, s. 91.

14 Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Academia, Praha 1968, s. 575.

15 Uličný, O.: *Instrumentál v struktuře české věty*. Karolinum, Praha 2000, s. 94.

16 Tamtéž.

17 Rejzek, J.: *Český etymologický slovník*. Leda, Praha 2001.

význam pohybu reflektuje, a to „těžký, pomalý“. Už Machek¹⁸ konstatuje v polském případě nářeční význam *vybíravý*; vcelku by tedy šlo u slovesa *pohrdat* o významový podklad *pomalů se pohybovat*, resp. *vybírat*. U knižního až archaického *vládnout kým, čím*, které v nč. příznačně změnilo rekci na neprospěchově dativní *vládnout komu*, můžeme pohybovost podle etymologie vidět v jednom slovenském užití typu *(ne)vládnut' rukami, nevládzem* apod., kde o pohyb nepochybně jde.

4

Zbývá struktura *nezbývá než zvítězit*. Analýzu této konstrukce jsem podal v roce 1999,¹⁹ přetištěna byla v mém výboru.²⁰ Protože spojka *než* se klasickým synchronistickým, případně větněčlenským analýzám vzpírá, sáhl jsem ke gramatickému etymologickému slovníku Františka Kopečného 1980.²¹ Diachronní analýza zde odhalí nános času jako příčinu několika elips. Spojka *než* se tu vykládá jako splynutí zápornky *ne* a *že*. Její významy jsou z hlediska synchronního srovnávací, časové, omezovací a účinkové, avšak metonymicky souvisejí se zbytkem starší, negační sémantiky, jak lze odvodit z jedinečného diachronního popisu české syntaxe z pera J. Bauera.²² Diachronně očištěná struktura, tj. zde doplněná o elipsu stč. *nic jiného (než)* motivuje k další, již synchronní interpretaci. Analýza odporovacího typu je tu málo pravděpodobná, srov. **nezbývá nic jiného, ne že* (tj. ale) *zvítězit zbývá*. Protože negace v češtině mnohé vztahy zatemňuje, pracujme raději s konstrukcí pozitivní: *zbývá (ještě) něco jiného než (jen) zvítězit*. Z hlediska relační logiky tu pak jde o dvoumístný relátor *jiný než*, který je jen zobecněním jiných komparačních relátorů, jako *být starší / mladší / nadějnější... než*. Relátor označíme písmenem *J*, jeho proměnné (argumenty) nacházíme zde ve výrazech *něco* a *zvítězit* – *n*, *z*. Vztah mezi *n* a *z* je *být jiný než*, formálně tedy *J* (*n*, *z*). Predikát *zbývá* pak předepíšeme celému výrazu jako argumentu, *Z* (*J* (*n*, *z*)) a tento složený výraz negujeme: $\neg Z$ (*J* (*n*, *z*)). Z povahy relátoru *být jiný než* pak plyne, že význam spojky *než* je tu srovnávací a omezovací. To však, obávám se, z novočeské eliptické podoby nevyplývá.

5

Druhý aspekt, jímž František Kopečný imponoval začínajícímu lingvistovi, byl jeho přístup k větným vztahům. V *Základech*²³ totiž vedle snah o zpřesnění popisu větněčlenského věnuje velkou pozornost termínu *relace, relační*. Pokud jde o novější pohled na adverbia, používá se zde tento termín poněkud disparátně, srov. Kopečného termíny adverbia inherentní a relační, kde by se právem dala očekávat terminologická dvojice inherentní a adherentní. Zato rozsáhlá pasáž na s. 27–33 naznačuje, jak Kopečný rozšiřuje pojetí relace, resp. dnešní terminologií valence, a blíží se jejímu velmi modernímu pojetí. Srov. malou zmínku o „relativní povaze“ sub-

18 Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Academia, Praha 1968.

19 Uličný, O.: *Nezbývá než zvítězit*. In: Hasil, J. (ed.): *Přednášky z XLII. běhu LŠSS*. I. díl. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 1999, s. 63–66.

20 Uličný, O.: *Jazyk, jazykověda, komunikace*. Slavica Pragensia 38. Acta Universitatis Carolinae. Philologica 3/2003. Karolinum, Praha 2006, s. 199–202.

21 Kopečný, F. a kol.: *Etymologický slovník slovanských jazyků*. Svazek 2. Academia, Praha 1980.

22 Bauer, J.: *Vývoj českého souvětí*. Nakladatelství ČSAV, Praha 1960.

23 Kopečný, F.: *Základy české skladby*. 2. vyd. SPN, Praha 1962.

stantiv typu relativa tantum, např. abstrakta jako *příčina, konflikt, osa* aj., která mají obdobnou intenci na své doplnění jako slovesa.²⁴

6

Je však jedna oblast, ve které je podle mého názoru možné s našim velkým krajanem nesouhlasit. Jsou to jeho úvahy o spisovnosti, kde ne vždy dost přesně rozlišuje různé komunikační situace, srov. např. jeho článek v *Naší řeči* 1949.²⁵ V souboru jeho popularizačních článků *Dobrodružství etymologie*²⁶ se sice správně konstatuje, že „přirozený člověk“ neřekne *šel jsem se zuby, popíchal jsem se klásky* nebo *jablka všechna popadala*. Toto pozorování je jistě správné, avšak jde tu o profánní slovní zásobu se stylově vyššími koncovkami a také o komunikační situace neoficiální a intimní, takže „nepřirozenost“, tedy neadekvátnost a hodnotový rozpor, jsou tu zřejmé. Z toho také plyne, že tento problém nemá kodifikační vyznění. František Kopečný sám však, podle editorů několikrát, koncovku instr. pl. *-ama* používá, srov. *Dobrodružství etymologie*²⁷ *začali se zvykama potlačovat i jejich jazyky*, což ovšem „přirozený“ mluvčí spisovného jazyka neřekne také. Toto je však opravdu jen piha krásy a na velikosti našeho stoletého jubilanta to nic nemění.

7

Kopečného jazykovědné dílo patří k pokladům české a československé bohemistiky, slavistiky i obecné jazykovědy. Zůstává vzorem syntetizujícího přístupu přemostujícího synchronii s diachronií a propojujícího metodologickou akribii se smělou vědeckou kreativitou, která nachází nové cesty a neočekávaná fakta a která je vzorem přístupu vpravdě konfrontativního a kontrastivního k jazykům příbuzným i nepříbuzným.

LITERATURA

- Bauer, J.: *Vývoj českého souvětí*. Nakladatelství ČSAV, Praha 1960.
 Černý, J. – Holeš, J. (eds.): *Kdo je kdo v dějinách české lingvistiky*. Libri, Praha 2008.
Encyklopedický slovník češtiny. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002.
 Holub, J. – Kopečný, F.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Státní nakladatelství učebnic, Praha 1952.
Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky. Academia, Praha 2007.
 Karlík, P.: Mluvnictví od konce druhé světové války 1945 do prvních let 21. stol. In: *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Academia, Praha 2007, s. 62–120.
 Kopečný, F.: *Základy české skladby*. 2. vyd. SPN, Praha 1962.
 Kopečný, F.: *Etymologický slovník slovanských jazyků*. Svazek 1. Academia, Praha 1973.
 Kopečný, F. a kol.: *Etymologický slovník slovanských jazyků*. Svazek 2. Academia, Praha 1980.
 Kopečný, F.: *Dobrodružství etymologie*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2009.
 Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Academia, Praha 1968.
Mluvnice češtiny 3. Academia, Praha 1987.

²⁴ Srov. Uličný, O.: *Instrumentál v struktuře české věty*. Karolinum, Praha 2000, s. 116.

²⁵ Kopečný, F.: Spisovný jazyk a jeho forma hovorová. *Naše řeč*, 33, 1949, s. 14–22.

²⁶ Kopečný, F.: *Dobrodružství etymologie*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2009, s. 36.

²⁷ Tamtéž, s. 17.

Rejzek, J.: *Český etymologický slovník*. Leda, Praha 2001.

Šmilauer, V.: *Novočeská skladba*. SPN, Praha 1966.

Uličný, O.: *Instrumentál v struktuře české věty*. Karolinum, Praha 2000.

Uličný, O.: *Jazyk, jazykověda, komunikace*. Slavica Pragensia 38. Acta Universitatis Carolinae. Philologica 3/2003. Karolinum, Praha 2006.

Katedra bohemistiky

Filozofická fakulta

Univerzita Palackého v Olomouci

<Oldrich.Ulicny@email.cz>

ETYMOLOGICKÉ ČLÁNKY FRANTIŠKA KOPEČNÉHO V ČASOPISU *SLAVIA*

MIROSLAV VEPŘEK

Tento příspěvek vznikl na základě referátu proneseného při příležitosti vzpomínkového večera na Františka Kopečného, který se konal 24. března 2010.¹ Mým záměrem bylo zhodnocení vědecké práce tohoto vynikajícího českého lingvisty na poli etymologického bádání. Pro význam a šíři etymologického díla F. Kopečného jsem se nakonec rozhodl zvolit jako předmět hodnocení jeho etymologické články v časopisu *Slavia*; tento pohled totiž výborně odkazuje k nejdůležitějším tématům a metodologickým přístupům v etymologickém bádání F. Kopečného.

V časopisu *Slavia* F. Kopečný samozřejmě nepublikoval pouze práce etymologické, ale vedle toho často i své důležité příspěvky slavistické. Ve výběru můžeme uvést např. závažnou stať *K otázce klasifikace slovanských jazyků* (1),² v níž je vyloženo dichotomické členění slovanských jazyků na jazyky severní a jižní. S výraznými příspěvky F. Kopečného paleoslovenistice souvisí jeho článek *Poznámky k Isačenkově rekonstrukci sthn. předlohy Frisinských památek* (2). Při hodnocení jeho podílu na bádání o nejstarším slovanském spisovném jazyce bývá zvláště oceňován právě jeho podíl na prostudování starohornoněmeckých předloh staroslověnských textů a nelze opominout ani jeho dlouholetou redaktorskou práci na akademickém *Slovníku jazyka staroslověnského*. Vynikající slavistická erudice F. Kopečného prosvítá také z příspěvku nazvaného *Problematika praslovanštiny a její rozvoj do jednotlivých slovanských jazyků* (22). Jedná se o zevrubný syntetizující komentář problematiky jedné zasedací sekce (sekce I-1) na 7. mezinárodní sjezdu slavistů ve Varšavě. F. Kopečný zde hodnotí práce zaměřené na jazykovou rekonstrukci praslovanštiny v celkovém pohledu i v dílčích jevech jednotlivých jazykových rovin a také na otázky související (např. slovanská etnogeneze). Své pojednání zakončuje konstatováním, že „v padesáti přihlášených referátech tohoto okruhu... se odráží určitý zdravý návrat k diachronní tematice“.

Chronologicky první článek F. Kopečného s etymologickou problematikou ve *Slavii*, v čísle věnovaném Josefu Vajsovi k devadesátinám, představuje studie s názvem *Stípate me malís (Cant 2,5), ospěte mě jablky (stř. bible Hlaholská)* (6). Kopečný se zde zabýval překladem pasáže ze starozákonní Písne písní. Tvar *ospěte*, který charakterizuje nejen přesná významová ekvivalence s lat. předlohou (*stipare* „hustě napěchovat, natlačit, nacpat,“ sekundárně „hustě obklopit“), ale i podobnost zvuková, uvedl do souvislosti se slovesem *cpáti*; přičemž z různých etymolo-

1 Zpracováno v rámci projektu MŠMT ČR č. LC546 „Výzkumné centrum vývoje staré a střední češtiny (od praslovanských kořenů až po současný stav)“.

2 Číselným údajem odkazujeme zde i níže na přesné bibliografické údaje uvedené na konci našeho pojednání, kde je připojen očíslovaný seznam publikací F. Kopečného v časopisu *Slavia*.

gických výkladů tohoto slovesa se přiklání k rekonstrukci kořene **stb̥p-*. Tento kořen zřejmě souvisí i s kořenem překládaného latinského výrazu (*stipare*), avšak tato souvislost je na hraně mezi příbuzností genetickou a elementární („genetickou příbuznost nezaručuje doopravdy ani naprostá shoda hlásková“). Skrze problematiku staročeské překládové techniky se tedy dostáváme k otázce tzv. elementární příbuznosti, v jejímž uplatňování a zejména ve vypracování její metodologie spočívá jeden z nejvýznamnějších přínosů F. Kopečného v etymologii.

Dalším sledovaným příspěvkem ve *Slavii* je pojednání nazvané *Nové cesty etymologického bádání?* (9) Jedná se o zevrubnou zprávu z IV. mezinárodního sjezdu slavistů v Moskvě, konkrétně z etymologické problematiky sjezdu. Jako „nové cesty“ F. Kopečný označuje etymologické metody, které se zakládají na kritických revizích tradičních postupů založených pouze na klasických hláskových zákonech a responzích, a také kritiku mladogramatického přístupu k etymologii. Zajímavá je také myšlenka, že některé extrémní koncepce (Kopečný jmenuje např. N. J. Marra a K. Oštira), které sice pravidla mladogramatická značně porušují, se stále s mladogramatismem shodují v tom, že přeceňují stránku hláskovou na úkor významové. „Nové cesty“ v etymologii podle Kopečného naproti tomu představují především metody založené na zdůraznění významové složky etymologických výkladů, což se projevuje zejména typologizací sémantických „změn“ a vypracováním metody sémaziologických paralel, dále na uplatnění tabuových principů, školy Wörter und Sachen a expresivních podnětů hláskových změn. V českém badatelském prostředí považuje za představitele těchto směrů především V. Machka (svého předchůdce ve vedení brněnského etymologického pracoviště Akademie věd) a indoevropeistu K. Janáčka. Za zmínku jistě stojí i kritika soudobé nedostatečné úrovně historické a nářeční lexikografie, jež etymologie využívá zejména jako prameny doložení slov.

Uplatnění těchto „nových cest“ v etymologickém bádání pak F. Kopečný ukázal i ve svém vlastním článku z roku 1960, ve studii *Slovanská zěnica* (10), kde podal nový výklad tohoto slova (*zěnica* = „zornička“) v komparaci s etymologiemi předchozími. Zde je velmi zajímavá především konfrontace s výkladem V. Machka. Z metodologického pohledu je pro oba typická akcentace sémantické složky etymologického výkladu, ale na rozdíl od Machka F. Kopečný v menší míře připouští nepravidelnosti formální (kritizuje např. Machkovu argumentaci založenou na uplatnění sporadické hláskové změny – zániku /r/ z formy *zrěnica*). Kopečný nejprve hledá sémantické paralely vzniku pojmenování zorničky, a to ve spektru jazyku indoevropských i neindoevropských. Zjištěné sémantické paralely potom dovolují etymologický výklad založit na formální souvislosti s kořenem **zi-/zē* s významem „zeti, zívati“ (srov. psl. sloveso **zēti*). *Zěnica* je tedy „to, co zeje“; příp. pasivně „to, co je vyzáto, vypouleno“.

Pozornost si zaslouží také recenzní příspěvek F. Kopečného z poloviny 60. let nazvaný *K novým etymologickým slovníkům* (13). Tato souborná recenze několika lexikografických prací byla sepsána v době, kdy již vznikala koncepce *Etymologického slovníku slovanských jazyků* (ukázkový sešit vyšel v roce 1966) a F. Kopečný jako hlavní iniciátor a tvůrce tohoto slovníku tak mohl sledované etymologické slovníky srovnávat mimo jiné s vlastní koncepcí. Předmětem jeho pozornosti se tak stává např. problematika rekonstrukce heslových slov a s tím související otázky datace a periodizace psl. (z tohoto pohledu např. kriticky hodnotí ukázkový sešit *Etymologického slovníku slovanských jazyků* kolektivu ruských etymologů pod vedením O. N. Trubačeva), velmi kladně Kopečný hodnotí slovník Sadnikové a Aitzetmüllera. V části věnované recenzi Bezlajova etymologického slovníku slovinštiny jistě stojí za povšimnutí (i v souvislosti s badatelským přístupem F. Kopečného) konstatování, že „etymologický slovník zůstává stále dílem individuálním.“

Také u dalšího sledovaného článku v časopisu *Slavia*, u studie s názvem *Další poznámky k metodě etymologizování předložek* (15), která navazuje na dřívější práci publikovanou v časopise *Slovo a slovesnost*, spatřujeme návaznost na výše jmenovaný *Etymologický slovník slovanských jazyků*, jehož první díl je věnován mimo jiné etymologii předpon a předložek.³ V etymologických výkladech těchto „gramatických slov“ spočívá jeden ze zásadních přínosů F. Kopečného pro etymologii. Kopečný se ve zmíněné studii ve *Slavii* zaměřuje na problematiku sémantickou, na šíři významového pole jednotlivých předložek. Sleduje sémantické proměny prepozic na celém slovanském materiálu (diachronním i synchronním), které vedou někdy až ke vzniku významů antonymních (např. bulharské *iz* ve významu „k“). Tyto variabilní poměry sémantické je potom možno aplikovat i při uznávání genetické příbuznosti analyzovaných předložek při výkladu v rámci širších indoevropských souvislostí. Příznačná je také provázanost etymologie a syntaxe, na niž bývá právem poukazováno při hodnocení badatelské metodologie F. Kopečného. Mimoto se také věnuje problematice vztahu předložek k substantivům, hypotézám o vzniku prepozic z adverbializovaných substantiv, přičemž uvádí příklady svědčící také o opačném procesu.

Článek nazvaný *K některým novým etymologickým výkladům* a publikovaný ve *Slavii* v roce 1977 (24) je kritickou reflexí dvou studií Š. Ondruše, publikovaných také ve *Slavii* – *Genetické vztahy českého pomenování měsíce únor* (1975) a *Praslovanský původ českých pomenování psa vezevník a vyže* (1975). F. Kopečný oceňuje zejména Ondrušovu metodologii, která vychází z nových teorií Schwebablautu, laryngální teorie a dalších modelů indoevropského kořene. Při vlastním komentáři v souvislosti s etymologií substantiva *vyže* poukazuje na možné jazykově imanentní příčiny hláskové změny, která byla tradičně vykládána spíše principem lidové etymologie. V souvislosti s Ondrušovým etymologickým výkladem názvu měsíce *únor* F. Kopečný konstatuje: „Tak jako je dobré, když se zasvěcený etymolog pokouší o zcela nový výklad, zrovna tak je správné poukázat na to, kde dobře vystačíme se starým, tj. na případy, kde nejsou důvody k pochybnostem.“

Polemikou s etymologickým výkladem Š. Ondruše je také poslední námi zaznamenaný etymologický článek F. Kopečného v časopisu *Slavia*, a to pojednání s názvem *Je slovo chotár slovanského původu?* z roku 1979 (25). Nový výklad Ondrušův publikovaný ve *Slovenské reči* v roce 1973 vyvrací tradiční názory o maďarském původu tohoto pojmenování. Vychází ze základu *chot-*, ovšem musí vysvětlit souvislost jednak doloženého význam „chtít“ a jednak hypotetického „jít“. Tuto souvislost Ondruš vyvozuje pouze z přibližné synonymie problematických ekvivalentů z angličtiny a francouzštiny. Kopečný naproti tomu podává sémantickou rekonstrukci výrazů pro pojem „chtít“ v indoevropských i neindoevropských jazycích a metodou sémantických paralel dochází ke kritice Ondrušem navrženého významového posunu „jít“ > „chtít“. Tato kritika konotuje i se spornými body Ondrušovy argumentace při rekonstrukci formální. Závěrem tohoto článku podrobuje analýze široce pojatý slovanský lexikální materiál a dospívá k několika původem různým slovanským etymonům, u nichž došlo zřejmě ke kontaminacím.

I když se v posledních dvou sledovaných příspěvcích F. Kopečný věnuje převážně konkrétním etymologickým výkladům, jsou tyto články metodologicky velmi inspirativní. Také ostatní publikace F. Kopečného v časopisu *Slavia* reprezentují jeho mimořádné dílo a výborným způ-

3 Z tohoto slovníku vyšel pouze první díl (*Slova gramatická a zájmena*) ve dvou svazcích; první svazek nese název *Předložky – koncové partikule* a druhý *Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia* (tento druhý svazek za spoluautorství V. Poláka a Vl. Šaura).

sobem odkazují k nejdůležitějším okruhům velmi širokého etymologického a slavistického zájmu tohoto významného českého lingvisty 20. století.

SEZNAM PUBLIKACÍ FRANTIŠKA KOPEČNÉHO V ČASOPISU *SLAVIA*

První část této výběrové bibliografie (po č. 15) byla získána na základě soupisu prací sestaveného K. Hádkem a S. Prokešovou (1971); zbývající publikace potom vlastní excerpcí.

Pozn.: hvězdičkou jsou označeny recenze, zprávy a diskusní příspěvky F. Kopečného.

- (1) K otázce klasifikace slovanských jazyků. *Slavia*, 19, 1949, s. 1–12.
- (2) Poznámky k Isačenkově rekonstrukci sthn. předlohy Frisinských památek. *Slavia*, 21, 1952, s. 315–321.
- (3) Význam krátkých tvarů adjektivních a zejména tvaru neutrálního v češtině. *Slavia*, 22, 1953, s. 557–574.
- (4)* [Diskusní poznámky na olomoucké konferenci o srovnávací slovanské jazykovědě]. *Slavia*, 22, 1953, s. 237 a 322–323.
- (5)* Nové německé příspěvky k slovanské toponomastice. *Slavia*, 24, 1955, s. 303–306.
- (6) Stipate me malis (Cant 2,5), ospěte mě jablky (stč. bible Hlaholská). *Slavia*, 25, 1956, s. 322–327.
- (7)* Klemensiewicz, Z.: Zarys składni polskiej. Warszawa 1954. *Slavia*, 25, 1956, s. 99–105.
- (8)* Décaux, F.: Morphologie des enclitiques polonaises. Paris 1955. *Slavia*, 26, 1957, s. 397–401.
- (9)* Nové cesty etymologického bádání? [IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě r. 1958]. *Slavia*, 28, 1959, s. 448–454.
- (10) Slovanská zěnica. *Slavia*, 29, 1960, s. 185–192.
- (11)* Pošvár, J.: Le toile comme moyen de paiement chez les Slaves. *Slavia*, 31, 1962, s. 459.
- (12)* Trubačev, O. N.: Proischoždenije nazvanij domašnich životnyh v slavjanskich jazykach. Moskva 1960. *Slavia*, 31, 1962, s. 460–465.
- (13)* K novým etymologickým slovníkům. *Slavia*, 33, 1964, s. 457–466.
- (14) Kopečný, F. – Mátl, A.: Václav Machek [nekrolog]. *Slavia*, 35, 1966, s. 338–339.
- (15) Další poznámky k metodě etymologizování předložek. *Slavia*, 38, 1969, s. 181–188.
- (16)* Němec, I.: Vývojové postupy české slovní zásoby. *Slavia*, 38, 1969, s. 660–665.
- (17) Бѣлорускѣ быццам. *Slavia*, 39, 1970, s. 330–333.
- (18)* Varbot, Ž. Ž.: Drevnerusskoje imennoje slovoobrazovanije. Moskva 1969. *Slavia*, 40, 1971, s. 277–279.
- (19)* Erhart, A.: Studien zur indoeuropäischen Morphologie. Brno 1970. *Slavia*, 41, 1972, s. 409–412.
- (20) Byti – verbum existentiae (VE), kopula (VC) a pomocné sloveso (VA), přecházející v morfém v p., č., slk. *Slavia*, 42, 1973, s. 135–148.
- (21)* Havlová, E. – Kopečný, F. – Polák, V. – Šaur, V.: Etimologija 1968. Moskva 1971. *Slavia*, 42, 1973, s. 287–292.
- (22)* Problematika praslovanštiny a její rozvoj do jednotlivých slovanských jazyků. [7. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě r. 1973]. *Slavia*, 43, 1974, s. 60–64.

-
- (23) Srovnání a negace. *Slavia*, 44, 1975, s. 113–118.
(24) K některým novým etymologickým výkladům. *Slavia*, 46, 1977, s. 21–22.
(25) Je slovo chotár slovanského původu? *Slavia*, 48, 1979, s. 113–119.

Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
<miroslav.veprek@post.cz>

OBRAZOVÁ PŘÍLOHA

Vzpomínkový večer na Františka Kopečného

Vzpomínkového večera se účastnili i studenti.

S kyticí nejstarší syn Františka Kopečného.

František Kopečný, Božena Bednaříková, Ondřej Bláha a Edvard Lotko.

Oldřich Uličný, Božena Bednaříková a Jan Kořenský diskutují nad fotografiemi.

Oldřich Uličný, Josef Kopečný a Jan Kořenský nad týmiž fotografiemi.

František Kopečný, Božena Bednaříková a Oldřich Uličný.

VARIA

NAD AKTIVITAMI OLOMOUCKÉ POBOČKY JAZYKOVĚDNÉHO SDRUŽENÍ ČR

BOŽENA BEDNAŘÍKOVÁ

V roce 2009 připravil výbor olomoucké pobočky Jazykovědného sdružení ČR ve složení Božena Bednaříková (předsedkyně), Karel Komárek (místopředseda) a Jindřiška Kapitánová-Pilátová (vědecká tajemnice) celkem osm přednášek a vedle toho, tentokrát již s rozšířeným týmem organizátorů z řad pracovníků a doktorandů katedry bohemistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého, třídní mezinárodní konferenci a jednodenní odborný seminář.

Přednášky, oproti jiným letům většinou synchronně zaměřené, měly velmi různorodý charakter. Od předkládání koncepčního podkladu k široké diskusi (morfologický tagset, konstrukční gramatika, lexikální morfologie), přes zamyšlení translátologická a srovnávací (obecná čeština v překladech do angličtiny, česko-ruská srovnání) k výzkumům sociolingvistickým (komunikace Čechů a Slováků) a onomastickým (vývojové tendence oikonymie). Nechyběl však ani přesah do literární vědy (četba současné skotské literatury).

Přednáška **Petra Pořízky** (katedra bohemistiky FF UP Olomouc) nesla název *Automatická konverze pozičního a atributivního morfologického tagsetu češtiny*. Přednášející se pokusil reflektovat současnou situaci české korpusové lingvistiky v souvislosti s morfologickou anotací jazykových korpusů. V současnosti totiž existuje již několik morfologických značkovacích sad, jež morfologické kategorie odrážejí v různé míře komplexnosti a jež se navzájem koncepčně liší. Nejdominantnější a nejužívanější je systém navržený Janem Hajičem (poziční systém), užitý např. v psané složce *Českého národního korpusu*. Neméně důležitý je i brněnský (atributivní) systém morfologických značek (koncepte: Klára Osolsobě), užívaný v korpusech NLP – Laboratoře zpracování přirozeného jazyka na Fakultě informatiky Masarykovy Univerzity v Brně. Přednáška byla proto cíleně zaměřena právě na analýzu a komparaci obou značkovacích sad a možnosti jejich vzájemné automatické konverze, přičemž klíčovými faktory byly vzájemná kompatibilita, ztráta informace při konverzi a jiné aspekty. Představen byl i nově vyvíjený program *MorphCon* (v0.1alfa), jenž je pro tyto potřeby vyvíjen od r. 2008 ve spolupráci dalších dvou vědeckých pracovišť, a to autorským kolektivem ve složení: Petr Pořízka (FF UP Olomouc), Marek Schäfer (Fakulta informatiky Univerzity v Bonnu, Německo) a Daniel Zeman (Ústav formální a aplikované lingvistiky Matematicko-fyzikální fakulty Univerzity Karlovy, Praha).

Mirjam Fried (Ústav pro jazyk český AV ČR Praha a Linguistic Department, University of Helsinki) přijela do Olomouce s přednáškou *Ke genezi subjektivní modalit v mluvené řeči z pohledu gramatikalizační teorie*. Tato metodologicky zaměřená přednáška měla za cíl prověřit vhodnost diachronní analýzy při zkoumání synchronně doložené polysémie v oblasti gramatiky. Středem pozornosti byly některé specifické funkce a významy spojené s formou *jestli*, jak jsou doloženy v mluvených korpusech současné češtiny. Podstata změn, o kterých

přednáška referovala, se týká postupné, kontextově podmíněné krystalizace inferencí, jež vedou od propozičního obsahu nepřímých zjišťovacích otázek k vyjadřování postojové modality v nevětných strukturách. Ve zkratce lze zkoumané změny shrnout jako postupnou gramatikalizaci výrazu *jestli* ve směru podřadící spojka > kontextualizátor > (subjektivní) modální částice. Cílem analýzy bylo co nejpřesněji identifikovat faktory (syntagmatické, funkční, sémantické a textotvorné), které k dané polysémii vedou, a vysvětlit jejich spolupůsobení pomocí obecných kognitivních a komunikačních principů zakotvených v gramatikalizační teorii a v konstrukčním přístupu k syntaktickému popisu.

Text této přednášky je pod názvem *Ke zrodu české modální částice jestli z pohledu gramatikalizační teorie* publikován v tomto čísle časopisu Bohemica Olomucensia.

Jindřiška Kapitánová-Pilátová (katedra slavistiky FF UP Olomouc) věnovala svou přednášku s názvem *Obecná čeština a její reflexe v ruském a anglickém překladu (na materiálu děl Bohumila Hrabala)* stylistickému specifiku moderní češtiny – obecné češtině, a to z pohledu její rekonstrukce při překladu českého uměleckého textu do ruštiny a angličtiny. Na materiálu děl Bohumila Hrabala ilustrovala funkční zapojení obecné češtiny do textu a poté sledovala práci překladatele s tímto funkčním prvkem v cizím stylistickém i jazykově-systémovém prostředí. Přednášející přitom následovala teorii funkční a pragmatické ekvivalence překladu a uváděla příklady ekvivalence obecné češtiny v rovině jazykového systému, v oblasti sémantických posunů (přidaná expresivita či intenzita v ruštině a angličtině) či struktury diskursu (explicitně zdůrazněná fatická funkce, struktura dialogu či emocionalita v ruštině a angličtině).

Přednáška **Jaroslava Davida** (katedra českého jazyka Filozofické fakulty Ostravské univerzity Ostrava) s dlouhým názvem *Svrabov, Čachovice Lázně, Bezručova Branka a České Chalupy (vývojové tendence české oikonymie 20. století)* se zabývala vývojem soustavy českých oikonym (místních jmen) ve 20. století. Na základě analýzy dobových pramenů se zaměřila nejen na motivační východiska změn, ale také na názvotvornou charakteristiku moderní české oikonymie. Pozornost se přitom soustředila především na meliorativnost, reklamnost, honorifikaci a degermanizaci, které formovaly českou oikonymii ve 20. století.

Jiří Korostenski (katedra aplikované jazykovědy, Vysoká škola evropských a regionálních studií, o. p. s., České Budějovice) si ve své přednášce *Spojitelnost rozměrových adjektiv se substantivy a kognitivní aspekty (česko-ruské srovnání)* všiml nástupu kognitivní lingvistiky v posledních deseti letech a pokusil se o její srovnání s tradičním strukturalismem v Evropě a v českém prostředí, v Rusku a v Americe. Vyložil základní pojmy kognitivní lingvistiky, např. „antropocentrismus“, „obraz světa“, „topologický typ“, „koncept“, a stanovil podmínky spojitelnosti rozměrových adjektiv se substantivy v závislosti na topologickém typu / konceptu. Položil si i otázku, proč lze v češtině utvořit spojení *hluboká lopata* a proč v ruštině takové spojení nenajdeme. Právě na takové otázky se dle přednášejícího snaží odpovídat kognitivní lingvistika.

Text této přednášky je pod názvem *Kognitivní aspekty spojitelnosti v ruštině a češtině* publikován v tomto čísle časopisu Bohemica Olomucensia.

Přednáška **Boženy Bednaříkové** (katedra bohemistiky FF UP Olomouc) nesla poněkud provokativní název: *Jak se vymanit z dokulilovských sítí*. Vycházejíc z kánonu dokulilovské onomaziologické metody snažila se přednášející dokázat

a) nekompatibilitu této metody s vlastními východisky, kdy případy typu *brodit* → *brod* (tzv. bezafixální derivace) se ukazují jako „onomaziologicky neanalyzovatelné“, ač jde o slova utvořená,

b) nekompatibilitu této metody s komárkovskou teorií slovních druhů a s teorií slovně-druhově transpozice založené na požadavku oscilace / hierarchizace mezi syntaktickými funkcemi: *Léčili na zajíce. → Jejich léč na zajíce byla úspěšná. → Starosta ocenil úspěšnost jejich léče a pozval všechny na tradiční Poslední léč.*

Text přednášky byl částečně publikován v časopisu *Rossica Olomucensia*,¹ dále byla její koncepce představena formou powerpointové prezentace na mezinárodní konferenci *Člověk a jeho jazyk* (2010), pořádané Jazykovedným ústavem Ľudovíta Štúra SAV ve Smolenicích, a formou posterové prezentace na konferenci *GLS 2010 – Sound, Structure, Meaning: Explorations At The Interface*, pořádané Georgetown University ve Washingtonu.

Jedinou zástupkyní sprízněné literární vědy byla v olomoucké pobožce JS ČR **Ema Je-
línková** (katedra anglistiky a amerikanistiky FF UP Olomouc), která proslovila přednášku s neobvyklým názvem *Muriel Sparková, antiszyzyga a past na myši, aneb jak číst současnou skotskou literaturu*. Zabývala se rolí ambivalence v současné ženské skotské literatuře.

Poslední, téměř vánoční přednášku připravila **Květoslava Musilová** (katedra českého jazyka a literatury Pedagogické fakulty UP Olomouc). V prezentaci s názvem *Komunikace Čechů a Slováků ve změněné jazykové situaci* vyložila na mnoha grafech a četných příkladech ze sociolingvistického průzkumu zprostředkovaný a přímý kontakt češtiny a slovenštiny v současnosti. Zaměřila se přitom především na komunikaci slovenských vysokoškoláků v českém prostředí.

X. mezinárodní setkání mladých lingvistů OLOMOUC 2009 se konalo pod názvem *NEpravidelnost a NEjednoznačnost v non/verbální komunikaci a jejím popisu*. V popředí mladé lingvistiky stály především tyto otázky:

- NEpravidelnost v řeči/jazyku a (ne)pravidelnost její (nejen) lingvistické deskripce,
- NEpravidlenost v komunikaci (non)verbální,
- NEpravidelnost v pohledu typologickém a diachronním,
- NEpravidelnost v pohledu interdisciplinárním,
- NEjednoznačnost v řeči/jazyku a (ne)jednoznačnost její (nejen) lingvistické deskripce,
- NEjednoznačnost v komunikaci (non)verbální,
- NEjednoznačnost v pohledu typologickém a diachronním,
- NEjednoznačnost v pohledu interdisciplinárním,
- NEjednoznačnost/NEpravidelnost a ZNAK,
- NEjednoznačnost a NEpravidelnost a jejich INTERFACE(?).

Konference, již připravila katedra bohemistiky FF UP ve spolupráci s olomouckou pobočkou Jazykovědného sdružení ČR (organizační tým pracoval ve složení Božena Bednaříková, Lucie Barbapostolová, Vít Gvoždiak, Karolina Haiderová, Jana Kovandová a Vladimír P. Polách), se zúčastnilo celkem 64 referujících z šesti zemí (Maďarsko, Polsko, Rakousko, Rusko, Slovensko a Slovinsko). V rámci konference se realizovaly i dva workshopy: *Problémy výzkumu staré a střední češtiny* (vedoucím workshopu byl Robert Dittmann) a *Čeština jako cizí jazyk: přístupy k budování komunikačních kompetencí* (vedoucími workshopu byli Darina Hradilová a Jiří Nový), otevřeny byly i sekce obecnělingvistická, paleoslovenistická, translatická a literárněvědná. Na konferenčních vystoupeních měli svou první možnost vystoupit i pregraduální studenti – vítězové soutěží typu Student a věda – sekce Lingvistika a sekce Literatura. Většina

1 Bednaříková, B.: Tzv. transpozice aneb Jak se dostat z „dokulilovských sítí“. In: *Rossica Olomucensia*. Vol. XLVIII. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2009, s. 121–125.

příspěvků, jež na konferenci zazněly, je publikována v časopisu *Bohemica Olomucensia 2 – Philologica Juvenilia* (2010).²

Odborný seminář s názvem **Sondy pod povrch jazyka** se konal u příležitosti významného životního jubilea prof. Miroslava Komárka. Spolu s olomouckou pobočkou Jazykovědného sdružení ČR jej pořádala katedra bohemistiky FF UP, práce v organizační týmu se ujali její členové Božena Bednaříková a Ondřej Bláha. O „podpovrchovou jazykovou sondáž“ se svými příspěvky pokusilo dvacet referujících z nejrůznějších českých a moravských lingvistických a literárněvědných pracovišť, někteří z nich přispěli i milými osobními vzpomínkami na setkání či spolupráci s jubilantem. S odbornými sondážemi ze semináře se filologická veřejnost může seznámit v časopisu *Bohemica Olomucensia 4 – Jubilea* (2009).³

Přednášky, konference i odborný seminář se setkávaly s poměrně velkým zájmem posluchačů, a to nejen z řad pracovníků filologických kateder a katedry sociologie a andragogiky a katedry filozofie, ale především z řad studentů (nejen) filologických oborů. Pro všechny organizátory to bylo zavazující při chystání dalšího cyklu přednášek a jiných aktivit na rok 2010.

LITERATURA

- Bednaříková, B.: Tzv. transpozice aneb Jak se dostat z „dokulilovských sítí“. In: *Rossica Olomucensia*. Vol. XLVIII. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2009, s. 121–125.
- Bláha, O. (ed.): *Bohemica Olomucensia 4 – Jubilea*. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2009.
- Polách, V. P. (ed.): *Bohemica Olomucensia 2 – Philologica Juvenilia*. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2010.

*Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
<bozenabe@seznam.cz>*

2 Polách, V. P. (ed.): *Bohemica Olomucensia 2 – Philologica Juvenilia*. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2010.

3 Bláha, O. (ed.): *Bohemica Olomucensia 4 – Jubilea*. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2009.

DRUHÉ SETKÁNÍ PALEOSLOVENISTŮ V OLOMOUCI

MONIKA KAVÁLKOVÁ

Ve středu 16. září 2009 se na katedře bohemistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci konalo *Druhé setkání českých paleoslovenistů*, které navázalo na první, pořádané před dvěma lety v Praze. Spolu s olomouckou katedrou bohemistiky ho organizoval Slovanský ústav AV ČR a Český komitét slavistů. Bylo uspořádáno v rámci projektu MŠMT č. LC546 „Výzkumné centrum vývoje staré a střední češtiny (od praslovanských kořenů po současný stav)“, mezi jehož řešitele patří i katedra bohemistiky. Určeno bylo nejen badatelům v oblasti paleoslovenistiky, ale také pedagogům a dalším zájemcům o historii češtiny a slovanských jazyků. Zúčastnili se ho mj. Helena Bauerová, Emílie Bláhová, Václav Čermák, Zoe Hauptová, Miroslav Komárek, Václav Konzal, Radoslav Večerka. Byl také zastoupen poměrně vysoký počet mladších badatelů. Setkání oficiálně zahájil proděkan pro zahraniční záležitosti FF UP doc. Wilken Engelbrecht. Za pořádající katedru bohemistiky přivítala účastníky setkání zástupkyně vedoucího katedry doc. Božena Bednaříková.

Dopolední blok referátů moderoval Ondřej Bláha. Jako první vystoupil prof. Radoslav Večerka s příspěvkem *Ještě jednou ke Kyjevským listům*. Podal přehled informací o dosavadních výsledcích studia této památky a nastínil rozmanitost jazykových jevů vyskytujících se v tomto textu. Na závěr argumentačně podpořil svoji tezi, že je možné vystopovat reálné důvody, proč lze považovat Kyjevské listy za památku velkomoravské redakce napsanou v Římě.

Václav Konzal v příspěvku *Václavské legendy a paleoslovenistické bádání* mimo jiné upozornil na fakt, že je třeba zkoumat slovanské václavské legendy vždy společně s legendami latinskými. Podnětná byla jeho hypotéza funkce jednotlivých legend v dané době, poněvadž od funkce se odvíjí specifický ráz legendy, a tím i jisté charakterové rysy díla.

Miroslav Vepřek v referátu nazvaném *Několik poznámek k problematice bohemismů ve staroslověnině* probíral sporné lexikální jednotky, které mohou být označeny termíny bohemismus / moravismus. Svoji analýzu obohatil i o příklady, kdy lexikální bohemismus nemusí mít nutně svůj protějšek v nové češtině. Za velmi důležitou pro interpretaci označil okolnost, kterým prostředím rukopisné texty prošly.

Bohatou diskusi mezi posluchači vyvolal příspěvek Františka Čajky, který se zabýval významem staroslověninštiny pro výuku staré i nové češtiny. Poslední referující Václav Čermák stručně komentoval stav nejnovější české paleoslovenistiky (*K nejnovějším dějinám české paleoslovenistiky*). Vyzdvihl zejména osobnost a působení přední české paleoslovenistky doc. Heleny Bauerové při příležitosti jejího významného životního jubilea.

Odpolední část měla charakter rokování kolem „hranatého stolu“, jak poznamenala moderátorka diskuse doc. Helena Bauerová s odkazem na charvátskou hranatou hlaholici. Diskutovalo se na téma paleoslovenistických studií na vysokých školách v České republice. Jedním z témat byla struktura povinných a volitelných předmětů paleoslovenistického zaměření. Pro-

bíraly se také otázky didaktiky výuky staroslověnštiny a možnosti motivace studentů (např. výuka cyrilice a otázky výslovnosti staroslověnštiny). Otevřel se i problém paleoslovenistických témat u státních bakalářských a magisterských zkoušek. Každý z účastníků odpoledního programu dostal prostor pro prezentaci formy výuky staroslověnštiny na své instituci. Ostatní se tímto způsobem mohli seznámit nejen s tím, jaké jsou hodinové dotace na jednotlivých katedrách či jaká je nabídka volitelných předmětů, ale mohli konfrontovat i další problémy s výukou staroslověnštiny. Tato diskuse, která byla završením celého setkání, přinesla pozitivní výsledky, neboť z ní vyšlo najevo, že zájem o slavistiku a staroslověnštinu z řad studentů je stálý, a to nejen díky specializovaným předmětům.

Katedra bohemistiky

Filozofická fakulta

Univerzita Palackého v Olomouci

<xenigma@seznam.cz>

AMERICKÝ BOHEMISTA O REFORMÁCH ČESKÉHO PRAVOPISU

FRANTIŠEK SCHÄFER

Neil Bermel: *Linguistic Authority, Language Ideology, and Metaphor. The Czech Orthography Wars*. Mouton de Gruyter, Berlin-New York 2006 (Language, Power and Social Process, 17)

„Habent sua fata libeli.“ Kniha amerického autora, vysokoškolského učitele ve Velké Británii, vznikla v těsné (zřejmě osobní) spolupráci s českými lingvisty a vyšla podobně jako jeho druhá starší studie věnovaná češtině¹ v Německu, v tomto případě ve známém berlínském nakladatelství Mouton de Gruyter, jež, jak naznačuje jeho současný název, pokračuje mezi jiným v činnosti původního nizozemského nakladatelství Mouton, které v Evropě sehrálo klíčovou roli v období pozdního strukturalismu a začátků generativní lingvistiky. Zařazení knihy do edice *Language, Power and Social Process*, řízené Monicou Hellerovou (činnou v Kanadě), a Richardem J. Wattsem (ten v době vydání knihy působil ve Švýcarsku), je přesvědčivým důkazem stále se zrychlující „globalizace“ jazykovědy. Mimochodem, zařazení Bermelovy studie s českou problematikou do jedné z nejprominentnějších edic věnovaných sociolingvistice a lingvistické antropologii je přesvědčivým důkazem, že čeština ve svém historickém vývoji i současném stavu může být „laboratoří“, z níž můžeme získat cenné informace, přesahující daleko rámec tradiční bohemistiky. Současně však Bermelova kniha, lehce přístupná mimo Českou republiku a napsaná v hlavním světovém jazyce, zůstane zřejmě dlouho jednou ze základních učebnic pro zahraniční slavisty a bohemisty. Z toho vyplývají vysoké nároky, které na ni musíme klást.

Jak ukazuje obsah, je zaměření studie neobyčejně široké a daleko překračuje téma naznačené v podtitulu.² Hlavním důvodem je nutnost vysvětlit zahraničnímu publiku řadu reálií, které zná nebo by měl znát každý český student bohemistiky. Po předmluvě a první kapitole s obecnou tematikou (Ortografická reforma a plánování jazyka) následují čtyři oddíly věnované České republice, české gramatice, českému spisovnému jazyku i spontánním formám češtiny, purismu a českému pravopisu v minulosti i současnosti, především z hlediska reformy nebo pokusu o ně. Šestá a sedmá kapitola se znovu obrací k obecnějším sociolingvistickým problémům, samozřejmě v souvislosti s češtinou. Zvláště zajímavý je osmý oddíl (Metafory a konceptualizace jazyka), po němž ještě následují krátké shrnutí, poznámky, obsáhlá bibliografie a rejstřík.

Silnou stránkou Bermelovy knihy jsou pasáže s obecnou a současnou tematikou. Zde mohl autor vycházet z bohaté zahraniční literatury v angličtině a také z informací, které mu poskytl

1 Bermel, N.: *Register Variation and Language Standards in Czech*. Lincom Europa, Munich 2000.

2 Mimo anglickou jazykovou oblast bychom asi raději hovořili o „sporech“ než o „válkách“, i když tento pojem již začíná mít v anglosaské lingvistické historiografii tradici.

čeští kolegové. Tyto části knihy si se ziskem přečte i bohemista, protože získá nové informace nebo alespoň najde shrnutí toho, co by jinak musel dlouho hledat v článcích, roztroušených v mnohdy těžko dostupných časopisech a sbornících. Bermelovy exkurzy do historie však asi uspokojí pouze zahraniční studenty nebo badatele nezasvěcené do české problematiky. Autor nikde neproblematizuje zavedené představy a zřejmě ani nezná literaturu v jiných jazycích než v angličtině nebo češtině. Jen jeden příklad: období let 1780–1900, jako celek označené jako „národní obrození“ (oddíl 3.3, s. 92–105), které je klíčové pro vznik moderního českého spisovného jazyka (a jak se dnes mnozí domnívají, také moderního českého národa), je líčeno v rámci zaběhlých tradičních představ a nepřihlíží k jejich postupující revizi jak v české a zahraniční historiografii, tak i (zatím především) v zahraniční jazykovědě.³

Nabízí se tedy otázka, jaký význam má Bermelova studie vcelku pro české publikum, a v souvislosti s tím – vzhledem k zřetelné neochotě českých studentů bohemistiky číst literaturu v cizích jazycích – otázka jejího případného překladu. Mimo to, co už bylo naznačeno, je nutno konstatovat, že překlad by byl smysluplný pouze v nejužší spolupráci s autorem, a sice v značně zkrácené formě.⁴ Některé pasáže jsou pro české publikum zbytečné, protože jejich témata jsou lépe zpracována v snadno dostupné české literatuře. Takový překlad by se pak mohl stát důležitou pomůckou pro české studenty a snad i badatele, protože by je přinejmenším upozornil na řadu problémů, se kterými se v současné době musí potýkat bohemistika i celá globalizovaná jazykověda.

LITERATURA

Bermel, N.: *Register Variation and Language Standards in Czech*. Lincom Europa, Munich 2000.

Bermel, N.: *Linguistic Authority, Language Ideology, and Metaphor. The Czech Orthography Wars*. Mouton de Gruyter, Berlin-New York 2006 (Language, Power and Social Process, 17).

Dürscheid, Ch.: *Einführung in die Schriftlinguistik*. 2. überarbeitete Auflage. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2004 (Studienbücher zur Linguistik, 8).

*Institut für Linguistik
Philosophische Fakultät
Universität Köln*

<franz.schaefer@uni-koeln.de>

3 Pokud se týká historické problematiky, omezuje se autor na anglicky psanou literaturu, tj. neuvádí ani českou (např. Hanzal, Hroch) ani německou (převážně v Rakousku vzniklou) produkci. Podobně jako většina jeho českých kolegů ignoruje jazykové a pravopisné „války“ 18. století na jihu německé jazykové oblasti, které samozřejmě zasahovaly také na české území, o nichž je v knize řeč. Vzhledem k tomu, že se Bermel bez odkazů na literaturu na několika místech dotýká také problematiky pravopisných reforem v německé jazykové oblasti, je třeba upozornit alespoň na jednu ze základních nových prací: Dürscheid, Ch.: *Einführung in die Schriftlinguistik*. 2. überarbeitete Auflage. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2004 (Studienbücher zur Linguistik, 8).

4 Zde by bylo možno opravit některé chyby (např. změnit formu jména Čuřín ve správné Cuřín, aby i neodborník práce zasloužilého bohemisty Františka Cuřína, 1913–1988, vůbec našel v knihovně), doplnit do bibliografie prameny a tu část literatury, která je z nepochopitelných důvodů obsažena jen v poznámkách a nutí čtenáře k nekončícímu hledání na konci knihy, a především doplnit aktuální literaturu, kterou musí bohemista znát, aby pochopil historické pozadí problémů, o nichž je v knize řeč. Vzhledem k tomu, že se Bermel bez odkazů na literaturu na několika místech dotýká také problematiky pravopisných reforem v německé jazykové oblasti, je třeba upozornit alespoň na jednu ze základních nových prací: Dürscheid, Ch.: *Einführung in die Schriftlinguistik*. 2. überarbeitete Auflage. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2004 (Studienbücher zur Linguistik, 8).

PRAŽSKÝ ZÁVISLOSTNÍ KORPUS – NOVÁ PŘÍLEŽITOST PRO POPIS ČESKÉ SYNTAXE

OLDŘICH ULIČNÝ

1

Koncem r. 2005 vyšel na Matematicko-fyzikální fakultě UK v Praze zásluhou pracovníků Ústavu formální a aplikované lingvistiky dvojdílný manuál¹ (dále *Anotace 2005*) hustě tištěného textu o téměř 1200 stranách formátu A4; tento text je dále vystavován v nezkrácené podobě (anotátorská příručka) i ve zkrácené, přehlednější podobě (referenční příručka) na adrese <http://ufal.mff.cuni.cz>. Manuály obsahují pokyny pro anotátory připravující strojový korpus syntaktických struktur češtiny. Popis české syntaxe tu vychází z původní generativní koncepce Petra Sgalla; vedle jeho jména a jmen jeho hlavních spolupracovníků Evy Hajičové a Jarmily Panevové obsahuje seznam autorů manuálu jména druhé a dokonce třetí generace pokračovatelů. Je užitečné poznamenat, že jde ve světovém měřítku o jediný generativní popis jazyka odlišující se zásadním způsobem od generativní koncepce Chomského a jeho pokračovatelů.

I. I

Zatím jsme zvyklí na vyhledávání v korpusu lexikálních jednotek a jejich tvarů; ty, jak známo, se dají vyhledat pouhým zadáním lexikálního lemmatu. Např. v korpusech SYN Českého národního korpusu² rešeršér při tom získá širší kontext hledaného výrazu, který mu může pomoci – při rozšířené rešeršní strategii – i zpřesnit odhad funkční a stylové platnosti vyhledaného výrazu; totéž platí o jeho morfologických aspektech. Je zřejmé, že takto pojatý korpus zpřesňuje naše znalosti o slovní zásobě češtiny a při nepředpojaté interpretaci frekvence a funkční a stylové platnosti vystavovaných lexikálních jednotek se může stát dobrým východiskem pro tvorbu moderních výkladových, synonymických, frazeologických i frekvenčních slovníků.

Předpojatostí zde rozumíme přístup hlavního autora nového frekvenčního slovníku mluvené češtiny zpracovaného právě na základě korpusů SYN, který praví, že kolem dvou třetin českých mluvčích má za vlastní mateřštinu obecnou češtinu „ve výslovném protikladu k češtině spisovné, s níž se vlastně jako s jazykem jiným naprostá většina mluvčích setkává hlavně až ve škole ve svých šesti letech jako s jazykem druhým...“³ Tento slovník by tedy v souladu s tvrzením jeho hlavního autora měl vlastně nést název *Frekvenční slovník češtiny mluvené dvěma třetinami obyvatel ČR*. František Čermák, tento vlivný správce podniku, který shromažďuje a prezentuje strojový poklad češtiny psané i mluvené, jakoby netuší nic o klasických

1 Mikulová, M. a kol.: *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu*. Svazek I, II. Matematicko-fyzikální fakulta UK, Praha 2005. 1020 s.

2 Srov. Koček, J. – Kopřivová, M. – Kučera, K. (eds.): *Český národní korpus. Úvod a příručka uživatele*. Filozofická fakulta UK, Praha 2000.

3 Čermák, F. a kol.: *Frekvenční slovník mluvené češtiny*. Karolinum, Praha 2007, s. 7–8.

pohádkách, které se právě v té jím nenáviděné spisovné češtině (ve které se zatím celý život při oficiálních příležitostech úspěšně vyjadřoval) čtou dětem zhruba od dvou let, ani o paních učitelkách v mateřských školkách, které jsou vedeny k tomu, aby mluvily na děti spisovně. Snadno se tak vnucuje myšlenka: Chce snad autor tento „cizí jazyk“, mluvenou spisovnou češtinu, ve které se dítě socializuje a vzdělává, nahradit češtinou obecnou, která je v pozdějších jeho člancích nahrazována pojmem *standard*? Závažnější skutečností je však zásada téhož autora týkající se češtiny psané⁴ nezařazovat varianty obecněčeské, stylové, grafické aj. jako zvláštní hesla, nýbrž pojímat je do celku příslušných variant spisovných, příp. frekventovanějších. Na místě je tu otázka po úrovni nejen vědeckého, nýbrž i čistě praktického slovníkářského myšlení, jakož i o po odpovědnosti a etice člověka,⁵ v jehož rukou je celý „národní“ korpus češtiny a jeho deriváty.

2

Zatímco v korpusech lexikálních se může orientovat a s užitekem je využívat i laik, je korpus syntaktický určen odborníkům. Podle úvodu ke koncepci Pražského závislostního korpusu (dále PDT, podle Prague Dependency Treebank)

„PDT 2.0 slouží především těmto dvěma cílům:

- aplikovat teoretické výsledky Pražské lingvistické školy na velké množství skutečných jazykových „příkladů“, a tím explicitně ověřit a zachovat teorii závislostně založeného *funkčně generativního popisu* (FGD)...
- umožnit použití metod strojového učení pro vytvoření rozumně spolehlivých nástrojů automatické analýzy a generování jazykových dat.

Zatímco pro dosažení prvního cíle by možná stačilo vybrat pouze několik příkladů pro každý lingvistický jev, druhý cíl nepochybně vyžaduje zpracování velkého množství přirozeně se vyskytujících posloupností vět. Statistiku, získané z takových dat, mohou být ovšem s výhodou použity zpětně pro lingvistický výzkum.“⁶

Přestože celá koncepce popisu je v PDT druhému uvedenému cíli podřízena, je anotační manuál postaven tak, že analytickou činnost při anotaci lze dobře sledovat a zjišťovat, jak se autorská koncepce PDT liší od proklamovaného vzoru Šmilauerovy *Novočeské skladby* i od „teoretických výsledků pražské lingvistické školy“, resp. v čem se s nimi shodují.

2.1

V úvodních studiích k posuzovanému projektu (*Průvodce PDT 2.0*) se dovídáme, že

„Systém FGD se vyznačuje třemi typickými vlastnostmi:

- použitím závislostní syntaxe,
- zahrnutím hloubkové syntaktické roviny (tektogramatiky) do lingvistického popisu,

4 Čermák, F. – Křen, M. a kol.: *Frekvenční slovník češtiny*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2004, s. 9.

5 Srov. Chromý, J.: Analýza článků Františka Čermáka věnovaných jazykové kultuře. *Slovo a slovesnost*, 70, 2009, s. 128–139.

6 Hajič, J., a kol.: *Průvodce PDT 2.0*. Dostupné z WWW: <<http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/doc/pdt-guide/cz/html/index.html>>.

- specifikací formálního popisu informační struktury věty (aktuálního členění) a jeho začleněním do popisu jazyka.

Teorie vyžadovala tříúrovňové pojetí anotace, s morfologickou, analytickou a tektogramatickou rovinou. Kromě morfologické roviny, jejíž návrh využíval již existující systém tagů pro češtinu, byly pokyny pro anotaci jen kusé a bylo jasné, že jejich dopracování bude muset probíhat současně s anotací tak, jak se budou nacházet nové jevy a problémy. Nicméně již od počátku jsme přijali několik „neporušitelných“ principů:

- morfologická anotace bude prováděna na jednotlivých slovech; nebudeme se pokoušet analyzovat např. složené slovesné tvary,
- pro anotaci bude přímo použit systém tagů existujícího morfologického slovníku pro češtinu, vyvinutého na ÚFALu,
- jednotkou anotace povrchové syntaxe (analytické roviny) bude rovněž slovo, se vztahem 1:1 vůči jednotkám morfologické roviny; součástí anotace nebudou „stopy“, náhrady elips ani nic podobného,
- závislostní anotace bude použita nejen pro rovinu hloubkové syntaxe (tektogramatickou rovinu), ale rovněž pro rovinu analytickou,
- tektogramatická rovina bude obsahovat všechno, co teorie nabízí, tedy aktuální členění, koreferenci a další podrobnou anotaci; v souladu s teorií a cíli hloubkové reprezentace bude umožněno „vkládání“ a „mazání“ uzlů (ve vztahu k nižším rovinám),
- funkce členů závislých na slovese (případně i na podstatném či přídavném jméně) bude určována na základě valence.⁴⁷

Uvedené zásady jsou několik let staré, teorie PDT se stále rozšiřuje a prohlubuje. Zdá se však, že starší záměry a plány byly k dnešnímu dni ve značném rozsahu splněny – soudě podle *Anotace 2005* a dalších aktivit zpracovatelů, scházejí vlastně jen mluvená data, diskurz (srov. však odd. 8.3. Textová koreference a další náběhy ke zpracování diskurzu) a reprezentace znalostí. Srov. *Průvodce PDT 2.0*:

„Budoucnost PDT není zatím přesně určena. Zvažováno je několik možných budoucích zaměření (samozřejmě, pokud finanční zdroje dovolí): přidání mluvených dat; přidání hlubší a širší anotace obzvláště pro koreferenci, informační strukturu a diskurz; anotace jiného (hodně odlišného) jazyka; ruční anotace češtiny/angličtiny na dalších paralelních textech s použitím stejné (tektogramatické) reprezentace; a přidání dalších vrstev anotace (reprezentace znalostí založená na obsahu výpovědi).“⁴⁸

Kromě uvedených splněných či proponovaných kroků této koncepce lze přidat některé další, které budou čtenáři či studentovi bližší, protože jsou zásadně odlišné od obvyklých postupů českého zpracování české syntaxe. Je to především důsledná formalizace na důsledně odlišných strzech popisu: čtenář brzy pochopí, že v případě analytické roviny jde o rovinu větných členů, kdežto rovina tektogramatická postihuje syntaktické významy částí věty. Důležitým, byť diskusním přínosem je striktní zařazení aktuálního členění výpovědi (AČ) právě sem, srov. však zde odst. 3.3. Také proklamovaná kritická syntéza názorů pražské školy lingvistické (a nejen jí, srov. stále přítomného ducha V. Šmilauera zvláště na rovině analytické) je instruktivně vyvoditelná. Explicitnost a deduktivní charakter přístupu k jazyku jsou předpo-

7 Hajič, J., a kol.: *Průvodce PDT 2.0*. Dostupné z WWW: <<http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/doc/pdt-guide/cz/html/index.html>>.

8 Tamtéž.

klady systému FGP (formálního generativního popisu) od vzniku této koncepce, který se však v průběhu let v některých aspektech modifikoval.⁹

3

Vzhledem k faktické i proklamované návaznosti PDT na domácí lingvistickou produkci je možné celkem pohodlně sledovat odlišné pojetí některých kategorií a základních pojmů. Z řady jednotlivostí i zásadních změn přístupu vybíráme pojetí závislosti v tektogramatické rovině, pojetí doplňkových struktur a místo aktuálního členění výpovědi v lingvistickém popisu věty.

3.1

Přístupem pravděpodobně nejobtížněji přijímaným čtenářem s klasickou syntaktickou výchovou je v PDT pojetí závislosti a její aplikace. Srov. *Anotace 2005*, kap. 5.1:

„Tektogramatická rovina je založena na závislostní koncepci. Základní myšlenkou závislostní koncepce je, že užití *členu závislého* je podmíněno užitím *členu řídicího*, který zastupuje celé spojení (řídicí člen má stejnou syntaktickou distribuci jako celé spojení členu řídicího se členem závislým). Závislost bývá reflektována v morfologické formě závislých členů (shodou morfologických kategorií s členem řídicím, omezením výběru pádu závislého členu). Ve shodě s novějšími syntaktickými popisy považujeme za centrum věty sloveso a podmět interpretujeme jako závislý na slovese.“¹⁰

Problém této definice (syntaktické?) závislosti spočívá především v tom, že v tektogramatické rovině musí být závislost mezi jednotkami nepochybně odvozena od závislosti v rovině analytické, větněčlenské. Pojetí závislosti mezi agentem jako členem závislým a predikátem (přesněji slovesem – zde se tedy rekuruje k další, nižší rovině morfologické) je možné jen na pozadí vztahů v povrchové struktuře věty – tak jsou ostatně uzly stromové struktury tektogramatické roviny popisovány.

Také testovatelnost závislosti je možná jen na úrovni lexikálního obsazení větněčlenských pozic. Zde vzniká další potíž ve vymezení testu, srov. v definici sub 3.1 „užití *členu závislého* je podmíněno užitím *členu řídicího*“ výraz **užití**. Ten předpokládá, že testování je svěřeno jazykovému povědomí rodilého mluvčího v roli lingvisty. Z dále uvedeného obr. 9.10 by pak plynulo, že užití subjektu *Jirka* jako závislého na řídicím výrazu *prodal* spolu s ním závislost v tektogramatické, tj. syntakticko-sémantické, rovině plně potvrzuje. Intuice rodilého mluvčího však praví, že tímto užitím (v komunikaci) nebyla vytvořena správná česká věta, ani její část – vzpomeňme tu starého problému školní definice *věta holá*. Bylo-li takto vytvořeno binární syntagma výrazové, morfosyntaktické, pak by i to mělo být řečeno, avšak tento předpoklad je v rozporu s mnoha dalšími postupy PDT, jak v případě strukturace doplňku (srov. dále 3.2), tak zejména s případem částic a dalších hodnotících výrazů, které jsou v PDT chápány stejně binárně a v závislosti na slovese – srov. obr. 9.10, závislost výrazu *bohužel*. Tyto postojové výrazy se však vztahují k celé propozici, nikoli jen k predikátu.

9 Sova, R.: *Unfashionable Studies on Noam Chomsky and Petr Sgall*. Lincom Europa, Muenchen 2007. Travaux linguistiques de Brno 1; Uličný, O.: (recenze) Radim Sova: *Unfashionable Studies on Noam Chomsky and Petr Sgall*. Muenchen, Lincom Europa 2007. Travaux linguistiques de Brno 1. *Slavistična Revija Ljubljana*. V tisku.

10 Mikulová, M. a kol.: *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu*. Svazek I, II. Matematicko-fyzikální fakulta UK, Praha 2005, kap. 5.1.

Pojem *závislost* je v PDT zcela oddělen od pojmu *valence* (ve smyslu obligatornost závislého výrazu), s nímž se však jakožto se sémantickým pojmem pracuje. Uvedená závislost binárního typu (*Jirka prodal*) a (*prodal ho*) je podle našeho názoru v užití, tj. při analýze lexikálních vztahů v syntaktické struktuře věty, podrobena valenčním vztahům, zvláště pravostranným, takže závislost je třeba znázornit (*Jirka (ho prodal)*). Aplikace teorie grafů však velí užít způsob první. Také termín (?) *rozvíjení* v definici valence je užít jinak než tradičně: „Na tektogramatické rovině předpokládáme, že potenciálně každé sémantické sloveso, substantivum, adjektivum a adverbium (každý komplexní uzel) má valenci. Valenční doplnění (v širokém smyslu) představují všechna doplnění, která mohou dané slovo v daném významu rozvíjet.“¹¹ Valenční struktura, jakkoliv může být vícečlenná, však nezahrnuje pojetí „rozvíjení“ ve smyslu statické specifikace jednoho pojmu druhým, tedy ve smyslu narůstání staticky pojaté pojmové informace. Ve větněčlenské analýze věty je toto rozvíjení nutné vidět jako vícestupňovou hierarchii „postupného rozvíjení“.¹²

3.2

Závislost kategorie Doplněk, dále D, se v PDT chápe zčásti tradičně, jde o Šmilauerův doplněk u sloves plnovýznamových. Srov. *Anotace 2005*, kap. 5.10:

„Na tektogramatické rovině zachycujeme i případy tzv. doplňku. *Doplněk* chápeme jako fakultativní volné doplnění, které má dvojí sémantický vztah závislosti, vztahuje se současně k substantivu a ke slovesu, které může být nominalizováno. Tyto dvě závislosti jsou v tektogramatické stromové struktuře zachyceny různými prostředky:

- závislost na slovese je znázorněna hranou závislostního stromu (tedy stejně jako je znázorněna závislost jiných doplnění),
- závislost na jméně (sémantickém substantivu) je zachycena pomocí atributu compl.rf, jehož

hodnotou je identifikátor jména, ke kterému se doplněk vztahuje (viz 5.7 – Hodnoty atributu compl.rf).“¹³

Toto pojetí je ve vztahu k tradičnímu i novějšímu chápání doplňku odlišné v nejednom ohledu. Především však zjišťujeme odchylku od pojetí samotné tektogramatické roviny v PDT.

Tektogramatická rovina jako rovina syntaktickosémantická je užitím termínu z roviny nižší, větněčlenské, metodologicky představena jako pojmově nehomogenní. Důvodem zřejmě je, že syntaktická sémantika D je značně různorodá, takže se jako výhodnější jevílo zvolit jako distinktivní rys této kategorie tzv. dvojí závislost. Tu však zjišťují i autoři PDT také v jiných strukturách, avšak do jejich formalizovaného zápisu ji nezahrnují. Srov. *Anotace 2005*, odst. 5.11.1.1. Nejednoznačné závislostní vztahy:

11 Mikulová, M. a kol.: *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu*. Svazek I, II. Matematicko-fyzikální fakulta UK, Praha 2005, kap. 5.2.

12 Uličný, O.: K syntagmatické a transformační charakteristice doplňku. *Slovo a slovesnost*, 30, 1969, s. 11–22.

13 Mikulová, M. a kol.: *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu*. Svazek I, II. Matematicko-fyzikální fakulta UK, Praha 2005, kap. 5.10.

„V těch strukturách, ve kterých se volné doplnění vztahuje k nějakému slovesnému ději či stavu a zároveň k nějakému jménu, závisí toto volné doplnění v tektogramatickém stromě vždy na uzlu pro řídící sloveso. Toto pravidlo platí zejména pro ty konstrukce, ve kterých jsou jméno a volné doplnění vyjádřené předložkovou skupinou v distančním postavení (a pro ty konstrukce, ve kterých jméno není vyjádřeno). Předpokládáme, že doplnění vyjádřené předložkovou skupinou, které se vztahuje ke jménu a je přitom od tohoto jména odtrženo, determinuje vždy zároveň i slovesný děj. Srov.:

• *Starý muž přišel v otrhaném kabátě.* Doplnění *v (otrhaném) kabátě* determinuje jméno *muž* i sloveso *přijít*. V tektogramatickém stromu bude přednostně zavěšeno na uzel pro sloveso. Srov. obr. 5.185.¹⁴

Záleží tedy na anotátorovi, aby v rámci několika různých typů dvojí závislosti rozpoznal právě D konstrukci. Příslušná kritéria nejsou explicitně zadána, takže se občas stane záměna *jako* srovnávacího za *jako(žto)* doplňkové, srov. *Kamarád ležel jako nemocný*, resp. se proklamaná fakultativnost D dodržuje poněkud nesoustavně. Srov. příklady *jednotka zůstala bezbranná*, *chápe vývoj jako jediný možný* (dvojí význam slovesa *chápat*: s D = považuje za, bez D = rozumí vývoji) aj. Obecně platí, že kritérium fakultativnosti oddělí od sebe tradiční doplňkové typy *Cítila se unavená* (vazebné, které navíc lze obtížně chápat jako předmět)¹⁵ od *Přišla unavená* (nevazebné).

O tzv. dvojí závislosti D, kterou v našem pojetí interpretujeme jako postupnou determinaci či specifikaci sémantického syntagmatu *substantivum + Vfn*, viz náš článek.¹⁶ Údajná přímá závislost D na slovese v PDT neodpovídá však ani vlastnímu kritériu tzv. užití závislého členu podmíněného užitím členu řídícího. Srov. především D konstrukce s kvantifikačními výrazy jako *Svůj pokoj nevidíte celý*, *Chlapci se rozběhli každý za jiným zájmem* nebo *Občan sám musí znát zákony*, kde spojení *nevidíte celý*, *rozběhli se každý*, *musí znát sám* jsou intuitivně daleko hůř „užitelná“ než dvojice *pokoj celý*, *chlapci každý* nebo *občan sám*. Srov. také některé takto, avšak od zvyklosti *Anotace 2005* odlišné způsoby zápisu vztahů v D konstrukcích u Hajiče a kol.:¹⁷

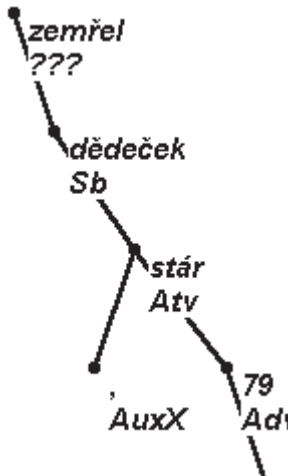
14 Mikulová, M. a kol.: *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu*. Svazek I, II. Matematicko-fyzikální fakulta UK, Praha 2005, kap. 5.11.1.1.

15 Srov. Hajič, J. a kol.: *Anotace na analytické rovině. Návod pro anotátory*. Dostupné z WWW: <<http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/doc/manuals/cz/a-layer/html/index.html>>.

16 Uličný, O.: K syntagmatické a transformační charakteristice doplňku. *Slovo a slovesnost*, 30, 1969, s. 11–22.

17 Hajič, J. a kol.: *Anotace na analytické rovině. Návod pro anotátory*. Dostupné z WWW: <<http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/doc/manuals/cz/a-layer/html/index.html>>.

zemřel dědeček, *stár* 79 let

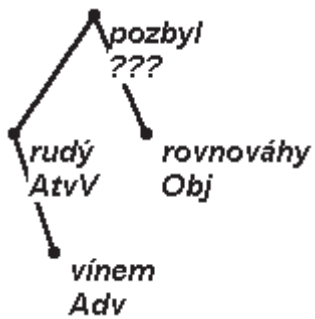

neotrkaný přišel Franta na Žižkov

avšak i (!)

rudý vínem pozbyl rovnováhy

3.3

Teze výše již zmíněná, že totiž aktuální členění patří k významové stavbě věty, nikoli k jejímu komunikačnímu („aktuálnímu“) aspektu, je v PDT a ve statích o PDT podporována několika i lingvistickými argumenty, které mají pojetí odlišné od školy Danešovy a Firbasovy odůvodnit.

3.3.1

Nejprve dva citáty, které ukazují zásadní rozdíly v pojetí některých dalších zaužívaných základních pojmů i způsoby reakce na ně. „Proto AČ chápeme jako artikulaci věty, ne jen výpovědní události“.¹⁸ „Že je AČ integrální součástí jazykového systému, a nepatří tedy (jen) do oblasti sdělovacího procesu (parole), nýbrž ...“¹⁹ Danešovo vymezení výpovědní události se zde sice přímo nezmiňuje, ale reakce obou autorů svědčí o jisté snaze tyto termíny modifikovat. Srov. k termínu *výpovědní událost* a k jejímu místu v *parole*: „Zbavíme-li (abstrakci a zobecněním) „výpovědní událost“ všech prvků individuálních a náhodných..., máme již výpověď jako jednotku nikoli parolovou... zůstává součástí kontextu jazykového a situačního (což se projeví ... v jejím aktuálním členění).“²⁰ Jak je vidět, v Danešově pojetí je výpověď chápána sofistikovaněji; jde sice o komunikační jednotku, ale chápanou v různých stupních zobecnění, což Sgall ani Hajičová neberou v úvahu. Kromě toho se tak dají postihnout i systémové aspekty výpovědi z pozic funkčně vyšších, takřkajíc z pozic artikulace textu či diskurzu. Pojetí Sgallovo vyzdvihuje propojení vlastností větné sémantiky, jejíž informační charakter chápe jako nikoli zcela statický, s informační strukturou AČ, která je dynamická. Danešova třetí syntaktická rovina však umožňuje uchopit aspekty „lidskosti“ komunikační struktury výpovědi vcelku, tj. nejen prostředky komunikačních strategií, k nimž AČ nepochybně aspoň zčásti patří, ale i strukturu nenocionálních, subjektivizačních prostředků komunikace, tj. částic a dalších, dá se říct „výpovědních členů“ (v protikladu k nocionálním větným členům). Přijatý formalismus aplikované teorie grafů však nutí autory PDT nejen k zásahům do tradiční teorie větných členů, ale i k antiintuitivnímu zápisu závislosti právě mezi uvedenými výpovědními a větnými členy. Srov. v *Anotaci 2005* závislost nenocionálního výrazu *bohužel* na *Vfin*.²¹

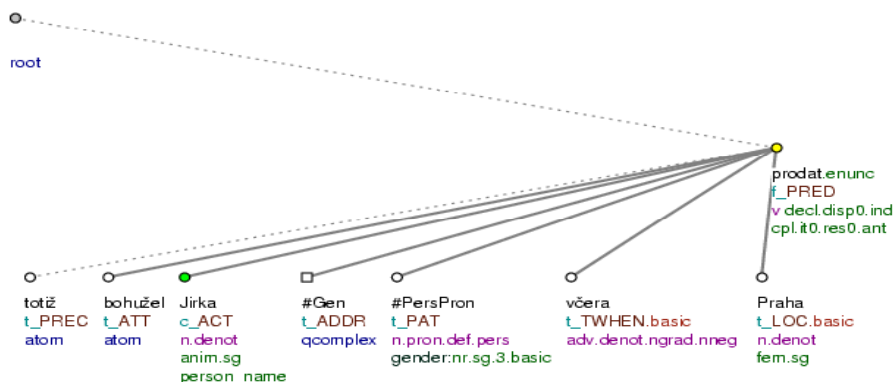
18 Sgall, P.: Moravská a pražská (malostranská) koncepce aktuálního členění. In: *Čeština – univerzálie a specifika*. Svazek 4. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002. s. 54.

19 Hajičová, E.: Aktuální členění větné. In: *Encyklopedický slovník češtiny*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002, s. 32.

20 Daneš, F.: Syntaktický model a syntaktický vzorec. In: *Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii*. Nakladatelství ČSAV, Praha 1963, s. 116n.

21 Mikulová, M. a kol.: *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu*. Svazek I, II. Matematicko-fyzikální fakulta UK, Praha 2005, s. 1067.

Obrázek 9.10. Pořadí kontextově zapojených uzlů ve verbální skupině

Jirka ho totiž bohužel včera v Praze prodal.

3.3.2

K další argumentaci autorů PDT jen doklad na neobvyklé míšení pojmů: „AČ je relevantní jak pragmaticky, tak i sémanticky..., a vyjadřuje se mluvnickými prostředky (slovosledem, polohou intonačního centra, rozdílem silných a příklonných nebo nulových tvarů zájmen, popř. i specifickým morfémem jako v japonštině).“²² Zde by bylo nutné vysvětlit, jak se chápou mluvnické prostředky. Poloha intonačního centra je bezpochyby pojem pragmatický. Ani slovosled nemůže být v AČ považován za mluvnický, v povrchové struktuře věty je lineární uspořádání jazykových prostředků jistě mluvnickými (a zvukovými) pravidly determinováno, avšak, jak známo, právě tato pravidla jsou se „slovosledem“ AČ v přímém rozporu a blokují ho.

3.3.3

Zdá se, že jednodušší vysvětlení, proč je v PDT zvoleno právě toto a ne jiné chápání místa AČ v popisu syntaktické struktury věty / výpovědi, spočívá v tlaku deduktivního principu formalizačního nástroje, tj. aplikace teorie grafů na popis syntaktické struktury češtiny. Neboť i některé další argumenty našich autorů lze přinejmenším polemicky zpochybnit nebo jejich váhu zproblematizovat.

ad a) Angažmá delších tvarů zájmen, typ *jeho* / *ho*, ve službách AČ: Jde o periferní jev ve spisovné češtině, která je založena na střč. nářečích; v jiných nářečích, středomoravských, slezských i východomoravských, tento rozdíl neexistuje. Paradigma je také ve spis. češtině neúplné, týká se jen osobních zájmen 1. a 2. os. sg., u zájmen 3. os. jen masc. (některé stč. delší tvary sg. fem. a pl. dávno zanikly). Také delší tvar *mne* dnes vychází z užívání, stává se knižním až archaickým prostředkem jazyka psaného, příp. se využívá v umělecké stylizaci. I v jiných ohledech jde také o část indexových prostředků, tento rozdíl není obdobně relevantní např. u posesivních zájmen typu *moje* / *má*, *svoji* / *svou* apod. V rámci českého jazykového systému jde tedy o jev periferní, tato funkce je nesrovnatelná se situací v jazycích, kde je signalizace AČ pomocí gramatických prostředků obligatorní. Pro český národní jazyk neplatí tedy tento jev jako univerzále.

22 Sgall., P.: Moravská a pražská (malostranská) koncepce aktuálního členění. In: *Čeština – univerzálie a specifika*. Svazek 4. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002. s. 54.

ad b) Změna AČ téže výpovědi má být podle Sgallovy školy relevantní i sémanticky, čili může při ní dojít i ke změně pravdivostních podmínek. Obvykle se uváděl vzorový doklad *Na Moravě se mluví česky vs. Česky se mluví na Moravě*.²³ K obdobným větám, snad s výjimkou vět s kvantifikátory, však lze poměrně snadno najít kontext, ve kterém se pravdivostní podmínky nemění, srov. např. *Dejte příklad, kde se (taky) mluví česky. / Ptali se mě, kde se taky mluví česky. / Kde všude se mluví česky?* apod. Odpověď *Česky se mluví na Moravě* zde pravdivostní podmínky nenarušuje. Navíc je pořádek slov v této výpovědi nepochybně příznakový, což potvrzuje i test tzv. systémového uspořádání (nepraví se čeho), které odpovídá míře výpovědní dynamičnosti, vytvořený autory právě citované knihy.²⁴ V něm se oprávněně řadí „základní doplnění slovesa“ ve větě tak, že místo (kde) stojí před způsobem: základní slovoslednou podobou je tedy struktura *Na Moravě se mluví česky*. Obdobně lze interpretovat i příklady Hajičové,²⁵ a to přesto, že některé jsou komplikovány přítomností kvantifikátorů.

4

Závěrem konstatujeme: Koncepce konkrétního popisu češtiny v PDT, této každodenní černé práce anotátora, ukazuje názorně, jak na jedné straně nutně zjednodušující, na druhé straně pak neobvyčejně obohacující je obraz jazyka ve formalizujícím podání vyžadovaném jistou technickou a technologickou úrovní strojového – hardwarového, softwarového – i projektového vybavení zpracovatele. Pro současného lingvistu bez počítačně lingvistických či dokonce generativistických ambicí je předvedená práce dokladem toho, jaká úskalí kladé analytickému zkoumání deduktivistický, byť lákavě formalizující přístup k popisu jazyka. Přitom jde stále jen o počátek práce, o vstupní předpoklady, protože sílu tohoto systému generovat správné české věty budou moci autoři ověřit až po delší době. Na víceméně řečnickou otázku v nadpisu našeho článku tedy můžeme jednoznačně odpovědět: Počítačové zpracování české syntaxe s ambicemi podat její ucelený obraz včetně nejdůležitějších aspektů jejího fungování naše poznání jazyka nesporně obohacuje.

Je mou milou povinností poznamenat, že tento článek je z větší části reflexí na práci se studenty katedry bohemistiky Filozofické fakulty UP v Olomouci ve volitelných seminářích k syntaktické problematice v letním a zimním semestru roku 2009. Jejich zájem o věc a jejich zvědavé otázky i zajímavé odpovědi byly pro mě nejednou inspirací.

LITERATURA

- Anotace 2005* = Mikulová, M. a kol.: *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu*. Svazek I, II. Matematicko-fyzikální fakulta UK, Praha 2005. 1202 s.
 ČNK = Koček, J. – Kopřivová, M. – Kučera, K. (eds.): *Český národní korpus. Úvod a příručka uživatele*. Filozofická fakulta UK, Praha 2000.
 Čermák, F. – Křen, M. a kol.: *Frekvenční slovník češtiny*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2004.
 Čermák, F. a kol.: *Frekvenční slovník mluvené češtiny*. Karolinum, Praha 2007.

23 Sgall, P. a kol.: *Aktuální členění věty v češtině*. Academia, Praha 1980, s. 82.

24 Tamtéž, s. 77.

25 Hajičová, E.: Aktuální členění větné. In: *Encyklopedický slovník češtiny*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002, s. 32–33.

- Daneš, F.: Syntaktický model a syntaktický vzorec. In: *Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii*. Nakladatelství ČSAV, Praha 1963, s. 115–124.
- Hajičová, E.: Aktuální členění větné. In: *Encyklopedický slovník češtiny*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002, s. 32–34.
- Hajič, J., a kol.: *Průvodce PDT 2.0*. Dostupné z WWW: <<http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/doc/pdt-guide/cz/html/index.html>>.
- Hajič, J. a kol.: *Anotace na analytické rovině. Návod pro anotátory*. Dostupné z WWW: <<http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/doc/manuals/cz/a-layer/html/index.html>>.
- Chromý, J.: Analýza článků Františka Čermáka věnovaných jazykové kultuře. *Slovo a slovesnost*, 70, 2009, s. 128–139.
- Sgall, P. a kol.: *Aktuální členění věty v češtině*. Academia, Praha 1980.
- Sgall, P.: Moravská a pražská (malostranská) koncepce aktuálního členění. In: *Čeština – univerzálie a specifika*. Svazek 4. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002. s. 51–58.
- Sova, R.: *Unfashionable Studies on Noam Chomsky and Petr Sgall*. Lincom Europa, Muenchen 2007. Travaux linguistiques de Brno 1.
- Uličný, O.: K syntagmatické a transformační charakteristice doplňku. *Slovo a slovesnost*, 30, 1969, s. 11–22.
- Uličný, O.: (recenze) Radim Sova: *Unfashionable Studies on Noam Chomsky and Petr Sgall*. Muenchen, Lincom Europa 2007. Travaux linguistiques de Brno 1. *Slavistična Revija Ljubljana*. V tisku.

*Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
<Oldrich.Ulicny@email.cz>*

TŘIKRÁT MARKÉTA PILÁTOVÁ

BLANKA KOSTŘICOVÁ

Svou první knihu *Žluté oči vedou domů* uvádí Markéta Pilátová mottem – citátem z Capoteho *Snídaně u Tiffanyho*: „Nechci mít něco svého, dokud nenajdu místo, kde já a věci budeme k sobě patřit. A pořád si nejsem jistá, kde to je. Ale vím, jaké to tam je.“¹

Hledání tohoto místa je, možno říci, hlavním – více či méně explicitním – tématem obou autorčiných knih pro dospělé (i když ve druhé próze, *Má nejmilejší kniha*, se už přesouvá do poněkud jiné polohy). S tím samozřejmě koresponduje i fakt, že děj obou knih je zčásti (v případě *Mé nejmilejší knihy* převážně) zasazen do poměrně „exotického“ prostředí Latinské Ameriky, přičemž (alespoň některé) postavy zpravidla mají nějaký vztah k různým zemím či městům v Evropě – pocházejí odsud ony či jejich předkové, mají zde příbuzné, dávné lásky, vzpomínky apod. Postavy ze *Žlutých očí* proto často cestují (či spíše: přesouvají se, anebo – jsou přesouvány; pocitu autorkou posouváných figurek se nad těmito postavami čtenář občas neubrání) přes kus zeměkoule, nejčastěji z Brazílie (ze Sao Paula, ale i z farmy v brazilské džungli) do Prahy či naopak, případně z Ameriky do Brazílie apod. Autorka rozehrává základní příběhy – vyprávění čtyř žen a jednoho muže, jehož se dvěma z vypravěček pojí vztah partnerský – manželský a milenecký. Jedna z žen symptomaticky žije v Brazílii, druhá v Praze; Jaromír pak pracuje jako dvojitý špión, žije v Brazílii a do rodného Československa jezdí pracovně; další dvě vypravěčky – jedna ze Sao Paula, druhá farmářka z brazilské džungle – se zase v Praze sejdou, neboť sem přijely hledat své kořeny... Všechny příběhy takto oscilují mezi těmito lokalitami, přičemž všem je společný určitý neklid, trochu až tékání, plynoucí jistě z úsilí o nalezení onoho místa zmíněného v mottu. A nejenom: toto místo má ve *Žlutých očích* nesporně i poněkud jiný ráz, než měla (anebo neměla) na mysli Holly Golightlyová: jde i o hledání „místa“ povýtce vnitřního – ve vztahu, pocitu, spiritualitě... Toto úsilí většinou nemá nějaký pevný, přesný „program“, směr, záměr či systém – postavy jednají většinou intuitivně (což leckdy může zdůraznit onen dojem tékání). Ve vnější rovině nakonec každá z postav nějaké „místo“ nachází, u některých by se snad dalo říci, že na něm budou žít „šťastně až do smrti“...

Vypravěčka, jejíž příběh knihu otevírá i uzavírá, však v poslední kapitole čte dopis špióna Jaromíra psaný těsně před jeho sebevraždou: Jaromír v něm vzpomíná na spoluvězeňkyni z koncentračního tábora, která v lágru zahynula a nyní ho vede za ruku: „Vedou mne domů její oči, po cestě, kterou jsem konečně našel. Věci a já, místa a já už teď spolu nevedeme spory.“²

Jakkoli je Jaromír přesvědčen, že došel (či v nejbližším okamžiku dojde) smíření, není naštěstí jeho pojetí domova (a cesty domů) nikterak zobecněno, jde pouze o jeho variantu. Kapitola, v níž je dopis prezentován, se jmenuje Domů, a v závěru se vypravěčka „jednoduše“ vrací

1 Pilátová, M.: *Žluté oči vedou domů*. Torst, Praha 2007, s. 7.

2 Tamtéž, s. 154.

z Prahy do Brazílie, provázena snovou vizí a slovy cikánky z Jaromírova dopisu: „Domov je blízko nebo daleko, jen od něj nesmíš utéct.“³

Cikánka Johana, jejíž oči daly knize titul, se poprvé v textu objeví ve vzpomínkovém vyprávěcím pásmu Jaromírově. Čteme zde sugestivní pasáž: „Cikánský tábor byl ostrovem z jiné planety. Dokázali zpívat své písně potichu a v jejich melodiích, jež se někdy za mrazivé noci rozprostíraly kolem vymrzlých baráků, byla všechna žalost a naděje polských rovin kolem. Ne, neradovali se z maličkostí, neradovali se hloupě a naivně, nebyli nevědomé děti. Dokázali spíš jako zvířata vycítit, že je dávno po nich, nedělali si žádné iluze, jen jaksi pořád žili. Jejich vyšinutost ze soukolí mne fascinovala, znal jsem je z dětství jako hazardní hráče, zručné opraváře všeho možného (...) Jako všichni jsem se jich bál a přitahovali mne. Jednou přišla do baráku Johana. (...) Dívala se na mne žlutýma vlčíma očima. Mihotaly se v příšeří a smradu baráku, těkaly po dřevěných palandách a vedly domů, do světa jarních zablácených cest, po kterých těžce hrkotá starý vůz.“⁴

Lze říci, že ve dvou odstavcích tu je o „romské menšině“ řečeno mnohem více (a mnohem podstatnějšího) než u jiných autorů třeba v celé knize...

Markéta Pilátová se vůbec jak ve *Žlutých očích*, tak v *Mé nejmilejší knize* jeví jako mistryně sugestivních, mrazivě výstižných vět, jež zpravidla uzavírají určitou pasáž, jsou jejím vyvrcholem, případně pointou. Tak je tomu například v *Mé nejmilejší knize* v pasáži o indiánské dívce: „Ještě před několika týdny žila v zapomenuté horské poušti, kde přes den hrála trocha slunce a vítr svištěl všemi buňkami. V noci se teploty plazily kolem nuly, a pokud se člověku nepodařilo přes den ušetřit v kostech trochu tepla, byl s ním konec. Všechny dny se podobaly vyhládlým žlutě a hnědě žíhaným psům, kteří nikdy nenajdou svou boudu. Od takových dnů není možné čekat, že kromě nich ještě něco přijde.“⁵

Má nejmilejší kniha se již v mnoha ohledech liší od autorčiny prvotiny. Jak již bylo řečeno, ono „hledání místa“ z první knihy se zde posouvá do roviny poněkud jiné: není zde už tolik akcentován onen těkavý, naléhavý pohyb (jakkoli ani tady docela nechybí) – v *Mé nejmilejší knize* se vše odehrává spíše v poloze určité odevzdanosti, jež ovšem nemá ráz harmonie a smířného klidu, ale spíš pocitu, že věci a běh života nelze podstatně změnit ani určit, pouze na chvíli učinit přijatelnými – přesně v duchu výroku starého tatěra, jenž je – víceméně skrytým či v pozadí stojícím, ačkoli i v ději samém se občas vyskytujícím – vypravěčem všech příběhů, jež jako by vyprávěl svým zákazníkům: „Je tolik příběhů, tolik krásných báchorek, slepých uliček a mylných vysvětlení. Víím, že se ve mně rodí proto, aby vás znehybněly. Nemají jiný účel ani smysl, nenabízejí vhled do podstaty problémů (...) Jediné, co umím, je vás zhypnotizovat, zastavit v čase, odvést od bolesti, kterou vám život neustále způsobuje svými krutými experimenty.“⁶

(Motiv terapeutické funkce vyprávění a hovoru se objevuje již ve *Žlutých očích*, byť ne v takto dominantní podobě.)

Zatímco *Žluté oči vedou domů* je kniha povytce realistická (spiritistické seance, jakož i snové vize se jistě ještě do realistického stylu vejdu), ve druhé knize je již realistické vyprávění protkáno prvky magickými, mytickými či pohádkovými. Zdá se, že vůbec nejsilnější inspiraci prvků nadpřirozených lze najít právě v pohádkách (jakkoli v souvislosti s *Mou nejmilejší knihou* bývá obvykle zmiňován magický realismus) – onou „nejmilejší knihou“ také jsou *Slovanské*

3 Pilátová, M.: *Žluté oči vedou domů*. Torst, Praha 2007, s. 158.

4 Tamtéž, s. 79.

5 Pilátová, M.: *Má nejmilejší kniha*. Torst, Praha 2009, s. 97.

6 Tamtéž, s. 271.

pohádky, jimiž jedna z postav obdaruje tatěra, a celé vyprávění tak lze číst jako text inspirovaný právě touto knihou. Nikoli však pohádkám podobný: Na rozdíl od *Žlutých očí*, v nichž příběhy vypravěčů končí celkem nadějně, se v *Mé nejmilejší knize* autorka nevyhýbá ani drastickým koncům svých (sympatických) postav (i když ani ty „nadějně“ zde nechybí), což jistě souvisí i s celkově drsnějším laděním celé knihy, jejíž děj se odehrává mj. v prostředí džungle či velkoměstské periferie ovládané narkomafii. (S tím koresponduje i drsnější jazyk, především častější využití vulgarismů, občas i argotu.)

Nejde však o nějaký samoučel, o módní drsnost efektní: spíše je těchto prvků využito ke zdůraznění leckdy až protichůdných příběhů, osudů, životních peripetií atd.

Tady se M. Pilátová hodně přiblížila autorovi, jemuž v závěru děkuje za jeho „čtenářský deník“: Jáchymu Topolovi, který ve svém románu *Sestra* mluví o nesmyslnosti otázky „proč“ – právě v souvislosti s „protichůdnými“ lidskými osudy: proč ten přišel o nohu, o život, a onen je živ a zdrav apod.

Pocit takovéto fatální a nerozluštitelné životní determinace, na niž je nemožné se dotazovat, implikují osudy všech postav v *Mé nejmilejší knize*, která je mj. mnohem více zalidněna než *Žluté oči*. I výběr postav je pestřejší; text však přitom působí velice kompaktně – vše jako by bylo spojeno nejen dějotvornými motivy, ale právě i určitým fatalismem, který vším prolíná.

(Autorčino poměrně decentní – tím spíše působivé – zacházení s drsnými motivy lze dobře ilustrovat závěrem jedné pasáže ze *Žlutých očí*, v níž je špión Jaromír dopaden gestapem: „Mlátili mne velmi pečlivě a velmi dlouho...“⁴⁷ – Podobně jako v případě střídmeho obrazu cikánského tábora, i zde je minimalistické vyjádření mnohem silnější a hlavně věrohodnější než do naturalistických detailů rozváděné obrazy podobného násilí u některých jiných prozaiků mladší střední generace.)

V témž roce (2009) jako *Má nejmilejší kniha* vychází i autorčina knížka pro děti *Víla Vivíla a stíny zvířat*. Celý pohádkový příběh motivicky koresponduje s *Mou nejmilejší knihou* – otec jednoho z dětských hrdinů je zapojen do nekalých kšeftů s pochybnými existencemi nápadně připomínajícími „narcos“ – prodavače drog (či spíše jejich karikatury); obchody se týkají pašování zvířat, která při tom trpí – i to je motiv příbuzný *Mé nejmilejší knize*. Podobností by se dalo nalézt více; též je možno konstatovat, že Vivíla je humorným spisovatelčíným autopořetrem... To jsou však věci v případě dětské knížky poněkud irelevantní. Hlavní je, že vznikla živá, srozumitelně, leč inteligentně napsaná kniha pro děti – ne zcela běžný jev v této oblasti literatury...

Víla Vivíla je nucena opustit „víláčí“ svět a vydá se do světa lidí, kde najde dětské kamarády a svou víláčí silou jim pomáhá v jejich záležitostech. (Nejde však o žádné krkolomné zázraky – víláčí síla znamená především silné pozitivní působení.) Když v závěru odchází zpět do svého světa, ve chvílce smutného loučení vysvětluje: „Jenže, Emo, to je blbost, víš, ona síla nemůže léčit lidi napořád a já se musím vrátit...“⁴⁸ Tady jde jistě o obdobu „chvilkového znehybnění“, zpřijatelnění světa, jež však nutně musí – i v pravdivé pohádce – skončit. Alespoň v pohádce však zanechá trvalou stopu – děti si umínají, že si budou pomáhat, „jako by tu byla Viví s náma!“⁴⁹ – čili jako by probudila jejich vlastní sílu.

Všechny knihy Markéty Pilátové jsou napsány přesným, kultivovaným jazykem prostým klišé, dnes tolik běžných anglicismů i na odiv stavěných módních výrazech (pouze v pohádce

7 Pilátová, M.: *Žluté oči vedou domů*. Torst, Praha 2007, s. 61.

8 Pilátová, M.: *Víla Vivíla a stíny zvířat*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2009, s. 66.

9 Tamtéž, s. 68.

čteme výrazy „supr“, „tý jo“, „jupí“, vzhledem k střídmosti užití a k tomu, že se vyskytují v hovoru dětí či jejich zvířecích kamarádů, to však lze jistě přijmout). Přičteme-li k tomu shora uvedené kvality všech tří knih, lze jen doufat, že „síla“ Markéty Pilátové bude v současné české próze působit i nadále.

LITERATURA

Pilátová, M.: *Žluté oči vedou domů*. Torst , Praha 2007.

Pilátová, M.: *Má nejmilejší kniha*. Torst , Praha 2009.

Pilátová, M.: *Vila Vivivíla a stíny zvířat*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2009.

<blanka.kostricova@centrum.cz>

RESUMÉ

RESUMÉ

STUDIA

VERBAL NEOLOGISMS IN CZECH

ONDŘEJ BLÁHA

Characteristic features of neologisms are in rather complicated relations with current tendencies in language – for example, the frequencies of words with loan base in a dictionary titled *Nová slova v češtině* and in newspaper texts are different. But still it is sure that the Czech verb tends to regular inflection, to explicit expressing of perfectivity using prefixes and to valency with an accusative object.

EXPRESSIVE NEOLOGISMS WITH REGARD TO WORD-FORMATIONAL PROCESSES

DARINA HRADILOVÁ

The treatise presents analysis of selected neologisms carried out with regard to their structure and expressivity. The aim of the study was to determine which word-formational processes and formants are applied to enrich current lexis with expressive neologisms.

ON THE OLD TESTAMENT PLACE NAMES IN THE PROTOCANONICAL BOOKS OF THE CZECH VERSION OF THE JERUSALEM BIBLE

ROBERT DITTMANN

The contribution deals with place names in the protocanonical Old Testament books of the Czech version of the Jerusalem Bible. The author focuses on some problematic points of the preliminary version of the translation into Czech.

THE LINGUISTIC WAYS OF NAMING GOD IN THE POETRY AND DRAMAS OF
KAROL WOJTYŁA IN THE ASPECT OF POLISH TRADITION

MAŁGORZATA RYBKA

The researchers who analyse writings of Karol Wojtyła point out that the sense of his poetry is highly related with the poetic space but it also refers to the transcendent reality. Moreover, the name of God appears rarely in his poetry. Not using God's name is a very expressive sign of the mistic character of Wojtyła's poetry.

Few onims and descriptions referring to God in the poetry and dramas written by Karol Wojtyła are a concious sign derived from the religious concepti of the reality with the constant presence of God. Wojtyła uses different names of God, especially onims and descriptions taken form the Bible and the Polish cultural and poetic tradition. However, the poet is still searching for the new interpretation of these names.

Karol Wojtyła tries to find out the Other name and puts into his poetry and dramas the colloquial teonim God, one-word descriptions that the poet tries to define, and also complex descriptions with the onomastic character and descriptions of the onomastic and appellative character. The complex and sophisticated nomination appearing in the poetry and dramas of K. Wojtyła is the effect of trying to define and name "Name-less God". Names used by Wojtyła have very rich meanings and differ from names that only indicate an object.

TOWARDS THE OLD CHURCH SLAVONIC "TERMINOLOGY" USED
TO DESIGNATE SINS

MIROSLAV VEPŘEK

Church Slavonic paraliturgical *Prayer of the Confession of the Sins* is probably a text of the Czech origin (10th–11th century), its latin model is called *Confessio st. Patricii* or *De conscientiae reatu ante altarem*. The analysis of "terminology" of sins included in the prayer, in comparison with other Old Church Slavonic texts of the similar genre (especially The Freising Texts, Eucharologium Sinaiticum), can prove the continuity of the lexicon of the Czech Church Slavonic and the Great Moravian Old Church Slavonic.

THE ORIGATION OF A CZECH MODAL PARTICLE *JESTLI* WITH A VIEW
TO GRAMMATICALIZATION THEORY

MIRJAM FRIED

The article reconstructs the diachronic relations between three functional variants of the function word *jestli* 'if/whether' in spoken Czech. The main point of the empirically grounded analysis is to show the crucial role of context in establishing the emergence of new grammatical patterns.

TOWARDS ONE ASPECT OF THE RELATIONSHIP BETWEEN DE SAUSSURE'S AND JAKOBSON'S THEORY OF SIGN

VÍT GVOŽDIAK

The article discusses the concept of arbitrariness in a comparative way. It focuses on Roman Jakobson's critique of de Saussure's basic semiological principle, especially from the viewpoint of internal/external motivation (Käse-fromage argument) and diagrammaticality. It attempts to point out not only Jakobson's simplified understanding of arbitrariness but also the broader issue of replacing the langue – parole dichotomy by the new (code – communication) dichotomy.

COGNITIVE ASPECTS OF CONNECTIVITY OF QUALITY ADJECTIVES IN RUSSIAN AND CZECH

JIŘÍ KOROSTENSKI

Various conceptualizations of subjective objects as well as aspects of connectivity of nouns with quality adjectives in positions of attributes in both languages are with regard to the vertical-horizontal meaning of the „container-receptacle“ conception connected mostly with different positions of such objects in the linguistic image of the world.

LANGUAGE SPOKEN BY THE YOUNG ROMANIAN CZECHS IN BANAT (WITH THE USE OF MATERIAL GAINED IN GERNIK)

KAROLINA HAIDEROVÁ

The aim of the treatise is to characterize the language spoken by young people in Gernik in Romanian Banat. The analysis focuses mainly on archaisms and innovative tendencies in phonology and morphology. Author of the study also notices the influence of the dominant language (Romanian) on Czech spoken in Banat.

REGIONAL DIFFERENCES IN THE USE OF DEMONSTRATIVE PRONOUNS

JOSEF JODAS

The aim of the treatise is to give an account of distinct innovative trends that are demonstrated in the differentiated, regionally marked use of demonstrative pronouns in morphology and word formation. The gathered findings enabled the author formulate following conclusions: the traditional dichotomic model of differentiation of the Czech language is not fully preserved – partly it is being transformed in a trichotomic model. The regionally marked Czech type of common speech does not spread out to Moravia and Silesia.

METAMORPHOSIS OF THE CONTEMPORARY SPOKEN LANGUAGE
IN THE REGION OF HRANICKO

MARKÉTA VAHALÍKOVÁ

The aim of this contribution is to describe and characterize metamorphosis of the contemporary spoken language in the region of Hranicko and characterize its dynamics in detail. The contribution mentions examples of differential isoglosses which have differentiated distinctively the western part of the northern borderline of the Moravian-Slovak dialectal region. Furthermore the contribution attempts to show progressive blurring of dialectal differences and formation of an equalized regional interdialect. The research data arose from a research realized by the author of this paper in the years 2006–2008. The crux of the problem is particularly the equalization of the Hranice and Hustopeče dialectal subtype and variability regarding the selection of the literary language and regionally marked elements in the speech of concrete communicants.

A BRIEF REFLECTION OF CARELESSNESS IN CURRENT LANGUAGE USE

SOŇA SCHNEIDEROVÁ

The treatise points out the way colloquial elements infiltrate in texts of certain styles (journalistic, scholarly/technical) and how the proportion of the elements grows. The study reminds readers of language deterioration in certain branches of communication.

SYNTACTIC CONSTRUCTIONS IN THE TRANSLATIONS OF A CHEKHOV SHORT
STORY *ON LOVE*

JINDŘIŠKA SVOBODOVÁ

Author of the study compares two translations of a Chekhov short story *On Love* (translated into Czech at the beginning of the 20th and of the 21st centuries) and notices developmental tendencies pertaining Czech syntactic constructions. The tendency to occupy the subject position with a personal noun, recession of allochthonous transformed structures and replacing of transgressives and verbal adjectives by dependent clauses appear as the most important changes.

MEMORABILIA (A MEETING TO COMMEMORATE LIFE AND WORK OF FRANTIŠEK KOPEČNÝ)

FRANTIŠEK KOPEČNÝ AMONG US

ONDŘEJ BLÁHA

A short professional biography of a linguist and university teacher František Kopečný (1909–1990) who was persecuted during the communist period before 1989.

A PERSONAL MEMORY ON DOC. FRANTIŠEK KOPEČNÝ

EDVARD LOTKO

Author of the treatise remembers František Kopečný as a teacher at the Faculty of Arts of the Palacky University in Olomouc. He regards highly Kopečný's exceptional erudition (for example his proficiency in many languages including their dialectal variants), his great concern for the education of young linguists and his patience shown when he was confronted with injustice of the communist regime.

A PERSONAL REFLECTION OF THE MEANING OF FRANTIŠEK KOPEČNÝ'S WORK

OLDŘICH ULIČNÝ

Reflecting the linguistic work of František Kopečný, author of the treatise deals with the influence of the prominent Czech linguist and slavist on his own methodological resources. The analysis of structures with Czech instrumental case and of the elliptic syntactic structures (currently peripheral) shows how important it is, while analyzing a language synchronically, to keep in mind old periods in the language history and analogous phenomena in genetically related languages.

ETYMOLOGIC STUDIES OF FRANTIŠEK KOPEČNÝ IN *SLAVIA*

MIROSLAV VEPŘEK

František Kopečný published numerous etymologically oriented articles and reports in the journal of *Slavia*. They are interpretations of particular Slavonic words (from Byelorussian and Old Czech), conceptual and methodological studies and critiques and reports pertaining to current etymologic research. The list of Kopečný's contributions to *Slavia* is included.

VARIA

TOWARDS THE ACTIVITIES OF THE OLOMOUC BRANCH OF THE LANGUAGE SOCIETY OF THE CZECH REPUBLIC

BOŽENA BEDNAŘÍKOVÁ

In 2009, the Olomouc branch of the Language Society of the Czech Republic organized eight lectures, the 10th International Meeting of Young Linguists under the main topic Irregularity and Ambiguity in non/verbal Communication and its Description and the seminar *Sondes beneath the Language Surface* on the occasion of the significant life jubilee of the Palacký University emeritus professor Miroslav Komárek.

SECOND MEETING OF PALEOSLAVISTS IN OLOMOUC

MONIKA KAVÁLKOVÁ

On September 16, 2009, the second meeting of Czech palaeoslavists was held at the Czech department of the Faculty of Arts of the Palacký University in Olomouc. Main papers were read by Radoslav Večerka (*Kiev folios revisited*), Václav Konzal (*Legends of St. Wenceslaus and palaeoslavistic research*), Miroslav Vepřek (*Several notes on the issue of bohémisms in Old Church Slavonic*) and František Čajka (*On the most recent history of Czech palaeoslavistics*). The discussion that followed dealt mainly with palaeoslavistic studies at Czech universities.

AN AMERICAN LINGUIST ON CZECH ORTHOGRAPHY REFORMS

FRANTIŠEK SCHÄFER

Author reviews the book of an American linguist that deals with Czech grammar, Czech literary language and spontaneous forms of the Czech language, with purism and Czech orthography in the past and in present time in context of spelling reforms and attempts at such reforms.

IS THE PRAGUE DEPENDENCY TREEBANK A NEW OPPORTUNITY FOR DESCRIPTION OF CZECH SYNTAX?

OLDŘICH ULČNÝ

Author deals with the critical approach to the theory of Czech syntax presented by the Prague group called Prague Dependency Treebank that continues in the specific generative conceptions of the Functional Generative Description. The main problem is seen in the deductivist character of the description and in the urge to comply with the chosen type of formalism. Out of the criticised notions, attention is paid mainly to the terms of *dependency*, *valency*, *sentence* vs. *utterance*, *predicative complement* (verbal attribute), *word order*, and *functional sentence perspective*. Despite some partial (but principal) objections, author's attitude towards the new conception is positive.

THREE TIMES MARKÉTA PILÁTOVÁ

BLANKA KOSTŘICOVÁ

The recension deals with three books written by a contemporary Czech prose writer: *Žluté oči vedou domů* (2007), *Má nejmilejší kniha* (2009) a *Vila Vivivíla a stíny zvířat* (2009).

BOHEMICA OLOMUCENSIA 3 – LINGUISTICA

2. ročník, 2010

REDAKCE: Lubomír Machala (šéfredaktor), Božena Bednaříková (zástupkyně šéfredaktora), Erik Gilk, Darina Hradilová, Vladimír P. Polách (technická redakce), Karla Strnadová (tajemnice)

REDAKTOR ČÍSLA: Karel Komárek

TECHNICKÉ ZPRACOVÁNÍ: Vít Gvoždiak

Vydávání časopisu je finančně dotováno projektem Podpora excelence odborných a pedagogických publikačních výstupů FF UP a rovněž Ministerstvem kultury ČR.

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci

Křížkovského 8, 771 47 Olomouc

www.upol.cz/vup

email: vup@upol.cz

Adresa redakce:

Katedra bohemistiky Filozofické fakulty UP v Olomouci

Křížkovského 10, 771 80 Olomouc

tel.: 585 633 180

email: tajemnik.kb@upol.cz

Olomouc 2010

MK ČR E 18600

ISSN 1803-876X

Cena: 150 Kč